

ՂԱՉԱՐՅԱՆ ՌՈՒԵՐՏ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ**

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՂԱԶԱՐՅԱՆ ՌՈԲԵՐՏ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Գիրքը տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության և
Պատմության ինստիտուտների
գիտական խորհուրդների որոշմամբ

ԵՐԵՎԱՆ

«Լուսակն» հրատ.
2009

A 94374

**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES**

GHAZARYAN ROBERT

**HAYASA
THE POLITICAL AND CULTURAL
HISTORY**

**The book is recommended for publication by the Scientific
Councils of the Institute of Oriental Studies and Institute of
History of NAS RA**

**YEREVAN
Lusakn
2009**

ՀՏԴ- 941 (479.25)

ԳՍԴ- 63.3 (2Հ)

Ղ 158

Պատասխանատու խմբագիրներ՝ պ.գ.դ. Ա.Վ. Քոսյան
 պ.գ.դ. Է.Լ. Դանիելյան

Աշխատությունը տպագրվում է պետական հովանավորությամբ:

Այս աշխատանքը գրելու ընթացքում ստացած օգտակար խորհուրդների, դիտողությունների և տրամադրած գրականության համար շնորհակալություն եմ հայտնում ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Հին Արևելքի բաժնի աշխատակիցներին:

Ղ 158 Ղազարյան Ռ.Պ.

Հայաստ. քաղաքական և մշակութային պատմությունը.-Եր.:
«Լուսակն» հրատ., 2008. 164 էջ:

Աշխատությունը Հայկական լեոնաշխարհի Ք.ա. II հազարամյակի պետական կազմավորումներից մեկի՝ Հայաստյի քաղաքական և մշակութային պատմության ամբողջական վերականգնման փորձ է: Ներկայացվում են խնդրին վերաբերող սկզբնաղբյուրները և պատմագիտական տեսակետները, ճշգրտվում է Ք.ա. XIV-XIII դդ. Հայկական լեոնաշխարհի արևմտյան հատվածի քաղաքական պատմությունը, տրվում են ռազմաքաղաքական, տնտեսական և մշակութային իրավիճակների բնութագրերը:

Աշխատանքը կարող է օգտակար լինել հայագետներին, արևելագետներին և հայագիտությամբ և Հին Արևելքի պատմությամբ հետաքրքրվող ընթերցողներին:

Նվիրվում է ջալախքցի պապերիս՝
Ղազարյան Յուլակի և Դավթյան Հովհաննեսի հիշատակին

ԳՍԴ- 63.3 (2Հ)

© Ղազարյան Ռոբերտ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական լեռնաշխարհի՝ Զ.ա. II հազարամյակի պետական կազմավորումները քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և ռազմական փոխհարաբերությունների մեջ են եղել հարակից տարածքների երկրների հետ, ուստի դրանց վաղ պատմության շատ դրվագներ միահյուսվում են Հին Արևելքի պատմությանը: Այստեղ կարևորվում է սեպագիր աղբյուրներից հայտնի Հայասա երկիրը, որի անունը Հայք-Հայաստան անվան վկայությունն է Զ.ա. II հազարամյակում¹: Քանի որ այդ պետական միավորի մասին տեղեկություններն առկա են խեթական սկզբնաղբյուրներում, ապա, ինչպես պարզված է պատմագիտության մեջ, երկրի անվանումը տրված է խեթերենին համապատասխան, որտեղ aša-ն Փոքր Ասիայի տեղանուններում օգտագործվող վերջածանց էր և կապված էր խեթալուսական լեզվաշխարհի հետ: Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն պետականություններից մեկի՝ Հայասայի թագավորության պատմության ուսումնասիրությունը հայոց պատմության այն հիմնահարցն է, որի հետազոտությունը կարևոր է թե՛ հայագիտության և թե՛ արևելագիտության մեջ և, ընդհանուր առմամբ, Հին Արևելքի պատմության խնդիրներն ուսումնասիրելու համար:

Հայասայի պատմությունն ուսումնասիրվել է հայրենական և արտերկրյա պատմագիտության կողմից: Աշխատության թեմային վերաբերող կամ առնչվող ուսումնասիրություններն սկսվել են դեռևս XX դ. 20-30-ական թվականներից: Այս խնդրում հիմնարար նշանակություն ունի Գ. Ղափանցյանի հատկապես «Հայա-

¹ Հայա (որպես տեղանուն, ցեղանուն և անձնանուն) և Ազի (որպես տեղանուն և ցեղանուն) անվանումները փաստվել են Էրլայի (Զ.ա. III հազարամյակի կեսերով թվագրվող առևտրական տեքստերում) և Աշշուրի (Կապադովկիայի տարածքից գտնված հիմաստրեստանյան արձանագրություն՝ թվագրվող Զ.ա. III-II հազարամյակների սահմանագծով) արձանագրություններում (Иванов В., Выделение разных хронологических слоев в древнеармянском и проблема первоначальной структуры текста гимна Ba(x)agiu, ИФЖ, 1983, № 4, с. 30-33):

սան-հայերի բնօրրան» աշխատությունը²։ Դրա հետ մեկտեղ կարևորվում են նաև այլ հեղինակների մասնագիտական և ընդհանուր բնույթի ուսումնասիրությունները, որոնցում վեր են հանված Հայաստանի լեզվին, ռազմաքաղաքական պատմությանը, տեղագրությանը և կրոնին մվիրված հարցերը։ Սակայն Հայաստանի պատմությունն արժարժող դասական աշխատանքներն ունեն տասնյակ տարիների վաղեմություն։ Ժամանակի հրամայականն է անցած տասնամյակների ընթացքում սեպագրագիտության և հնագիտության բնագավառում ձեռք բերված նվաճումների լույսի ներքո կատարել Հայաստան-Ազգիի պատմության քննական ուսումնասիրությունը։

Միևնույն ժամանակ պետք է նշել երկու կարևոր հանգամանք, որոնք հեռու լինելով պատմագիտական խնդիրների ոլորտից՝ առկա են պատմական Հայաստանի տարածքում պեղումներ կատարող օտար հնագետների հրապարակումներում։ Առաջինը գիտականորեն ընդունված պատմաաշխարհագրական անունների բռնագրոսիկ կերպով փոփոխությունն է։ Երկրորդը հնագիտական հուշարձանները պատմական հասցեատիրոջից զրկելն է։ Խոսքը վերաբերում է Հայկական լեռնաշխարհին, այն ընդգրկող վայրերի աշխարհագրական անուններին և հայոց մշակութային ժառանգությանը³։ Դրանով իսկ սույն մենագրությունում կարևորվում է խնդրո առարկա տարածքի թե՛ հնավայրերի պատմաաշխարհագրական անունների վերականգնումը և թե՛ հնագիտական հուշարձանների էթնիկական պատկանելության արժարժումը, ինչը կարևոր նշանակություն ունի հին Հայոց էթնո-մշակութային ամբողջական պատմության առումով։

Խեթական սեպագիր սկզբնաղբյուրներից հայտնի Հայաստան-Ազգի թագավորության պատմությունը ներկայացնելիս մեր հետազոտության համար առանցքային խնդիրներ են.

1. Հայաստանի ամբողջական ու քննական պատմությունը,

² Капанцян Г., Хайаса-колыбель армян, Ереван, 1948.

³ Դանիելյան Է., Հին Հայաստանի պատմության հայեցակարգային հիմնահարցերը պատմագրության մեջ, ՊԲՀ, 2003, քիվ 3, էջ 30-37:

2. Հայասսայի տեղանունների ամբողջական ցանկը,
3. Խեթական տերության հետ Հայասսայի ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունները,
4. Հայասսայի թագավորության դերը խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում հին Հայոց պատմության մշակութային ու ռազմաքաղաքական ընդհանուր համատեքստում՝ առկա ողջ նյութի (գրավոր, հնագիտական և հարակից) վերհանմամբ:
Թեմային վերաբերող կամ առնչվող ուսումնասիրություններն սկսվել են դեռևս XXդ. 20-ական թվականներից: Չնայած անցած բավական ժամանակին, երբ հրատարակվեցին «Հայասա-Ազգի», «Հայասան-հայերի բնօրրան», «Հին Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության մի քանի վիճելի խնդիրների մասին», «Հայասցիներ»⁴, ինչպես նաև մասնավոր և ընդհանուր բնույթի տարբեր ուսումնասիրություններ, տվյալ խնդրի ուսումնասիրման համար առաջին անգամ է փորձ արվում օգտագործել նաև պատմական Հայասա-Ազգիի տարածքի հնագիտական նյութը:

Վերջին տասնամյակներում սեպագրագիտությունն ապրել է զգալի առաջընթաց, հայտնաբերվել են նոր աղբյուրներ, ճշգրտվել և վերահիշատարակվել են հները, վերանայվել են սկզբունքային մի շարք հարցեր: Բոլոր վերոխիշյալ գործոններն, ինչպես նաև նյութին քննական մոտեցման անհրաժեշտությունը պարտադրում են վերաշարադրել Հայասսայի պատմությունը, ինչին և նվիրված է ներկա աշխատությունը:

Հայասսայի պատմության աղբյուրագիտական հենքը կազմում են խեթական սեպագիր աղբյուրները, ասորեստանյան որոշ տեքստեր, գրավոր աղբյուրներին լրացնող հնագիտական նյութեր և հուշարձաններ, օժանդակ աղբյուրներ, որոնք ներառում են ֆիզիկաաշխարհագրական, լեզվաբանական և այլ ուղղություններ:

⁴ Forrer E., *Hajasa-Azzi, Caucasicca*, 1931, № 9, S. 1-24. Капанцян Г., *Хайаса-колыбель армян*, Ереван, 1948. Манандян Я., *О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении*, Ереван, 1956, с. 68-155. Хачатрян В., *Хайасцы*, ВОН, 1972, № 8, с. 32-41.

1. Գրավոր աղբյուրներ

Ա. Խեթական արձանագրություններ: Հայասային վերաբերող համեմատաբար մեծաքանակ և արժեքավոր տեղեկությունների հիմնական աղբյուրը միջինխեթական ու նորիսեթական ժամանակաշրջանի սեպագիր արձանագրություններն են:

Խաթթիի արքա Առնուվանդաս I-ի օրոք (Ք.ա. XIV դարի I կես)⁵ կազմված խեթական տեքստերից է, այսպես կոչված, «Պախխուվացի Միտայի» տեքստը⁶: Այս վավերագրում տրվել է Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքական միավորների հետ Խեթական պետության կնքած ժամանակագրորեն ամենավաղ պայմանագիրը, որտեղ Հայասան չի հիշատակվել, սակայն դրանում հիշատակվում են որոշ քաղաքներ, որոնք ավելի ուշ շրջանի խեթական աղբյուրներից հայտնի են՝ որպես այդ երկրի բնակավայրեր:

Գոյություն ունի խեթահայասական առայժմ չթվագրված պայմանագիր, որտեղ խեթական արքան (հավանաբար, Թուդխալիյաս III-ը (Ք.ա. 1360-1344թթ.)) դիմում է *հայասացիներին* (Հայասայի մարդկանց)⁷:

Մաշատ-Հոյոյքից (խեթ. ^{URU}Tapigga) հայտնաբերված տեքստերում տեղեկություն կա նաև Հայասայի վերաբերյալ, որի դեմ արշավելու նպատակով խեթերը զորահավաք էին անցկացրել Վերին երկրում: Արխիվը թվագրվել է Թուդխալիյաս III-ի և Սուպպիլիուլիումաս I-ի կառավարման շրջանով (Ք.ա. XIVդ. 60-20-ական թթ.)⁸:

⁵ Խեթական արքաների թագավորման տարեթվերը տրված են՝ ըստ Թրևր Բրայսի գրքի՝ Bryce T., The Kingdom of the Hittites, Oxford, 1998, p. XIII-XIV (օգտագործվել է այժմ ընդունված ստորին ժամանակագրությունը, որը հենվում է հիմնականում բաբելոնյան աստղագիտական/գուշակային բնույթի մի տեքստի վրա, ինչպես նաև ասորաբաբելոնյան, եգիպտական և խեթական որոշ սինխրոնիզմների վրա):

⁶ KUB XXIII 72.

⁷ KBo XVI 45 (CTH 832. Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, Երևան, 2004, էջ 128).

⁸ Alp S., Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük, TTKY, № VI/35, 1991, S. 298-301. Քոսյան Ա., Նոր մյուսեր խեթական տեքստեր և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխհարաբերությունների մասին, ՄՄԱԵԺ, 2001, XX, էջ 233-245:

Հայասան հիշատակված է խեթական թագավոր Սուպպիլու-լիումաս I-ի (Ք.ա. 1344-1322թթ.) տարեգրության մեջ, որը խմբագրել է նրա որդին՝ Մուրսիլիս II-ը⁹: Այդ տարեգրությունից տեղեկանում ենք, որ Թուրքասալիյաս III-ն իր որդու՝ Սուպպիլու-լիումասի մասնակցությամբ երկու ռազմական արշավանք է կատարել Հայասա-Ազգիի դեմ: Ժամանակագրական տեսակետից Հայասայի մասին հետագա տեղեկություններ ստանում ենք Սուպպիլուլիումաս I-ի և Հայասայի արքա Խուկկանայի միջև կնքված դաշնագրից¹⁰:

Խաթթիի և Հայասայի միջև հետագա փոխհարաբերությունների մասին մեզ կարևոր տեղեկություններ են հասել Մուրսիլիս II-ի (Ք.ա. 1321-1295թթ.) տարեգրություններից («Տասնամյա» և «Ընդարձակ»)¹¹: Առաջինը ներկայացնում է արքայի կառավարման առաջին տասը տարիների իրադարձությունները, երկրորդն ընդգրկում է նրա կառավարման գրեթե ողջ շրջանը: Հայասայի հետ փոխհարաբերությունները թվագրվում են նրա գահակալության յոթից տասնմեկերորդ տարիներով:

Հայկական լեռնաշխարհի «երկրների» վերաբերյալ հավաստի սկզբնաղբյուր է խեթական արքա Խաթթուսիլիս III-ի (Ք.ա. 1267-1237թթ.)՝ մասնագիտական շրջանակներին լավ հայտնի «Ինքնակենսագրությունը», որտեղ տեղեկություններ կան խեթական արքայի կողմից գահի բռնազավթման արդարացման և նախորդ արքաների գործունեության վերաբերյալ¹²: Այստեղ հիշատակություն կա նաև Խաթթիի արևելյան հարևան Հայասայի մասին¹³:

⁹ Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as told by his Son, Mursili II, JCS, 1956, № 10, 2-4, pp. 41-68, 75-98, 107-130.

¹⁰ Friedrich J., Der Vertrag des Suppiluliumaš mit Hukkanaš und den Leuten von Hayaša, Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 T., 1930, S. 103-163.

¹¹ BoTU II, S. 48-63 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, MVAG, 1933, № 38, CTH 61).

¹² CTH 81 (Otten H., Die Apologie Hattušiliš III: Das Bild der Überlieferung, Wiesbaden, 1981).

¹³ KBo VI 28.

Հայասան վերջին անգամ հիշատակվել է Թուղխալիյաս IV-ի (Ջ.ա. 1237-1209թթ.) օրոք, և նշվել է, որ այն թշնամական երկիր է Խաթթիի համար¹⁴:

Պահպանվել է նաև խեթահայասական պալմանագրի կնքմանը «վկա» աստվածների ցուցակ, որտեղ տրվել է նաև Հայասայի քաղաքների և նրանցում պաշտվող աստվածների անվանացուցակը¹⁵:

Հայկական լեոնաշխարհի՝ Ջ.ա. II հազարամյակի պետական կազմավորումների պատմության վերաբերյալ խեթական սեպագիր աղբյուրներն արտակարգ կարևոր են այն առումով, որ շատ դեպքերում դրանք միակ գրավոր վկայություններն են: 1920-ական թվականներից հրատարակվող այդ աղբյուրների շնորհիվ՝ ուսումնասիրվել են նաև Հայասա-Ազգիի պատմության, էթնիկական, սոցիալական իրավիճակի և հոգևոր մշակույթի բազմաթիվ խնդիրներ: Սակայն Խաթթուսասի (այժմ՝ Բողազքոյ) պալատական պահոցի ընձեռած հնարավորությունները սահմանափակ են: Արդի ժամանակաշրջանում Փոքր Ասիայի տարբեր շրջաններում կատարված պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են տեղական սեպագրական արխիվներ, որոնց հրատարակությունը վերջերս է սկսվել: Մրանք գերազանցապես նամակներ են՝ առաքված խեթական արքունիքից: Ջգալի թիվ են կազմում վարչական և ծիսապաշտամունքային տեքստերը: Այստեղ կան նաև հայագիտության համար զգալի հետաքրքրություններ կայացնող նյութեր:

Վերջին տասնամյակներում հրատարակված խեթական սեպագիր տեքստերում վկայված են նաև մի քանի նոր տեղանուններ, որոնք, հավանաբար, գտնվել են Հայասայում կամ նրան հարող խեթական տարածքում¹⁶: Դրանք են Իյանիննա

¹⁴ KUB XXVI 12 11 12-15.

¹⁵ KUB XXVI 39 (Forrer E., Hajasa-Azzi, S. 6).

¹⁶ Քոսյան Ա., Նոր տեղանուններ խեթական սեպագիր տեքստերում, ՄՄԱԵԺ, 2003, XXII, էջ 252-259: Նույնի, Հայկական լեոնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների), Երևան, 2004, էջ 54, 58, 69, 79, 84, 93, 100, 101:

(^{URU}Iyaninna), Խաքսալասա (^{URU}Haršalaša/i), Խուդդու (^{URU}Huddu),
 Լալատտա (^{URU}Lalatta), Լիտտա (^{URU}Litta), Պարտանտա
 (^{URU}Pártanta), Տախ(ա)նիսարա (^{URU}Tahhānišara), Տավատենա
 (^{URU}Tawatena), Ուկսու (^{URU}Ukšu), Ուտկունիսա (^{URU}Utkuniša) քա-
 ղաքները, որոնք գտնվել են Հայաստանի Ուրա քաղաքի շրջակայ-
 քում կամ դրան հարող տարածքում, և Սալիտի լեռնանունը
 (^{HUR.SAG}Šaliti)¹⁷: Կան նաև մի շարք դժվարընթեռնելի քաղաքա-
 նուններ, որոնց հայաստանյան պատկանելությունը հավանական է:
 Դրանք են՝ ^{URU}Hu-u-u[l...], [^{URU}....]-mi-it-ta, [^{URU}...-p]a-ku-ul-la,
 [^{URU}...-t/š]a-ta, [^{URU}]x-x-ri-u, [^{URU}...-I]š-ta¹⁸:

Հայաստան երկրանունը նշյալ աղբյուրներում տրվել է Հայաստան
 կամ Ազգի ձևով, և երկու դեպքում էլ խեթերը հասկացել են
 միևնույն երկիրը:

Բ. Ասորեստանյան արձանագրություններ: Հայաստան-Ազգիի
 պատմության մասին տեղեկություններ են պարունակում նաև Ք.ա.
 XIII-XII դդ. ասորեստանյան սեպագիր արձանագրությունները:

Հայկական լեռնաշխարհը Ք.ա. XII դ. կեսերից հայտնվել էր
 Խաթթիի և Ասորեստանի ռազմաքաղաքական մրցակցության ո-
 լորտում: Այդ ժամանակաշրջանի ասորեստանյան գրավոր աղբ-
 յուրներում որոշակի տեղեկություններ են հայտնվում Հայկական
 լեռնաշխարհի երկրների մասին: Այդ տեղեկությունները գալիս
 են Ասորեստանի արքաների՝ դեպի հյուսիս կատարած արշա-
 վանքների նկարագրություններից:

Թուկուլթի-Նինուրտա I-ի (Ք.ա. 1233-1197թթ.)¹⁹ տեքստերում
 հանդիպում է Հայկական լեռնաշխարհի՝ «Նաիրի երկիր» հավա-
 քական անվանումը: Եթե խեթերը Հայկական լեռնաշխարհի

¹⁷ KBo IV 4 II 78 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 122-123).

¹⁸ Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 105-107:

¹⁹ Ասորեստանյան արքաների ժամանակագրությունը տրված է՝ ըստ Boese J., Wilhelm G., Aššur-dan I, Ninurta-apil-ekur und die mittellassyrische Chronologie, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 1979, №71, S. 19-38.

հյուսիս-արևմտյան կողմերն անվանում էին Հայասա կամ Ազգի, ապա ասորեստանցիները լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածը հիշատակել են Նաիրի երկրներ (Տավրոսի լեռներից հյուսիս ընկած հատվածը՝ մինչև Սև ծով) անունով: Այսպես, Աշշուր քաղաքում, Թուկուլթի-Նինուրտայի պալատում և տաճարում հայտնաբերված արձանագրություններում պատմվում է Ասորեստանի արքայի՝ դեպի Հայկական լեռնաշխարհ արշավանքի ժամանակ նրա դեմ դուրս եկած Նաիրյան 43 թագավորների մասին²⁰:

Հայկական լեռնաշխարհի՝ Բ.ա. XIIդ. վերջին տասնամյակների քաղաքական վիճակի մասին տեղեկություններ հանդիպում են միայն Ասորեստանի արքա Թիգլաթպալասար I-ի (Բ.ա. 1114-1076թթ.) սեպագիր արձանագրություններում: Դրանք վերաբերում են նշված տարածաշրջանում այդ տիրակալի Բ.ա. 1112թ. նվաճումներին, որոնց կապակցությամբ նույնպես հիշատակվել են Նաիրյան երկրները: Թիգլաթպալասար I-ը հիշատակել է Նաիրիի 23 երկրների թագավորներին: Պարտության մատնելով նաիրյան ուժերը՝ նա ավար էր վերցրել 120 մարտակառք և այնուհետև հետապնդել Նաիրիի 60 թագավորներին ու նրանց օգնության եկածներին մինչև «Վերին ծովը»²¹:

Թիգլաթպալասար I-ի տարեգրություններում տեղեկություններ կան նաև այն մասին, որ ուրումնացիների (ուրուացիների) և կասկերի (աբեշլացիների) ուժերը շարժվել են դեպի հարավ և բախվել Ասորեստանի հետ: Այս շարժը, հավանաբար, տեղի է ունեցել Հայաստանի տարածքից²²:

²⁰ АВИИУ, 5, 6, 7, 8, 1951, № 2, 3, 4. АRI, I, §§ 691-694, 701, 707, 713, 773, 783etc. Арутюнян Н., Бинайнили (Урарту), Ереван, 1970, с. 21сл.

²¹ АВИИУ, 10 (IV, 43).

²² АВИИУ, 12,13. АКА, № 1. Col. II, 100-102, Col. III, 1-2, p. 47-48. АRI, II, № 18. АКА, p. 112, 117. АRI, II, № 67, 93. Երեմյան Ս., Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում, ՊԲՀ, 1958, թիվ 3, էջ 59: Ջուսյան Ա., Էթնիկական տեղաշարժերը Փոքր Ասիայում և Հայկական լեռնաշխարհում Բ.ա. XII դարում, ՊԲՀ, 1991, թիվ 1, էջ 74-77: Նույնի, «Արևելյան» և «արևմտյան» մուշկերի խնդիրը, ՊԲՀ, 1996, թիվ 1-2, էջ 214-218: Ավետիսյան Հ., Հնագույն էթնիկական տեղաշարժերը և Հայկական լեռնաշխարհը Բ.ա. III-I հազարամյակներում, ՊԲՀ, 1994, թիվ 1-2, էջ 243-245:

2. Հնագիտական աղբյուրներ

Պատմաբանները Հայաստանի տարածքը հիմնականում տեղորոշում են Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան մասում: Ի տարբերություն Հայկական լեռնաշխարհի առավել լավ ուսումնասիրված տարածքների (Վանա լճի ավազանը, Խարբերդի շրջանը, Հայաստանի Հանրապետության տարածքը, Ուրմիա լճի ավազանը, պատմական Գուգարքի տարածքը)՝ լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավային շրջանների հնագիտական ուսումնասիրության վիճակը դեռևս հեռու է քավարար լինելուց:

Թեև Հայաստանի պատմական տարածքում հնագիտական-հետախուզական աշխատանքներ կատարվել են դեռևս XXդ. 40-ական թթ., սակայն կանոնավոր պեղումներ այստեղ իրականացվում են՝ սկսած 1980-ական թթ.-ից: Խնդրո առարկա տարածաշրջանում պեղումներն ի հայտ բերեցին Ջ.ա. II հազարամյակի՝ մասնավորապես ուշբրոնզեդարյան մշակույթի առկայությունը Հայկական լեռնաշխարհի այս հատվածում:

Ներկայիս Էրզրումի (Կարին) մարզի տարածքում են գտնվում նաև Սոս, Գյուզելլվա, Բլուր, Կարազ հնավայրերը:

Sos Höyük (Սոս) հնավայր-քուրը գտնվում է պատմական Վերին Բասեն զավառում: Հնավայրում պեղումներ սկսվել են դեռևս 1987թ. Էրզրումի համալսարանի և Էրզրումի թանգարանի աշխատակիցների խմբի կողմից: Հետագայում ավստրալացի հնագետ Ա. Սագոնան մի քանի համահեղինակների հետ, սկսած 1995թ.-ից, հրատարակել է այդ հնավայրում իրենց կատարած աշխատանքների ամփոփումը²³:

Էրզրումից 16կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք է տեղորոշվում

²³ Sagona A., Sagona C., Özkorucuklu H., Excavations at Sos Höyük 1994, AnSt, 1995, № 45, p. 193-218. Sagona A., Erkmen M., Sagona C., Excavations at Sos Höyük, 1995, AnSt, 1996, № 46, 1, p. 27-52. Sagona A., Erkmen M., Sagona C., Howells S., Excavations at Sos Höyük, 1996, Anatolica, 1997, № XXIII, p. 181-203. Sagona A., Erkmen M., Sagona C., Excavations at Sos Höyük, 1997, KST, 1998, № XX, 1, p. 205-206. Sagona A., Sagona C., Excavations at Sos Höyük, 1998 to 2000, ANES, 2000, № XXXVII, p. 56-77.

Karaz (Կարազ) հնագիտական վայրը: Այստեղ հետազոտություններ կատարվել են դեռևս 20-րդ դ. 40-50-ական թթ.²⁴:

Հայտնի հնավայրերից է նաև Pulur-ը (Բլուր): Այն գտնվում է Էրզրումից 20 կմ դեպի արևմուտք: Այս հնավայրում ուսումնասիրություններ են կատարվել՝ սկսած անցած դարի 40-ական թթ.-ից: Բլուրի հնավայրում հետազոտություններ են կատարել և դրանց ամփոփումը տվել թուրք հնագետները²⁵:

Güzelova (Գյուզելովա) հուշարձանը գտնվում է Էրզրումից 15 կմ դեպի հյուսիս-արևելք: Այստեղ պեղումներ կատարվել են 1961թ.-ին Հ. Քոչայի և Հ. Վարիի գլխավորությամբ²⁶:

Հայկական լեռնաշխարհի մյուս շրջանը, որտեղից պեղված Զ.ա. II հազարամյակի հնագիտական նյութերը կարևոր են Հայաստան-Ազգիի պատմության ուսումնասիրության համար, ընդգրկում է Գալլ (Լյուկոս) և Շորոխ գետերի հովիտները: Այստեղ է Büyüktepe Höyük հնավայրը՝ Բաբերդից 30 կմ դեպի հարավ-արևմուտք²⁷:

1980-ական թթ. վերջում Գյումուշխանի մարզի Բաբերդի և Կելիկիտի շրջաններում ուսումնասիրվել են 60-ից ավելի հնավայրեր, այդ թվում նաև՝ 1940թ.-ի հետազոտական արշավանքի ժամանակ հնագետ Զ. Քոչքենի կողմից Բաբերդի շրջանում հիշատակված 5 հնավայրերը²⁸:

²⁴ Lamb W., The Culture of North-East Anatolia and its Neighbours, AnSt, 1954, № 4, p. 21-32. Koşay H., Turfan K., Erzurum-Karaz kazisi Raporu, TTKB, 1959, № XXIII, s. 349-413.

²⁵ Kökten K., Orta, doğu ve kuzey Anadolu'da yapılan tarih öncesi araştırmaları, TTKB, 1944, № VIII/32, s. 659-680. Նույնի, Kuzey-doğu Anadolu prehistoryasında Bayburt çevresinin yeri, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1944, № III/5, s. 464-505. Koşay H., Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları), TTKY, 1964, № XVII, 1, s. 91-94. Güneri S., Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzeysel Araştırması, AST, 1988, № 5/2, s. 45-76. Նույնի, Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler, TAD, 1992, XXX, s. 153-158.

²⁶ Koşay H., Vary H., Güzelova Kazisi. Ausgrabungen von Güzelova, Ankara, 1967.

²⁷ Sagona A., Pemberton E., McPhee I., Excavations at Büyüktepe Höyük, 1992, AnSt, 1993, № 43, p. 69-83. Sagona A., Pemberton E., McPhee I., Sagona C., Büyüktepe Höyük 1993 Activities, KST, 1994, № XVI, 1, p. 161-164.

²⁸ Kökten K., Kuzey-doğu Anadolu prehistoryasında Bayburt çevresinin yeri, s. 479-486, 498-505. Sagona A., An Archaeological Survey of the Bayburt and Kelkit Regions, North-Eastern Anatolia: The Pre-classical period, AST, 1989, № 7, p. 425-433.

ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՊԱՏՄԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ

Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն պետական կազմավորումների պատմության վերաբերյալ կարևոր են խեթական սեպագիր աղբյուրները, որոնց՝ 1920-ական թվականներից հրապարակման շնորհիվ՝ ուսումնասիրվել է Ք.ա. II հազարամյակում գոյություն ունեցած քաղաքական միավորների պատմությունը, ինչպես նաև էթնիկական, սոցիալական իրավիճակի և հոգևոր մշակույթի բազմաթիվ խնդիրներ:

Խեթական սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ դեռևս Ք.ա. XIV դարում, գուցե և ավելի վաղ շրջանում, Հայկական լեռնաշխարհում կազմավորվել էր մի պետական միավոր՝ քազավորություն, որը խեթերն անվանում էին Հայասա (խեթ. KUR ^{URU} Hayaša - «Հայասա քաղաքի երկիր») կամ Ազգի (խեթ. KUR ^{URU} Az(z)i - «Ազգի քաղաքի երկիր»): Խեթահայասական ռազմաքաղաքական փոխհարաբերություններին վերաբերող սեպագիր տեքստերի տվյալների հիման վրա հետազոտողները բնել են Հայասա-Ազգիի ընդգրկած տարածքի և Հայկական լեռնաշխարհում նրա պատմաաշխարհագրական դիրքով պայմանավորված նշանակության հետ կապված խնդիրները:

Հայասա-Ազգիի տեղադրության հարցը կարևոր է Հայոց պատմության հնագույն շրջանի ուսումնասիրման առումով, քանզի շատ պատմաբանների կողմից այն ընդունվել է՝ որպես Հայք-Հայաստան երկրի գոյության փաստ Ք.ա. II հազարամյակում: Սույն մույնացումը (Հայասա-Հայք) հանդիպել է նաև ա-

ռարկությունների²⁹, երբեմն մերժվել է Հայասա-Ազգի երկրի առնչությունը Հայաստանի հետ³⁰:

Հայասային վերաբերող պատմագիտության բնագավառը վերելք ապրեց խեթագիտության զարգացմանը զուգահեռ: Դեռևս XX դ. սկզբին Գ. Վինքլերի, Ջ. Գարստանգի, Բ. Հրոզնու և այլ արևելագետների կողմից հիմք դրված խեթագիտությունն իր առաջին հրատարակություններում տեղեկություններ է պարունակում նաև Հայասա-Ազգիի մասին: Եթե Բ. Հրոզնին բավարարվել է միայն թուուցիկ ծանոթագրություններով Հայասա-Ազգի երկրի և նրան սահմանակից ցեղերի մասին³¹, ապա Է. Ֆոռերն անդրադարձել է Հայկական լեռնաշխարհում Բ.ա. 15-13-րդ դարերում կազմավորված քաղաքական միավորների պատմությանը: 1927թ. նա գրել է գիտական մեծ արժեք ներկայացնող «Հայասա-Ազգի» աշխատությունը, որը լույս է տեսել չորս տարի անց՝ 1931թ.³²:

Հայասայի պատմության ուսումնասիրության գործում զգալի ներդրում է ականավոր արևելագետ Յ. Ֆրիդրիխի կողմից հրատարակված Խաթթիի արքա Սուպլիլուիումաս I-ի և Հայասայի թագավոր Խուկկանայի միջև կնքված դաշնագիրը³³: Նա դեռևս 1925թ. իր աշխատություններից մեկում Հայասա երկրի տեղադրությունը կապել էր Թեգարամա երկրից (ներկայիս Մալաթիայից հյուսիս-արևմուտք) հյուսիս-արևելք ընկած տարածքի, այլից հյուսիս-արևմուտք) հյուսիս-արևմուտքում: Հետագայում է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքում: Հետագայում Յ. Ֆրիդրիխն առաջարկեց Հայասան տեղադրել Կասկա (Արևելապոնտական լեռների շրջանը) և Ազգի (Վերին Տիգրիսի ա-

²⁹ Дьяконов И., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, с. 209-214.

³⁰ Ünal A., Hititler Devrinde Anadolu, s. 158.

³¹ Hrozný F., Die ersten Zehn Regierungsjahre des Königs Muršiliš II, Hethitische Keilschrifttexte aus Boghazköi, 1919, S. 156-223.

³² Forrer E., Hajas-Azzi, S. 1-24.

³³ Friedrich J., Der Vertrag des Šuppiluliumaš mit Hukkanaš und den Leuten von Hayaša. Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 T., 1930, S. 103-163.

կունքների մոտ) երկրների միջև, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում³⁴:

Հայաստանի պատմության լավագույն սկզբնաղբյուրներն են մաս արևելագետ Ա. Գյոթցեի՝ գիտական մեծ արժեք ներկայացնող աշխատությունները³⁵: Նա 1927թ. իր հոդվածներից մեկում Հայասա-Ազգին տեղորոշել է Տրապիզոնից արևելք՝ Պոնտոսի մերձափնյա շրջանում³⁶: Այնուհետև, վերանայելով իր այդ տեսակետը, նա Հայասա-Ազգին տեղադրել է Արևմտյան Եփրատի և Շորոխի ավազաններում՝ մինչև Սև ծովի ափերը³⁷:

Հայասան Սև ծովի ափերին տեղորոշող հետազոտողները կարծում են, որ այն գտնվում էր դրա հարավ-արևելյան ափերին, և նրանց հիմնական կովանը Ազգիի Արիպսա քաղաքի տեղադրությունն է, որն ըստ Մուրսիլիս II-ի տարեգրության՝ «գտնվում էր ծովի մեջ» (խեթ. ^{URU}A-ri-ip-ša-aš Š[Ā A.A]B.BA³⁸):

1931թ. Է. Ֆոռերը կարծիք է հայտնել, որ Հայասա-Ազգին պետք է Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում տեղադրել, ինչն ընդունվել է արևելագետների մեծ մասի կողմից³⁹: Պ. Կրեչմերը, նշելով, որ Հայասա անունը նշանակում է Հայաստան (նրանից առաջ այդ կարծիքն է արտահայտել Կ. Ռոթը⁴⁰), փաստորեն, համաձայնել է Հայասան Բարձր Հայքում տեղադրելու՝ Է. Ֆոռերի առաջարկած տեսակետի հետ⁴¹:

³⁴ Friedrich J., Aus dem hethitischen Schriftum, Leipzig, 1925, H. I, S. 9, H. II, S. 21. Նույնի, Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, S. 103-104.

³⁵ Götze A., Zur Geographie des Hethiterreiches, Kleinasiatische Forschungen, 1930. B. I, H. 1, S. 108-114. Նույնի, Die Annalen des Muršiliš, 1933. Նույնի, Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography, New Haven, 1940. Նույնի, Kleinasien, München, 1957.

³⁶ Goetze A., Zur Geographie des Hethiterreiches, Kleinasiatische Forschungen, 1930, B. I, H. 1, S. 108-114.

³⁷ Goetze A., Kleinasien, München, 1957 (տես այդ գրքի վերջում գետնոված քարտեզը).

³⁸ KBo IV 4 IV 5 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, MVAG, 1933, № 38, S. 132-133).

³⁹ Forrer E., Hajasa-Azzi, Caucasia, 1931, № 9, S. 1-2.

⁴⁰ Roth K., Die Bedeutung des Armenischen, ՀԱ, 1927, թիվ 11-12, էջ 742:

⁴¹ «Հայ» անունը ըստ Պ. Կրեչմերի, ՀԱ, 1933, թիվ 7-8, էջ 429:

$$\begin{array}{r} 94374 \\ \hline 11 \end{array}$$

ՀՀ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԻ ՆԱԽԱՐԱՐ

Ըստ Գ. Մելիքիշվիլու՝ Հայասա-Ազգին գտնվում էր Խեթական տերության հյուսիս-արևելյան մասում: Ըստ նրա՝ Խաթքիին տարածքային առումով առավել մոտ է գտնվել Ազգին, այդ պատճառով խեթերը հաճախ Հայասա անվան փոխարեն օգտագործել են այդ տեղանունը: Այսպիսով, Գ. Մելիքիշվիլին Հայասան տեղորոշել է Արևմտյան Եփրատի վերին ավազանում, որին սահմանակից են եղել Կասկա, Իսուվա և Վերին երկրները⁴⁵:

Հայասայի պատմությանն է անդրադարձել նաև Ի. Դյակոնովը՝ հիմնականում հայոց լեզվի, հայոց վաղնջական պատմության և հայ ազգի ցեղասերման հարցերի շրջանակներում⁴⁶: Ի. Դյակոնովը սկզբնապես Հայասա-Ազգին տեղորոշել է Վերին Եփրատի ավազանում⁴⁷, սակայն իր հետագա աշխատություններից մեկում, համաձայն չլինելով այն կարծիքին, թե Հայասան պետք է փնտրել ներկայիս Երզնկայի և Էրզրումի շրջակայքում, առաջարկեց տեղադրել այն Սև ծովի հարավ-արևելյան ափերին: Ազգին, ըստ նրա, գտնվում էր Պոնտոսում՝ Խարշիտ գետի ավազանում, և տարածվում էր մինչև Փառնակիա, իսկ Հայասան՝ Շորոխ գետի ավազանում՝ որպես կենտրոն ունենալով Բաբերդ քաղաքի շրջակայքը, որտեղից Հայասայի իշխանությունը տարածվել է դեպի հարավ: Ազգիի Արիպսա քաղաքն Ի. Դյակոնովը տեղորոշել է Սև ծովի ափերին՝ Փառնակիայի մոտ, իսկ Ազգիի մյուս հայտնի կենտրոնը՝ Դուգաման, նա տեղադրել է Լյուկոս (Գայլ) գետի ավազանում կամ Լյուկոս ու Խարշիտ գետերի ավազանների միջև ընկած լեռնանցքներում, Պախխուվան՝ ներկայիս Կեմախից (Կամախ) արևմուտք՝ Ջիմարայի մոտ: Ինգալավան, ըստ նրա, Հայասա-Ազգիի սահմանային բերդերից մեկն էր, սակայն ի տարբերություն մի շարք հեղինակների՝ նա այն հին հայկական Անգեղ վայրում չի տեղորոշել: Ըստ Ի. Դյակոնով-

⁴⁵ Меликишвили Г., Наир-Урарту, Тбилиси, 1954, с. 81-82.

⁴⁶ Дьяконов И., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, с. 81-101.

⁴⁷ Дьяконов И., Хетты, фригийцы и армяне, ПАСБ, 1961, с. 333-368 (տե՛ս հոդվածում գետեղված քարտեզը).

վի՝ Կուճմախան գտնվել է ներկայիս Կեճմախի տեղում և Հայաստանի կազմում է ընդգրկվել միայն ժամանակավորապես՝ դրա առավել ընդարձակման տարիներին⁴⁸:

Հայաստանի տարածվելը Արևելապոնտական լեռներից հյուսիս՝ Սև ծովի ափեր, քիչ հավանական է: Այսպիսի տեսակետի հիմքում ընկած է միայն Արիպսայի՝ որևէ ջրային տարածքի ափին գտնվելու փաստը, սակայն այդ ջրային տարածքը կարող էր հանդիսանալ նաև Վանա լիճը (ծովը): Արևելապոնտական լեռները հանդիսացել են կասկական ցեղերով բնակեցված տարածք, ինչն ինքնին բացառում է Հայաստանի գտնվելը այդ տարածքում:

Ջ. Մելլաարտը Հայաստան տեղադրել է Եփրատի մեծ ոլորանից մինչև Էրզրում ընկած տարածքում՝ հավանական համարելով նաև, որ այն տարածվել է Արաքսի հովտում՝ մինչև Արարատյան դաշտը, որտեղ գտնվող Մեծամոր հնավայրը նա համարել է Հայաստանի մաս⁴⁹, ինչը հետքեր է Հայաստանի արևելյան սահմանների աշխարհագրական ընդգրկումը քննարկելիս:

Ֆ. Հաազը համաձայն էր այն տեսակետի հետ, որ Հայաստան առավելապես պետք է գտնվեր Երզնկայի, Տրապիզոնի և Էրզրումի միջև ընկած տարածքում⁵⁰:

Նման տեղադրություն է առաջարկել նաև Ջ. Յաքարը՝ նշելով, որ Հայաստան գտնվել է խեթական Վերին երկրից (ներկայիս Թոքաթի և Սեբաստիայի մարզերի տարածքը) արևելք՝ ընդգրկելով Երզնկայի, Էրզրումի շրջանները, ինչպես նաև Վերին Գայլ և Ճորոխ գետերի ավազանները: Վերին Գայլի ավազանը նա համարում էր այն վայրը, որտեղ արևելյան կասկական ցեղերը սահմանակցել են Հայաստան-Ազգիի հետ: Ջ. Յաքարը, Հայաստանի տեղադրությունը ենթադրելով այդ տարածքներ

⁴⁸ Дьяконов И., Предыстория армянского народа, с. 81-84.

⁴⁹ Mellaart J., Anatolian Trade with Europe and Anatolian Geography and Culture Provinces in the Late Bronze Age, AnSt, 1968, № XVIII, p. 201-202.

⁵⁰ Haas V., Die ältesten Nachrichten zur Geschichte des armenischen Hochlands. Xenia, Das Reich Urartu, B.I, 1986, S. 22.

րում, հյուսիսում այն հասցրել է մինչև Սև ծովի ափերը՝ Տրապիզոնի մոտ⁵¹:

Ի տարբերություն հայ պատմագիտության մեջ հայտնված տեսակետների՝ արևմտյան շատ գիտնականներ Հայաստանի պատմությանն անդրադարձել են՝ որպես արևելագիտության մի մասի՝ այն չդիտելով հայոց պատմության տեսանկյունից: Այնինչ Հայաստանի պատմության հարցերը կարևոր նշանակություն ունեն հատկապես հայագիտության համար:

Հայ պատմագիտության մեջ առաջինը Հայաստանի պատմության հարցերով զբաղվել է հայտնի խեթագետ, Բ. Հրոզնու աշակերտ Ն. Մարտիրոսյանը: Դեռևս 1924թ. նա իր հոդվածներից մեկում հանդես եկավ այն տեսակետով, որի համաձայն՝ խեթական աղբյուրներում հիշատակվող Հայասան (ըստ Ն. Մարտիրոսյանի՝ Խայասան) հայերի հնագույն հայրենիքն էր⁵²: Ավելի ուշ Ն. Մարտիրոսյանը զարգացրեց իր այս տեսակետը՝ հանդես գալով նոր հրապարակումներով⁵³: Նրա կարծիքով Հայասա ասելով՝ պետք է հասկանալ Հայաստան, և այն գտնվել է ներկայիս Դերսիմի և Խարբերդի շրջաններում և հանդիսացել է հայերի նախնիների՝ *հայաների* հայրենիքը՝ հայերի բնօրրանը: Իսկ հայասական ցեղերի միավորումով այնուհետև ստեղծվել է մի պետություն, որն ընդգրկել է Փոքր Հայքը և Բարձր Հայքի հարավ-արևմտյան մասը: Ն. Մարտիրոսյանը հավանական է համարել, որ Հայասանի Արիպսա

⁵¹ Yakar J., Hittite Involvement in Western Anatolia, AnSt, 1976, № 26, p. 117-128 (տե՛ս հոդվածում զետեղված քարտեզը՝ էջ 118): Նույնի, Beyond the Eastern Borders of the Hittite Empire: an archaeological Assessment.-In: Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp. Ankara, 1992, p. 508-512. Նույնի, Ethnoarchaeology of Anatolia, Tel Aviv, 2000, p. 28 (տես աշխատությունում զետեղված № 4 քարտեզը):

⁵² Մարտիրոսյան Ն., Հայերենի յարաբերությունը հեթիտեների հետ, ՀԱ, 1924, թիվ 9-10, էջ 453:

⁵³ Մարտիրոսյան Ն., «Գիլգամեշ» դյուցազներգությունը, ՊԲՀ, 1958, թիվ 3, էջ 75-83: Նույնի, Պրպտումների փոքրասիական անուններու մասին, ՊԲՀ, 1961, թիվ 3-4, էջ 82-107: Նույնի, Նպաստ մը հեթ և հայ բառաբանության, ՊԲՀ, 1972, թիվ 2, էջ 163-186:

քաղաքը գտնվել է Ծովք լճի ափին կամ Վանա լճի արևմտյան ափերին: Կումմախան, ըստ նրա, գտնվել է ներկայիս Կեմախի տեղում և հանդիսացել է Հայաստանի սահմանամերձ և զխափոր քաղաքներից մեկը: Ն. Մարտիրոսյանը նշում է, որ Հայաստանի դաշնակցային պետության մեջ են մտել Իսուվա (ըստ Ն. Մարտիրոսյանի՝ հետագայի Փոքր Ծովքի տարածքում), Պալա (Ծովքի Բալահովիտ գավառը), Իշմերիկա (սահմանակից է եղել Իսուվա-Ծովքին և Ազգիին և համապատասխանել է ներկայիս Դերսիմին), Գաշգաշ (Կասկա) (ըստ Ն. Մարտիրոսյանի՝ այս ժողովուրդն ապրել է Հալիսի ակունքներից մինչև Վերին Եփրատ ընկած տարածքում, և նրա անվանումը մնացել է Ճորոխի ակունքների մոտ գտնվող ներկայիս Կիսկիմ ավանի անվան մեջ) և Ազգի երկրները: Խեթական աղբյուրներում հիշատակված Մալազգիյան (ներկայիս Մալաթիայի մոտ) մերթընդմերթ գտնվել է խեթերի, ասորեստանցիների և հայասացիների ձեռքում⁵⁴:

Խարբերդի դաշտն այդ ժամանակաշրջանում մասն է կազմել Հայկական լեռնաշխարհի մեկ այլ պետական կազմավորման՝ Իսուվայի, որը չի մտել Հայաստանի կազմի մեջ՝ չնայած չի կարելի բացառել իսուվահայասական դաշնակցային հարաբերությունների գոյությունը որոշակի ժամանակահատվածում: Իսուվան և Հայասա-Ազգին խեթերի կողմից տարբերակվել են՝ որպես տարբեր *երկրներ*: Առավել ևս դժվար է պատկերացնել Հայաստանի ամրացված քաղաք Արիաթայի տեղորոշումը Իսուվայի (Ծովքի) տարածքում, կամ Կասկա երկրի և Մալազգիյայի (Մալաթիայ) գտնվելը Հայաստանի կազմում:

Ա. Խաչատրյանն իր ուսումնասիրության մեջ շեշտել է, որ խեթերը Հայաստանի համար ունեին մի ընդհանուր անուն՝ Հայասա, որի աշխարհագրական դիրքը նա որոշել է Կարինից Վան ընկած տարածքում: Արիաթա քաղաքը նա տեղադրել է Վանա լճի արևմտյան ափին: Հայասա և Հայաստան բառերի նմանությ-

⁵⁴ Մարտիրոսյան Ն., Պրայտումներ փոքրասիական անուններու մասին, ՊԲՀ, 1961, քիվ 3-4, էջ 93-105:

յունը հիմք ընդունելով՝ Ա. Խաչատրյանը մույնպես շեշտել է, որ այն Հայաստան անվան հնագույն ձևն է⁵⁵։

«Հայաստանի պատմություն» գիտական մեծարժեք մենագրության մեջ Ն. Ադունցն անդրադարձել է նաև Հայաստանի պատմությանը՝ խեթական վավերագրերի վերլուծության հիմքի վրա⁵⁶։ Նա նշել է, որ խեթական թագավոր Թուղթալիյաս III-ը Հայաստանի դեմ կատարած իր երկրորդ արշավանքի ժամանակ (մրա հետ էր նաև իր որդին՝ Սուպալիտլիումասը) ընդհարվել է մրա թագավոր Կարաննիի հետ Կումմախա քաղաքի մոտ։ Կարաննի թագավորի անունից Ն. Ադունցը բխեցրել է հայկական Կարին քաղաքի անվանումը, իսկ Կումմախայից՝ Դարանաղյաց գավառի Կամախ անունը։ Սրա հիման վրա էլ նա Հայաստան տեղորոշել է Վերին Եփրատի հովտում։ Ըստ Ն. Ադունցի՝ Կամախի հյուսիսում Հայաստան սահմանակցել է Կասկա երկրին, որը տարածվել է Արևելապոնտական լեռների շրջանում՝ մինչև Հալիսի գետաբերանը։ Նա նաև նշել է, որ Հայաստան և Ազգի անունները հոմանիշ են և գործածվել են Մուրսիլիսի տարեգրության մեջ մույն տարածքի իմաստով։ Ընդ որում, Ն. Ադունցը տարանջատել է Հայաստան-Ազգի, Ալշի և Իսուվա երկրները՝ գտնելով, որ դրանք առանձին են եղել։ Նա Ազգի երկիրը տեղակայել է Դերսիմի շրջանում՝ Կումմախա-Կամախ քաղաքի հարավում։ Ազգիի երեք քաղաքները՝ Ինգալավան, Արիպսան, Դուգգաման, նա տեղադրել է Կումմախա տանող ճանապարհների վրա։ Իսուվայի թագավորությունը, ըստ մրա, գտնվել է Հայաստանի հարավում՝ ստորին Արածանիի հովտում, և զբաղեցրել է Եփրատի և Խարպուտի միջև ընկած երկրամասը։ Ալշի (կամ Ազգի) երկիրն, ըստ Ն. Ադունցի, գտնվել է Իսուվայից արևելք։

Այսպիսով, ըստ Ն. Ադունցի՝ Հայաստանի թագավորությունը գտնվել է Արևմտյան Եփրատի վերին հոսանքի ափերին՝ Դերսի-

⁵⁵ Խաչատրյան Ա., Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն, Երևան, 1933, էջ 41-48։

⁵⁶ Ադունց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 33-47 (թարգմանված 1946թ. հրատարակված ֆրանսերեն բնագրից)։

մի զանգվածի շուրջը, և Իսուվա, Ալշե թագավորությունների հետ միասին ներկայացել է՝ որպես Հայաստանում հայտնի առաջին քաղաքական կազմավորումներից մեկը⁵⁷:

Հայասայի պատմությանը հիմնարար ուսումնասիրություն է մվիրել Գ. Ղափանցյանը: Իր «Հայասան-հայերի բնօրրան» մե-
նագրությունում հեղինակն անդրադարձել է Հայասայի պատ-
մության, լեզվի, տեղադրության, մշակույթի և էթնիկական հար-
ցերին⁵⁸:

Իր աշխատության մեջ նա պատկերացում է տվել նաև Հա-
յասայի ընդգրկած տարածքի մասին՝ համամիտ լինելով այն
տեսակետին, որ Հայասա երկիրը զբաղեցրել է Հայկական լեռ-
նաշխարհի հյուսիս-արևմտյան մասը՝ Ճորոխ, Եփրատ և Արաքս
գետերի վերին հոսանքի շրջանները՝ Փոքր Հայքի արևելյան և
Բարձր Հայքի տարածքները՝ կենտրոնում դնելով Կամախի,
Երզնկայի, Դերջանի և Սպերի միջև ընկած տարածքը: Գ. Ղա-
փանցյանը կարծում էր, որ Ազգին ընդգրկել է Հայասա-Ազգիի
արևմտյան շրջանները, իսկ Հայասան, հավանաբար, զբաղել է
արևելյան շրջանները՝ Դարանաղին, Եկեղյացը, Դերջանը և
Սպերը, միգուցե նաև՝ Կարինի շրջանը: Այսպիսով, նա, Կումմա-
խան տեղադրել է ներկայիս Կամախի տեղում՝ այն համարելով
Հայասա-Ազգիի կենտրոնը, իսկ հիշատակված Ուրա բերդը՝ Կա-
մախի մոտ գտնվող հին հայկական Անի ամրոցի տեղում: Գ.
Ղափանցյանը կարծում էր, որ Արիսյան և Դուզգաման գտնվել
են Հայասա-Ազգիի արևելյան մասում՝ առավել անվտանգ ու հե-
ռու խեթական հարձակումներից՝ Կարինի մոտ գտնվող ճահճոտ
վայրերում, կամ ներկայիս Բերդակ բնակավայրի մոտ, կամ էլ
Էրզրումից 15 կմ հարավ-արևելք, որտեղ միջմադարում (VI դ.) հի-
շատակվել է Արաբիս գյուղը՝ հնարավոր համարելով, որ այդ
բնակավայրի տեղում ճահիճ է եղել: Դեռևս հռոմեական ժամա-
նակներից հիշատակվող Ազա քաղաքը (հայոց Սատաղ բնակա-
վայրից արևմուտք), ըստ հեղինակի, հանդիսացել է Ազգի երկ-

⁵⁷ Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 35, 39-40, 44-46:

⁵⁸ Капанцян Г., Хайаса-колыбель армян, Ереван, 1948.

րանվան վերափոխված ձևը: Հայասսայի Բիթառիզա (Պաթթեյա-րիկա) քաղաքը գտնվել է հետագայի Բթառիճի մոտ:

Հայասան Գ. Ղափանցյանը համարել է հայ-արմենների հնագույն օրրանը, որն արևմուտքում սահմանակցել է խեթական աշխարհի հետ, հավանաբար, հետագայի հռոմեական Ջիմարա-Կարահիսար գծով՝ հարևան լինելով Վերին երկրին, իսկ արևելքում նրա սահմանները հասել են մինչև Կարինի շրջանը՝ ընդգրկելով Կամախի, Երզնկայի, Դերջանի և Սպերի շրջանները: Արևմուտքից արևելք Հայասան տարածվել է մոտ 150-170կմ: Սակայն, ըստ հեղինակի, այն հավակնություններ է ցուցաբերել նաև ավելի արևմուտք և հարավ ընկած տարածքների վրա⁵⁹:

Կումմախա քաղաքը խեթական սկզբնաղբյուրներում նշվել է՝ որպես առանձին քաղաքական միավոր, և եթե գտնվել է Հայասսայի կազմում, ապա ժամանակավորապես, և հետագայում անցել է խեթական գերիշխանության տակ: Քիչ հավանական է, որ այն Հայասսայի կենտրոնն է եղել՝ հաշվի առնելով այդ քաղաքի աշխարհագրական դիրքը (Խաթթիին մոտ գտնվելը) և խեթական աղբյուրներում այդպիսի տվյալների բացակայությունը:

Ըստ Ե. Քասունու՝ Հայասան մի հզոր պետություն է եղել, որը տարածվել է Արևմտյան Եփրատի ավազանից մինչև Վանա լիճ: Հայասսայի արևմտյան մասում է գտնվել Ազզին, որը ենթակա է եղել Հայասսային և ունեցել է իր թագավորը: Ազզին գտնվել է Բարձր Հայքում և իր մեջ է ընդգրկել ներկայիս Երզնկա քաղաքը և Արևմտյան Եփրատի վերին բազուկի ավազանը: Նա կարծիք է հայտնել, որ Ազզիի մայրաքաղաքը գտնվել է հետագայի Արծն քաղաքի տեղում: Ազզի-Հայասսայի և Խուռի-Միտաննի պետությունների միջև են գտնվել Իսուվա կամ Իսուա, Ալշե և Մեխրի երկրները: Ըստ Ե. Քասունու՝ Հայասսայի հյուսիս-արևմուտքում գտնվել է Կասկա երկիրը, որը Փոքր Հայքից տարածվել է մինչև Պափլագոնիա: Իսկ Հայասսային մոտ գտնվող խեթերի Վերին երկիրն, ըստ հեղինակի, ընդգրկել է հետագա Փոքր Հայքի մեծ

⁵⁹ Капанцян Г., Хайаса-колыбель армян, Ереван, 1948, с. 58-64.

մասը՝ Կապադովկիայի որոշ շրջաններով հանդերձ: Կումախա կամ Կամուխա քաղաքը Ե. Քասունին համարել է Հայասայի քաղաքներից մեկը և նույնպես տեղորոշել է Անի-Կամախի տեղում: Մուրսիլիսի տարեգրության մեջ հիշատակված Ինգալավա քաղաքը նա տեղորոշել է միջնադարյան Անգեղ բերդի տեղում, իսկ Արիպսա քաղաքը՝ Վանա լճի ափին՝ Դատվանի կամ Խլաքի մոտ: Նա համակարծիք չէ այն հեղինակների հետ, որոնք Հայասայի Դուզգամա քաղաքը տեղադրել են Դատվանի մոտ: Նա այդ քաղաքը տեղորոշել է Մանազկերտի մոտ և հավանական է համարել, որ այն հանդիսացել է պետության մայրաքաղաքը: Ազգիի Խալիմանա բնակավայրը նա տեղորոշել է Ծոփքում՝ Ialimbanon բնակավայրի տեղում⁶⁰:

Այսպիսով, Ե. Քասունին նույնպես Հայասան տեղադրել է Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում՝ մինևույն ժամանակ կարծիք հայտնելով, որ իր հզորացման ժամանակ այն, հավանաբար, տարածվել է մինչև «Մասիս սար և Ուրմիա լիճ»⁶¹: Սակայն Հայասա-Ազգիի կենտրոնների տեղորոշումը հետագայի Արծնի և Մանազկերտի մոտ ոչ մի փաստով հիմնավորված չէ: Առավել հավանական է որպես մայրաքաղաք նշել խեթական տեքստերից հայտնի Հայասա քաղաքը, որի տեղադրումը, փաստերի սուղ լինելու պատճառով, անհնար է որոշել:

Հայասային վերաբերող հետաքրքիր ուսումնասիրություն է կատարել նաև Հ. Մանանդյանը, որի մոտեցումները Հայասայի պատմության առանցքային շատ հարցերին տարբերվել են իր ժամանակակից շատ պատմաբանների տեսակետներից⁶²: Անդրադառնալով Հայասա-Ազգիի թագավորության պատմությանը՝ նա տվել է նաև դրա տեղադրությունը Վանա լճից

⁶⁰ Ն. Ադոնցը դեռևս 1946 թ. իր աշխատության մեջ Խալիմանա քաղաքի անունը համեմատել էր Ծոփքի Ιαλιμβάνων տեղանվանի հետ (Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 44):

⁶¹ Քասունի Ե., Նախահայկական Հայաստան, Պէյրուք, 1950, էջ 76-78, 80-81, 91, 94, 97, 99, 102-106:

⁶² Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956, с. 68-155.

արևմուտք և հյուսիս ընկած շրջաններում: Նա գտնում էր, որ Հայաստանի հյուսիս-արևմտյան սահմանները հասնում էին մինչև Մեծուրի լեռները, այսինքն՝ մինչև ներկայիս Դերսիմի շրջանը, իսկ արևելքում՝ մինչև Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափերը: Հ. Մանանդյանը խեթական արձանագրություններում նշված Կումմախան կամ Կամուխան նույնացրել է հայկական Կամախի հետ (Դարանաղյաց գավառում), սակայն ի տարբերություն մյուս ուսումնասիրողների, որոնք նշել են, որ այդ բնակավայրը Հայաստանի կազմում է գտնվել, նա այն չի մտցրել Հայաս-Ազգիի կազմի մեջ: Կումմախան և նրանից հարավ գտնվող Տանկուվան, ըստ նրա, գտնվել են խեթերին պատկանող սահմանամերձ շրջանում, որն ընդգրկվել էր խեթական արձանագրությունների հիշատակած Վերին երկրի կազմում: Խեթերի Վերին երկիրն, ըստ Հ. Մանանդյանի, Հայաս-Ազգիին սահմանակցել է ոչ թե արևմուտքից, այլ հյուսիսից և հյուսիս-արևմուտքից: Ուսումնասիրողների մեջ առաջինը Հ. Մանանդյանն էր, որ տարբեր աղբյուրներում հիշատակված Ալշի, Ալզի և Ազգի անվանումները միևնույն երկրին է վերագրել, իսկ պետությունն, ըստ նրա, կոչվել է Հայասա իր մայրաքաղաքի անվամբ (Հայասա), որը Ասորեստանի արքա Սարգոն II-ի արձանագրության մեջ հիշատակվել է Ուայախ ձևով (ըստ Հ. Մանանդյանի՝ այդ քաղաքը գտնվում էր Վանա լճի հյուսիսային ափին): Ազգի անունն, ըստ նրա, ունեցել է էթնիկական ծագում, որն սկզբնապես կրել է տեղի ժողովուրդը: Հ. Մանանդյանը Հայասային հարևան կասկերի ցեղերի բնակության հիմնական տարածքը համարել է ոչ թե Սև ծովի հարավային ափերը, այլ Վերին Եփրատից արևմուտք՝ ներկայիս Դիվրիդի (միջմադարյան Տեֆրիկե) և Արաբկիր քաղաքների շրջանները: Նա Հայասայի Ուրա ամրոցը տեղորոշել է հետագայի Խարբերդ բնակավայրի տեղում, որից արևմուտք գտնվել է Իսուվա երկիրը (հին հայկական Անձիտ գավառը), որը նույնպես, ըստ նրա, մտել է Հայասայի կազմի մեջ և հանդիսացել է նրա հարավ-արևմտյան սահմանամերձ շրջանը՝ Եփրատ գետով բաժանվելով հարևան

Մելիտենեից: Ըստ Հ. Մանանդյանի՝ խեթական արձանագրության մեջ հիշատակված Ինգալավան հին հայկական Անգղ բնակավայրն է և Ուրա ամրոցի հետ մտել է Հայաստանի կազմի մեջ: Հ. Մանանդյանն Ազգիի Արիպսա քաղաքը տեղորոշել է Վանա լճի ափին, սակայն չի նշել Մուրսիլիսի տարեգրությունում Արիպսայից հետո հիշատակված Դուգգամա քաղաքի գտնվելու վայրը⁶³:

Հ. Մանանդյանի աշխատության մեջ նշված Ալզի և Ազգի երկրանունների նույնացումը պատմագրության մեջ չի ընդունվել, քանզի Ալզիի տեղադրությունը Իսուվայից (Ծոփքից) հարավ-արևելք հենվում է ինչպես խեթական, այնպես էլ ասորեստանյան տեքստերի վկայությունների և հետագայի հայկական Աղձնիքի հետ համադրման վրա:

Հայաստանի պատմությանը, ինչպես նաև նրա պատմագրության, տեղադրության, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների խնդիրներին անդրադարձել է Լ. Բարսեղյանը: Նա շեշտել է, որ Հայաստան և Ազգին թե՛ տարածքային, թե՛ քաղաքական առումով իրենցից ներկայացրել են միևնույն երկիրը: Հայաստանի կենտրոնը՝ համանուն Հայասա քաղաքը, նա որոնել է Երզնկայի շրջանում՝ Խայիք կամ Խայեք գյուղի տեղում, որը գտնվում է Բաբերդից 40կմ հարավ-արևմուտք: Իսկ Ազգին տարածվել է Մնձուրի լեռների ստորոտներից մինչև Տուժիկի լեռները: Այն գտնվել է Հայաստանից հարավ՝ մինչև Իսուվայի սահմանները, որը Լ. Բարսեղյանը համարել է Հայասա-Ազգիի կազմի մեջ մտնող երկիր: Նա Դուգգամա քաղաքը տեղադրել է Իսուվայում (ներկայիս Խաբբերդի շրջանում): Դուգգամայից ոչ շատ հեռու գտնվող Արիպսան նույնպես գտնվել է Իսուվայում՝ Խաբբերդից ոչ հեռու գտնվող Ծովք լճի (ներկայիս Գյուլջուկ) ափին և հանդիսացել է Հայասա-Ազգիի ամրացված բնակավայրերից մեկը՝ նրա հարավային սահմանի վրա: Իսկ Ինգալավա քաղաքը, որտեղից Արիպսա քաղաքի դեմ առջավել է խեթական Մուրսիլիս

⁶³ Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, с. 68-155.

II քազավորը, Լ. Բարսեղյանը տեղորոշել է հայկական աղբյուրներից հայտնի Անգեղոտուն գավառում, որը գտնվել է Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում: Ըստ նրա՝ այստեղ հայտնի է եղել Ալլ գյուղը, որի տեղում գտնվել է Ինգալավա քաղաքը: Այսպիսով, Լ. Բարսեղյանը Հայասա-Ազգին հիմնականում տեղորոշել է Բարձր Հայքում և Փոքր Հայքում՝ նրա հարավային սահմաններն անցկացնելով պատմական Ծոփք մահանգով⁶⁴:

Իսուվան գտնվել է խեթական պետության արտաքին քաղաքականության ոլորտում և մշվել՝ որպես Հայկական լեռնաշխարհի ազդեցիկ երկրներից մեկը: Եթե Արիպսան գտնվեր Իսուվայի հարավում, ապա այդ դեպքում այն ամբողջապես պետք է մտներ Հայասա-Ազգիի կազմի մեջ, ինչի հետ դժվար է համաձայնել, սակայն չբացառելով նաև Իսուվայի և Հայասայի քաղաքական և մշակութային կապերը:

Հայասայի պատմությանն է անդրադարձել նաև Ս. Երեմյանը: Նա մշել է, որ հայ ժողովրդի ձևավորման ընթացքն անցել է չորս հիմնական փուլ, և դրանցից յուրաքանչյուրը կապված էր պատմական Հայաստանի տարածքի չորս կենտրոնների հետ՝ Բարձր Հայք, Ծոփք, Վանա լճի ավազան և Արարատյան դաշտ: Ամենահին և հիմնական օղակներից մեկն այս գործընթացում հանդիսացել է Հայասա-Ազգի ցեղային միությունը: Այն խեթական արձանագրություններում անվանվել է «Հայասա (կամ Խայասա) քաղաքի երկիր» կամ «Ազգի քաղաքի երկիր»՝ իր քաղաքային կենտրոնների անուններով: Ս. Երեմյանը Թիլ-Հայասա քաղաքը տեղադրել է հին հայկական Թիլ ավանի տեղում: Այս տեղորոշումը տալով՝ նա հանգել է այն մտքին, որ Հայասա երկրի կորիզը և նրա սկզբնական

⁶⁴ Բարսեղյան Լ., Խայասա-Ազգիի ու նրա մի քանի քնակավայրերի տեղադրման հարցի շուրջ. ՊՐՀ, 1963, թիվ 3, էջ 307-313: Նույնի, Из истории древнейших племенных союзов Армянского нагорья в XV-XIII вв. до н.э. (Хайаса-Аззи), Ереван, 1964, Նույնի, Հայասա-Ազգիի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մասին, ՏՀԳ, 1964, թիվ 6, էջ 101-106: Նույնի, Հայասա-Ազգիի ռազմա-քաղաքական պատմությունից, ՏՀԳ, 1964, թիվ 7, էջ 73-79:

տարածքը եղել է հին հայկական Եկեղյաց գավառը՝ անտիկ դարաշրջանի Ակիլիսենեն, որը և համապատասխանել է Երզնկայի դաշտին: Թիլ ավանը տեղադրված է եղել այդ դաշտի կենտրոն Երիզա (Երզնկա) քաղաքից ոչ հեռու, որի տեղում գտնվել է Հայասա երկրի մյուս կենտրոնը՝ Ազգի քաղաքը: Ս. Երեմյանը համաձայն չէր այն վարկածների հետ, որ Հայասա-Ազգի երկիրը գտնվել է Վանա լճից հյուսիս և արևմուտք ընկած տարածքներում կամ Սև ծովի մերձպոնտոսյան ափերին: Նա համաձայն էր Ն. Ադոնցի այն եզրակացության հետ, որ Արիպսա քաղաքը պետք է տեղադրել ներկայիս Դենիզլի գյուղի տեղում՝ Դիվրիդի քաղաքից ոչ հեռու: Դենիզլի գյուղը գտնվել է ճահճոտ վայրում, որտեղ, հավանաբար, նախկինում լիճ էր եղել, որի մասին է վկայում մահ Գյուլդադ լեռան անունը, որը նշանակում է «Լճի լեռ»: Ս. Երեմյանը Արիպսայի հետ հիշատակված Դուգգամա քաղաքը տեղադրել է ներկայիս Դոգան գյուղի տեղում, որն, ըստ նրա, անտիկ Դագոնան է: Այս բնակավայրերից բացի՝ խեթական աղբյուրները Հայասա երկրում հիշատակել են Ուրան՝ «Հայասա երկրի գլխավոր ամրոցը», որի տեղադրման հարցում Ս. Երեմյանը համակարծիք է Գ. Ղափանցյանի հետ, որն այն տեղադրել է Երզնկայի դաշտում: Ս. Երեմյանը գտնում է, որ այդ ժամանակաշրջանում պետք է գոյություն ունեցած լիճեր մահ հին հայկական Դա-րանաղի գավառի ամրոց-քաղաքը Եփրատի ափին՝ Anniaca անվան տակ, որը կապ է ունեցել Հայասայի Աննիա քաղաքի հետ: Հեղինակը նշում է, որ Երզնկայի դաշտի խոշոր կենտրոններից է եղել Բիթարիզա քաղաքը, ներկայումս՝ Բթառիճ, որն այլ կերպ կոչվել է Պաթթեյարիկա, որի անունը երբեմն վերագրվել է ողջ Հայասա-Ազգի երկրին: Ըստ Ս. Երեմյանի՝ բուն Հայասա-Ազգին հյուսիսում սահմանակցել է Բալա (Պալա, Գալլ գետի վերին հոսանքի շրջանը) և Դուման-մա (անտիկ Դումանայի, հետագայի Թումնա գյուղի շրջանը՝ Բաբերդից արևմուտք, Ճորոխ գետի հովտում) ցեղերի երկրներին:

Այսպիսով, Ս. Երեմյանը եզրակացնում է, որ Հայասա-Ազգին տարածվել է Բարձր Հայքի և Փոքր Հայքի տարածքներում⁶⁵:

Իր մի շարք աշխատանքներում Հայասայի պատմությանն է անդրադարձել նաև Վ. Խաչատրյանը՝ իր ուսումնասիրություններն ամփոփելով «Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում» աշխատության մեջ⁶⁶: Նա նույնպես նշել է, որ Հայասան հաճախ հանդես է գալիս Ազգի անվամբ: Հայասա-Ազգի երկրի մեջ են գտնվել Ինգալավա, Արիպսա, Դուգգամա, Ուրա քաղաքները: Ինգալավա քաղաքը հեղինակը նույնացրել է Ճորոխ գետի ստորին հովտում գտնվող հայկական Նիգալ գավառի հետ՝ իր համանուն կենտրոնով: Արիպսան գտնվել է Ճորոխ գետի միջին ավազանում՝ Սպերից քիչ դեպի հյուսիս-արևելք: Դուգգամա քաղաքը տեղադրվել է միջնադարի Ազորդ գավառում: Այս գավառի անվան մեջ, ըստ Վ. Խաչատրյանի, պահպանվել է Ազգի երկրի անունը: Հայասա-Ազգին ընկած է եղել Ճորոխ գետի ավազանում՝ ձգվելով մինչև Սև ծով: Այն հարավում սահմանակցել է Բարձր երկրին (ըստ հեղինակի՝ Երզնկայի և Էրզրումի շրջաններ): Բարձր երկրի մեջ մտել են Խատենա, Խախանի և Իստիտինա գավառները: Խատենան իր Կումմախա քաղաքով, որը հետագայի Կամախն է, գտնվել է Եփրատի հովտում՝ ոլորանից մինչև Երզնկայի շրջանը: Իսկ Երզնկայի շրջանը Խախանին է եղել՝ Խախա (հայկ. Խախ), Դանկուվա (միջնադարի Մթնի, ներկայիս՝ Միտինի) և Բիտեյարիգա (հայկ. Բթայառիճ) քաղաքներով: Իստիտինան, ըստ նրա, ընկած է եղել Երզնկայի շրջանից անմիջապես դեպի արևելք՝ մինչև Եփրատի ակունքները: Իստիտինա գավառի բնակավայրերից են եղել Զագիսան, որն Էրզրումի շրջանի Զագան է: Իսկ Իստիտինայի Արծիյա քաղաքը միջնադարի հայկական Արծնն է: Այդ շրջանում է գտնվել նաև Խալիմանա բնակավայրը, որը Վ. Խաչատրյանը հակված է նույնացնելու միջնադարի Մանյա այրք տեղանվան հետ: Կանուվա-

⁶⁵ Երեմյան Ս., Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, ՊԲՀ, 1970, թիվ 2, էջ 29-33:

⁶⁶ Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998:

րա բնակավայրը գտնվել է Իստիտինայի տարածքում: Վ. Խաչատրյանն առաջարկել է այն նույնացնել Կարինի շրջանի միջնադարի հայկական Կան բնակավայրի հետ: Նա համարում է, որ Հայաստան երկրի մեջ է մտել նաև Բարձր կոչված նահանգը (Կումմախա քաղաքի շրջանը): Հաջորդ երկիրը, որը նույնպես մտել է Հայաստանի կազմի մեջ, Պախխուվան է իր Արխիտա քաղաքով. այն հեղինակը նույնացրել է ժամանակակից Պախ բնակավայրի հետ: Այն գտնվել է Բյուրակնի լեռների արևմտյան մասում: Հայաստանի կազմի մեջ, ըստ նրա, մտել է նաև Իսուվան (Արածանի գետի ստորին ավազանը): Տարածաշրջանի հաջորդ վարչաքաղաքական միավորը, որը Վ. Խաչատրյանի կարծիքով Հայաստանի կազմի մեջ է մտել, Ծուխման է: Նա այն նույնացրել է ասորեստանյան արձանագրություններում վկայված Ծուխմու (Սուխմու) երկրի հետ, որը գտնվել է Բյուրակնի լեռների արևելյան հատվածում:

Վ. Խաչատրյանը նշել է, որ Հայաստան թագավորության սահմանները ոչ միշտ են ընդգրկել նշված բոլոր նահանգները, քանի որ նրանցից մի քանիսը մերթընդմերթ նվաճվել են խեթական թագավորների կողմից և մտել Խեթական պետության կազմի մեջ: Հայաստան հարավից սահմանակից է եղել Տիգրիսի վերին ավազանի Ալգիյա (հայկ. Աղձնիք), իսկ հյուսիս-արևելքում՝ Կասկա երկրին (Արևելապոտական լեռների շրջան):

Այսպիսով, ըստ Վ. Խաչատրյանի, Հայաստան երկիրն ընդգրկել է Ազգի, Կումմախա (Բարձր), Իսուվա, Պախխուվա և Ծուխման նահանգները և զբաղեցրել է Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածը՝ Հայկական Տավրոսի, Արևմտյան Եփրատ գետի և Սև ծովի միջև⁶⁷:

Հայաստանին և ընդհանրապես Հայկական լեռնաշխարհի մյուս քաղաքական միավորներին վերաբերող սեպագիր աղբյուր

⁶⁷ Хачатрян В., Восточные провинции Хеттской империи, Ереван, 1971, с. 128-145. Նույնի, Хайасцы, ВОН, 1972, № 8, с. 32-35. Նույնի, Хайаса и Напри, ВОН, 1973, № 11, с. 32-41. Նույնի, Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, էջ 34-38:

յութների համակողմանի վերլուծությամբ կարևոր են Ա. Քոսյանի հեղինակած աշխատությունները: Դրանք առանձնանում են նաև նորահայտ սկզբնաղբյուրների օգտագործմամբ, Հայկական լեռնաշխարհի երկրների հետ Խաթթիի հարաբերությունների նորոշվի մեկնաբանություններով: Կարևոր է նաև ընդգծել նրա՝ 2004թ. հրատարակած «Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների)» մեկնադրությունը⁶⁸:

Նա նույնպես Հայաստ-Ազգին տեղադրել է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքում՝ Վերին Եփրատի ավազանում: Արևմուտքից այն յառնանակցել է Վերին երկրին, որն ընդգրկել է Հալիսի վերին հոսանքներից մինչև Վերին Եփրատի մեծ ոլորանն ընկած շրջանը: Ա. Քոսյանը խեթական արձանագրություններից հայտնի Կումմախան նույնպես նույնացրել է Ժամանակակից Կեմախի (հայկ. Անի-Կամախ) հետ: Սակայն ի տարբերություն ուսումնասիրողների մեծ մասի՝ նա Կումմախան համարել է առանձին քաղաքական միավոր, որը չի մտել Հայաստանի կազմի մեջ և գտնվել է վերինեփրատյան տարածաշրջանի երկու առաջատար քաղաքական միավորների՝ Հայաստ-Ազգիի և Խուվայի անմիջական մերձակցությամբ: Ըստ Ա. Քոսյանի՝ մինչ այդ անհայտ Լիտտա, Տավատենա, Ուտկունիսա, Խուրդու, Պարտանտա, Իյանիննա, Լալատտա, Տախանիսարա, Ուկսու քաղաքները, հավանաբար, գտնվել են Հայաստանում⁶⁹:

Այսպիսով, ուսումնասիրողների հիմնավորումները Հայաստ-Ազգիի պատմաաշխարհագրական դիրքի վերաբերյալ որոշակի առումով տարբեր են: Ընդհանրացնելով խնդրո առարկա թեմային նվիրված մասնագետների աշխատությունները՝ մենք փորձեցինք ներկայացնել պատմագիտության մեջ եղած տարբեր կար-

⁶⁸ Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, Երևան, 2004:

⁶⁹ Քոսյան Ա., Մ. ք. ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999, էջ 71, 72, 84: Նույնի, Անի-Կամախը խեթական դարաշրջանում, ՊԲՀ, 2002, թիվ 3, էջ 236-240: Նույնի, Նոր տեղանուններ խեթական սեպագիր տեքստերում, ՄՄԱԵԺ, 2003, XXII, էջ 254-259: Նույնի, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 54, 58, 69, 79, 84, 93, 100, 101, 157:

ծիրքները, որոնք, ըստ պատմաաշխարհագրական բովանդակության, կարելի է խմբավորել հետևյալ կերպ.

ա) Հայասա-Ազգին գտնվել է Վերին Եփրատի, Վերին Գալիև և Ճորոխի ավազաններում՝ ընդգրկելով Բարձր Հայքի և Փոքր Հայքի տարածքները (Ն. Մարտիրոսյան (Հայասա-Ազգիի դաշնակցային պետության մեջ է ընդգրկել նաև Ծոփքի տարածքը), Ա. Գյոթցե, Է. Կավենյակ, Ֆ. Հաագ, Ջ. Յաքար, Ն. Ադոնց, Գ. Ղափանցյան, Լ. Բարսեղյան (Հայասա-Ազգին հիմնականում տեղորոշել է Բարձր Հայքում, սակայն նրա մեջ ընդգրկել է նաև Ծոփքի տարածքը), Ս. Երեմյան, Ա. Քոսյան),

բ) Հայասա-Ազգին գտնվել է Սև ծովի ափերին և հիմնականում տեղորոշվել է Հայկական լեռնաշխարհից դուրս (այն սկզբնապես Սև ծովի հարավ-արևելյան ափերին էր տեղորոշվել նաև Ա. Գյոթցեն, այնուհետև նա վերանայել է իր այդ տեսակետը: Ֆ. Կոռնելիուսը տեղորոշել է Հայասա-Ազգին Սև ծովի ափին գտնվող ներկայիս Սամսուն քաղաքի մոտ: Ի. Դյակոնովը նույնպես առաջարկել է Հայասա-Ազգին տեղադրել Սև ծովի ափերին՝ Խարշիտ գետի ավազանում, սակայն նրա հարավային սահմանները հասցրել է մինչև Ճորոխի ավազանը),

գ) Հայասա-Ազգին գտնվել է Վանա լճից հյուսիս և արևմուտք և ընդգրկել Արևմտյան Հայաստանի տարածքի մեծ մասը (Է. Ֆոռեթ, Յ. Ֆրիդլիխ (առաջարկել է Հայասան տեղադրել Արևելապոնտական լեռների և Վերին Տիգրիսի ակունքների միջև), Ա. Խաչատրյան, Հ. Մանանդյան, Ե. Քասունի (կարծիք է միջև), Ա. Խաչատրյան, Վ. Խաչատրյան (նշել է, որ Հայասա-Ազգին ընկած է եղել Հայկական Տավրոսի, Եփրատ գետի և Սև ծովի միջև), Ջ. Մելլաարտ (Հայասա-Ազգին տեղորոշել է Բարձր Հայքից մինչև Արարատյան դաշտավայր ընկած տարածքում)):

Քննելով մասնագետների կարծիքները Հայասա-Ազգիի պատմաաշխարհագրական դիրքի վերաբերյալ՝ կարելի է ասել, որ այն գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում և արևմուտքից

սահմանակից է եղել Խեթական տերությանը: Պատմաբանների մեծ մասը համարում է, որ Հայասա-Ազգին գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան կողմում՝ կենտրոն նշելով հիմնականում Բարձր Հայքի տարածքը: Սակայն ակնհայտ է մաս, որ Հայասա-Ազգիի տարածքի մասին Խեթական սկզբնաղբյուրներում տվյալներ կան այնքանով, որքանով Խեթերը կարողացել են ներթափանցել Հայկական լեռնաշխարհի խորքերը: Մասնագետներն առավել հստակ ցույց են տվել Հայասայի հատկապես արևմտյան սահմանները՝ որոնք անցնում էին հիմնականում պատմական Փոքր Հայքի կամ Բարձր Հայքի տարածքով, որտեղ Հայասա-Ազգին սահմանակցել է Խաթթիի հետ, իսկ Արևելապոնտական լեռներով՝ կասկական ցեղերի հետ: «Ծովի մեջ գտնվող» Արիպսա քաղաքը հարկավոր չէ Սև ծովի ափին փնտրել, քանզի A.AB.BA⁷⁰ գաղափարագիրը նշանակել է մաս լիճ, որը մեծ հավանականությամբ կարող էր լինել Վանա լիճը:

Բնական է, որ ժամանակին Հայասան, քացի արևմտյան հարևանից (Խեթական պետություն), ունեցել է որոշակի կապեր մաս հարավային և արևելյան երկրների հետ: Սակայն դրանց մասին որևէ գրավոր աղբյուր առայժմ հայտնի չէ, ինչն անհնար է դարձնում որոշել Հայասա-Ազգի պետության ընդգրկած տարածքները Հայկական լեռնաշխարհի արևելքում ու հարավում:

⁷⁰ Friedrich J., Hethitisches Elementarbuch, II T., Heidelberg, 1946, S. 104.

ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ստորև ներկայացված ցանկում տրված են Հայասայի՝ խեթական աղբյուրներից հայտնի տեղանունները (KUR-երկիր, URU-քաղաք, HUR.SAG-լեռ): Ցանկում ներառված են Հայասայի կազմում գտնվող տեղանունները, ինչպես նաև անուններ, որոնց հայասական պատկանելությունը ենթադրվում է:

1. Ազգի (KUR^{URU} Az-zi, KUR^{URU} Az-zi, URU^{URU} Az-zi, KUR^{URU} A-az-zi)⁷¹

Խեթական աղբյուրների հաղորդած վկայությունները ցույց են տալիս, որ թե՛ քաղաքական, թե՛ տարածքային առումով Հայասան և Ազգին իրենցից ներկայացնում էին միևնույն երկիրը: Այս համանմանությունն ակնհայտորեն երևում է խեթական քաղաքի Մուրսիլիս II-ի տարեգրության մեջ, երբ հիշատակվում է, թե ինչպես խեթական զորքերի հրամանատար Նուվանցան հաղթեց Ազգի երկրի մարդկանց Կաննուվարա քաղաքի մոտ: Նույն տարեգրության մեկ այլ տեղում խեթական քաղաքի արձանագրել է, որ Նուվանցան Կաննուվարայի մոտ հաղթել է Հայասա երկրի մարդկանց⁷²: Այս համանմանությունը առաջին անգամ նկատել է Է. Ֆոռերը⁷³: Գոյություն ունի նաև Մուրսիլիս II-ի մեկ այլ տեքստ (KUB XIV 4), որտեղ խեթական արքան նորից միևնույն երկրի մասին նշում է կամ Հայասա, կամ Ազգի⁷⁴:

Ամենայն հավանականությամբ, Ազգի անվամբ քաղաք գոյություն չի ունեցել՝ չնայած խեթական սկզբնաղբյուրներում Ազ-

⁷¹ Ազգի անվանաձևը գրվում է նաև Ազի ձևով. հավանական է համարվում, որ երկու z տառերի հաջորդականությունը այս անվան մեջ կարելի է գրել նաև մեկ տառով (RGTC, VI, S. 59; RGTC, VI/2, S. 19):

⁷² KBo IV 4 II. KBo III 4 IV (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, MVAG, 1933, № 38, S. 122-123).

⁷³ Forrer E., *Hajasa-Azzi, Caucasia*, 1931, № 9, S. 4.

⁷⁴ Զոսյան Ա., Մուրսիլիս II-ի հայասական արշավանքները, ՊԲՀ, 2004, քիվ 2, էջ 199-200 (տես՝ հավելված 12):

զի երկրանունը բազմիցս նշվել է նաև «քաղաք, բնակավայր» շումերերեն գաղափարագրով (URU)⁷⁵:

Ուսումնասիրողներից շատերն Ազգին տարանջատել են Հայասսայից՝ այն համարելով ինքնուրույն միավոր, ու տարբեր տեղադրություններ են առաջարկել (մերձպոնտական շրջանում, Ճորոխի ավազանում և այլուր)⁷⁶: Ըստ Գ. Ղափանցյանի՝ Ազգի անունը պահպանվել էր Փոքր Հայքում՝ Անտոնինոս կայսեր երթուղում հիշատակվող Aza (Ազա) քաղաքի անվան մեջ⁷⁷: Ըստ Վ. Խաչատրյանի՝ Ազգի անունը պահպանվել է Ճորոխի ավազանի կենտրոնում գտնվող միջմադարի հայկական Ագորդ գավառի անվան մեջ⁷⁸: Ա. Քոսյանն Ազգին Հայասսա-Ազգիի՝ Խաթթիին սահմանակից շրջանն է համարում և ենթադրել է, որ Հայասսա և Ազգի տերմիններով բնորոշվող տարածքն իրենից ներկայացրել է էթնոլեզվական կապերով միայանց հետ սերտորեն կապված երկու ցեղային միավորների միություն⁷⁹:

Հաշվի առնելով վերը նշված փաստը (Հայասսայի համանմանությունը Ազգիի հետ)՝ կարելի է շեշտել, որ Ազգին ընդգրկել է նույն տարածքը, որը Հայասան:

2. Արիպսա (^{URU}A-ri-ip-ša-a, ^{URU}A-ri-ip-ša-a-an, ^{URU}A-ri-ip-ša-a-š)⁸⁰

Արիպսա քաղաքը հիշատակվել է Մուրսիլիս II-ի տարեգրության մեջ՝ որպես Հայասսա-Ազգիի ամրացված քաղաքներից մեկը: Խեթական արքան Հայասսայի դեմ կատարած արշավանքի

⁷⁵ Ն. Մարտիրոսյանը հավանական է համարել, որ Ազգի երկրանունը առաջացել է հայերենի ազ-, ազն «ցեղ, սերունդ, տոհմ, գերդաստան» բառից (Մարտիրոսյան Ն., Նպաստ մը հեթ և հայ բառաքնության, ՊԲՀ, 1972, թիվ 2, էջ 171):

⁷⁶ Cornelius F., Neue Arbeiten zur hethitischen Geographic, Anatolica, 1967, № 1, S. 68. Дьяконов И., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, с. 83.

⁷⁷ ИЛР, I, с. 43-46.

⁷⁸ Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, էջ 35:

⁷⁹ Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, Երևան, 2004, էջ 45: Նույնի, Հայասան և Ազգին, Շնորհի ի վերուստ, 2008, էջ 288:

⁸⁰ RGTC, VI, S. 37.

ընթացքում գրավել է Արիպսան, որն, ըստ տարեգրության՝ «ծովի մեջ էր գտնվում»⁸¹:

Խեթական բնագրում Արիպսայի տեղադրության այսպիսի նկարագրությունն առաջ է բերել տարբեր կարծիքներ: Ուսումնասիրողների մի մասը Հայասա-Ազգին տեղորոշել է Սև ծովի փերին՝ ելնելով այն տեսակետից, որ Արիպսան գտնվել է Վերոնշյալ ծովի ափերին: Սակայն Է. Ֆոռերն Արիպսան տեղադրել է Վանա լճի արևմտյան ափին՝ Կըզվան-դաղ կոչվող վայրում⁸²: Իսկ Ն. Ադոնցն այն համարում է Եփրատի ջրերից գոյացած ճահիճների մեջ գտնվող մի բերդ, որը գտնվել է Եփրատի և նրա վտակ Արաբկիր գետակի միացման կետում գոյություն ունեցող Դենիզլու բնակավայրի տեղում⁸³: Գ. Ղափանցյանը կարծում է, որ Արիպսան և Դուգգաման գտնվել են Հայասա-Ազգիի ծում է, որ Արիպսան և Դուգգաման անվտանգ ու հեռու խեթական հարևանության մասում՝ առավել անվտանգ ու հեռու խեթական հարևաններից՝ Կարին-Էրզրումի մոտ գտնվող ճահճոտ վայրում՝ կա՛մ Բերդակ բնակավայրի մոտ, կա՛մ Էրզրումից 15 կմ հարավ-արևելք, որտեղ միջնադարում (VI դ.) հիշատակվել է Արաբեսս(ոս) (Արաբիս) գյուղը՝ հնարավոր համարելով, որ այդ բնակավայրի տեղում ճահիճ է եղել⁸⁴: Լ. Բարսեղյանն Արիպսա քաղաքը տեղորոշել է Ծոփքի Ծովք լճի ափին⁸⁵: Ըստ Վ. Խաչատրյանի՝ Արիպսան հետագայի Արաբ-կալե բերդն է՝ Սպերից հյուսիս-արևելք՝ Ճորոխի ափին: Նա ստուգաբանել է Արիպսա անունը հայերենի առ՝ «կողքին, առջև» նախդիրով և ափ արմատով⁸⁶: Բոսյանը նույնպես հավանական է համարել Արիպսան տեղադրել Էրզրումի շրջանում՝ ճահճացած լճի կամ Թորթումի լճի մոտ⁸⁷:

⁸¹ KBo IV 4 IV 5 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 132-133).

⁸² Forrer E., Hajas-Azzi, S. 18.

⁸³ Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 46:

⁸⁴ ИЛР, I, с. 56, 59.

⁸⁵ Բարսեղյան Լ., Խաչատր-Ազգիի ու նրա մի քանի բնակավայրերի տեղադրման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1963, թիվ 3, էջ 311:

⁸⁶ Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, էջ 35, 44:

⁸⁷ Բոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 39:

Արիպսայի տեղադրման հարցում զգալի պարզություն կարող է մտցնել Դուգգամա քաղաքի տեղորոշումը, որը հիշատակվել է նշված տարեգրության մեջ: Այն խեթական արքան գրավել է Արիպսայի նվաճումից հետո: Դուգգաման չէր կարող մեծ հեռավորության վրա գտնվել Արիպսայից: Այն հիշատակվել է մաս «Պախխուվացի Միտայի» տեքստում, որն ակտիվ մասնակցություն է հանդես բերել տարածաշրջանում (Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մաս) ծավալված ռազմաքաղաքական գործընթացների⁸⁸: Ըստ այդմ՝ կարելի է Արիպսան տեղորոշել այնտեղ գտնվող որևէ ջրային տարածքի (ամենայն հավանականությամբ, լճի) ափին: Հավանական է, որ Մուրսիլիս II-ն իր կառավարման 10-րդ տարվա աշխվանքի ժամանակ հայտնվել էր Վանա լճի ավազանում, որտեղ և գտնվել էր Արիպսա քաղաքը⁸⁹:

3. Արխիտա (^{URU}Ar-hi-ta, ^{URU}A-ar-hi-i-ta, ^{URU}E-cr-hi-ta)⁹⁰

«Պախխուվացի Միտայի» տեքստում հիշատակված են Հայկական լեռնաշխարհի մի շարք երկրներ⁹¹: Հայասան անվանապես չի հիշատակվել, սակայն տեքստում հանդես են գալիս որոշ քաղաքներ, որոնք հետագայում խեթական սկզբնաղբյուրներում նշվել են՝ որպես Հայասա-Ազգիի բնակավայրեր: Համաձայն վերոնշյալ տեքստի՝ Պախխուվայի հակախեթական գործունեության շրջանում այդ երկրի դաշնակիցը Արխիտան է եղել:

Է. Ֆոռերն առաջինն էր, որ Արխիտա քաղաքանունը նույնացրեց Էրխիտայի հետ⁹²: Գ. Ղափանցյանը շեշտել է, որ քաղաքի անունն առաջացել է խեթ. arḫa-«սահման» բառից, և հավանական է համարել, որ քաղաքի անունը նշանակել է «սահմա-

⁸⁸ KUB XXIII 72 (Քոսյան Ա., Նոր նյութեր խեթական տեքստերի և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխհարաբերությունների մասին, ՄՄԱԵԺ, 2001, XX, էջ 240-242).

⁸⁹ Ղազարյան Ռ., Հայասա-Ազգիի տեղադրության հարցի շուրջ (ըստ Մուրսիլիս II-ի տարեգրության), Մերձավոր Արևելք, 2005, էջ 37-38:

⁹⁰ RGTC, VI, S. 31.

⁹¹ KUB XXIII 72.

⁹² Forrer E., Hájasa-Azzi, S. 8.

Ինչպես երևում է, Արխիտան գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում, որտեղ էլ ծավալվել են «Պախխու-վացի Միտայի» տեքստում հիշատակված իրադարձությունները:

4. Արնիյա (^{URU}Ar-ni-ya)

Հայաստայի Արնիյա քաղաքը նույնպես հիշատակվել է խեթահայասական վերոհիշյալ պայմանագրի վերջում՝ Հայաստայի աստվածների ցուցակում, որտեղ հիշատակվել է «Արնիյա քաղաքի Ամպրուպի աստվածը» (^{DU} ^{URU}Ar-ni-ya)⁹⁹: Արնիյա քաղաքը Հայասա-Ազգիի պաշտամունքային կենտրոններից մեկն էր: Ե. Ֆոռերն այն համեմատել է Բ.ա. 714թ. Սարգոնյան տարեգրությունում հիշատակված Արմարիլի նահանգի Արնիյա քաղաքի հետ, կամ հին հայոց Առնի քաղաքի հետ՝ Վանա լճի հյուսիսային ափին¹⁰⁰: Ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ այս տեղանվան հիմքում ընդհանուր փոքրասիական Առ-հիմքն է, իսկ ըստ Վ. Խաչատրյանի՝ Արնիյա բնակավայրը Սպերի Առնուն է, որի մեջ առկա է հայերենի հնդեվրոպական ծագմամբ առն «վայրի խոյ» արմատը¹⁰¹:

Աղբյուրների՝ ներկայումս հայտնի տվյալները հնարավորություն չեն ընձեռում Արնիյայի համար որևէ հստակ տեղադրություն առաջարկել:

5. Գազու[...] (^{URU}Ga-zu-ú[?])

Այս քաղաքը նույնպես հիշատակվել է վերոհիշյալ խեթահայասական պայմանագրում: Այն Հայասա-Ազգիում Ունագաստաս աստծո պաշտամունքի կենտրոններից մեկն էր (^{DU}na-ga-aš-ta-aš ^{URU}Ga-zu-ú(-)[-])¹⁰²:

Ըստ Գ. Ղափանցյանի՝ Գազու քաղաքի անվանումը կարելի է համեմատել կասկական Գազգապա (Gazzapa) քաղաքի հետ

⁹⁹ KUB XXVI 39 I 29 (Forrer E., Hajasa-Azzi, S. 6).

¹⁰⁰ Forrer E., Hajasa-Azzi, S. 8.

¹⁰¹ Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. Երևան, 1987, էջ 339: Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, էջ 44:

¹⁰² KUB XXVI 39 I 31 (Forrer E., Hajasa-Azzi, S. 6).

կամ Պոնտոսի Գազգիուրա ամրոցի հետ (հռոմեական ժամանակաշրջանում)¹⁰³: Հ. Մանանդյանի կարծիքով Գազու քաղաքն իր անվամբ և տեղադրությամբ համապատասխանել է ներկայիս Հազո բնակավայրին (Բիթլիսից 60կմ հարավ-արևմուտք)¹⁰⁴: Վ. Խաչատրյանը հավանական է համարել, որ այս քաղաքը հայերեն կոչվել է Գազ և իր հիմքում ունեցել է հայերեն գազ՝ «աքրեան» արմատը և այդպես է կոչվել տեղի բնական պաշտպանվածության հետևանքով¹⁰⁵:

Սակայն բնակավայրի անունը տրված է թերի, քանզի բառի վերջում տրված սեպանշանը (կամ սեպանշանները) չի ընթերցվում, և դժվար է կարծիք կազմել, թե ինչպես է այն հնչել և արդյոք ունեցել է հայերեն բառարմատ: Առավել ևս դժվար է պնդել, որ քաղաքն այդպես է կոչվել բնական պաշտպանվածության պատճառով:

Նյութի սղությունն ու քաղաքանվան այս եզակի հիշատակությունը թույլ չեն տալիս առաջարկել որևէ հստակ տեղադրություն:

6. Գասմիյախա (URU Ga-aš-mi-ya-ha)

Հայաստա-Ազգիի պաշտամունքային կենտրոններից Գասմիյախան նշված է միայն Հայաստայի աստվածների ցուցակում: Այն հանդես է գալիս՝ որպես [...] -իս-իս-ս՝ աստծո պաշտամունքի վայր¹⁰⁶: Գասմիյախայի հայաստական այս աստծո անունից պահպանվել են միայն վերջին երեք սեպանշանները (-իս-իս-ս)¹⁰⁷:

¹⁰³ ИЛР, I, с. 46, (հղում 2).

¹⁰⁴ Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956, с. 103.

¹⁰⁵ Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, էջ 43:
¹⁰⁶ KUB XXVI 39 I 34 (Forrer E., Hajsasa-Azzi, S. 6). Ըստ Ն. Մարտիրոսյանի՝ այս քաղաքը համապատասխանում է Գասմա բնակավայրին՝ Տիվիկի և Բինկյանի միջև՝ Չիմարայի մոտ (Մարտիրոսյան Ն., Պրպտումներ փոքրասիական անուններու մասին, ՊԲՀ, 1961, քիվ 3-4, էջ 98):

¹⁰⁷ Ըստ Գ. Ղափանցյանի՝ այս աստծո անունը պետք է հնչեր՝ որպես Կարխուխու (կամ Կարխտխո) kar կամ ka-ar բացակայող մասի ավելացման դեպքում (ИЛР, I, с. 95):

Աղբյուրների սակավ տվյալները հնարավորություն չեն ընձեռում Գասմիյախա քաղաքի համար առաջարկել որևէ տեղադրություն:

7. Դուգգամա (^{URU}Du-ug-ga-am-ma-na, ^{URU}Du-ug-ga-ma, ^{URU}Du-ug-ga-a-ma, ^{URU}Du-ug-ga-am-ma, ^{URU}Du-uk-kam-ma-an, ^{URU}Du-uk-ka-ma-an, ^{URU}Du-uk-ka-am-ma-an)¹⁰⁸

Հայասա-Ազգիի/այս նշանակալի քաղաքը հիշատակվել է «Պախխուվացի Միտայի» տեքստում, Մուրսիլիս II-ի տարեգրություններում, Խաթթուսիլիս III-ի «Ինքնակենսագրությունում», ինչպես նաև խեթահայասական պայմանագրի տեքստում, որտեղ տրվել են Հայասայի պաշտամունքային կենտրոնները:

«Պախխուվացի Միտայի» տեքստում Դուգգամայից Ախսին հանդես է գալիս՝ որպես Պախխուվացի հետագա հավատարմության երաշխավոր: Այսպիսով, Դուգգաման՝ որպես քաղաք, գոյություն է ունեցել դեռևս Առնուվանդաս I-ի օրոք (Ջ.ա. XIV դարի I կես) և խեթերի կողմից դիտվել է՝ որպես դաշնակից քաղաք¹⁰⁹:

Մուրսիլիս II-ն իր տարեգրություններում նշել է, որ արշավելով դեպի Հայասա՝ գրավել է Արիպսա և Դուգգամա քաղաքները: Խեթական գործը գրավել է Դուգգաման Արիպսան նվաճելուց հետո, ուստի, ինչպես վերը նշվեց, այս քաղաքները մոտ են գտնվել իրար¹¹⁰:

Հայասայի աստվածների շարքում հիշատակվում է «Դուգգամայի Բալթաիկ աստվածը» (^DBa-al-ta-ik ^{URU}Du-ug-ga-am-ma-na)¹¹¹: Այս վկայության հիման վրա դժվար չէ ենթադրել, որ Դուգգաման հանդիսացել է Հայասայի ոչ միայն քաղաքական, այլ նաև պաշտամունքային կենտրոններից մեկը:

¹⁰⁸ RGTC, VI, S. 435-436.

¹⁰⁹ Ջույան Ա., Նոր նյութեր խեթական տեքստերի և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխհարաբերությունների մասին, էջ 240-242:

¹¹⁰ Götze A., Die Annalen des Mursilis, S. 132-137.

¹¹¹ KUB XXVI 39 I 32-33 (Forrer E., Hajasa-Azzi. S. 6).

Մասնագիտական գրականության մեջ փորձ է արվել տեղորոշել Դուգգամա քաղաքը. այն համեմատվել է Փոքր Հայքի անտիկ Դագոնայի հետ¹¹², Վանա լճի ափին գտնվող Դատվանի հետ¹¹³, Մանազկերտի հետ (Ե. Քասունին կարծիք է հայտնել, որ այն Հայաստանի մայրաքաղաքն է եղել)¹¹⁴ և այլն: Վ. Խաչատրյանը գտնում է, որ այդ տեղանվան մեջ առկա է -ama(r) (-awar) բանդ գտնում է, որ այդ տեղանվան մեջ առկա է -amana: Դուգգաման, ըստ Վ. Խաչատրյանի, Թորթունի շրջանի պատմական Հայ գյուղի անվան խեթերեն թարգմանությունն է (հայել «տեսնել»)¹¹⁵: Ա. Քոսյանն առավել հավանական է համարել քաղաքի մոտավոր տեղադրությունը Երզնկայից հյուսիս կամ հյուսիս-արևելք¹¹⁶:

Հաշվի առնելով այն, որ Դուգգաման խեթական տեքստերում հիշատակվել է ավելի վաղ, քան Հայասան, կարելի է ենթադրել, որ այն սկզբնապես առանձին քաղաքական միավոր է հանդիսացել, որը կապեր է ունեցել Լեոնաշխարհի մյուս երկրների և Խաթթիի հետ: Հետագայում այն կամ միավորվել, կամ ընդգրկվել է հզորացած Հայասա-Ազգիի կազմում:

Նշենք, որ Դուգգամայի տեղադրությունը պետք է պայմանավորված լինի Արիպսայի տեղադրությամբ:

8. Իյանիննա (URU-I-ya-ni-in-na)

Այս քաղաքը նշվել է Հայաստանի Ուրա սահմանային քաղաքի մոտ գտնվող բնակավայրերի ցուցակում¹¹⁷: Սակայն մասնագետները մի մասը հակված է տեքստում հիշատակված Ուրա քաղաքը նույնացնել Դաշտային Կիլիկիայի համանուն քաղաքի

¹¹² Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 45: Երեմյան Ս., Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, ՊԲՀ, 1970, թիվ 2, էջ 31:

¹¹³ Forrer E., Hajas-Azzi, S. 19-20.

¹¹⁴ Քասունի Ե., Նախահայկական Հայաստան, Պէյրուք, 1950, էջ 104:

¹¹⁵ Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, էջ 35, 44:

¹¹⁶ Քոսյան Ա., Հայկական լեոնաշխարհի տեղանունները, էջ 99:

¹¹⁷ KUB XXVI 29+KUB XXXI 55 (Քոսյան Ա., Հայկական լեոնաշխարհի տեղանունները, էջ 58).

հետ (տե՛ս Ուրա քաղաքի մասին հատվածը): Յուցակում բացի Իյանիննայից հիշատակվել են նաև ^{URU}Ukšu, [...]-u, [?]-x-x-ri-u, [...-t/š]ata, [...]-mitta, ^{URU}Huddu, [...-i]šta, ^{URU}Lalatta քնակավայրերը¹¹⁸:

Ուրային մոտ գտնվելը հնարավորություն է ընձեռում այս քնակավայրը տեղորոշել Կումմախայից արևելք՝ հետագայի Եկեղյաց գավառում:

9. Ինգալավա (^{URU}In-ga-la-wa)

Ինգալավա քաղաքը հիշատակվում է միայն Մուրսիլիս II-ի «Տասնամյա տարեգրությունում»: Տասներորդ տարվա տարեգրության մեջ նկարագրվել է արշավանքը դեպի Հայասա-Ազգի: Շարժվելով դեպի Ազգի՝ Մուրսիլիս II-ն իր բանակի զորատեսն անցկացրել է Ինգալավա քաղաքում:

57. ma-aḫ-ḫa-an-ma ḫa-me-eš-ḫa-an-za ki-ša-at nu *I-NA* KUR ^{URU}Az-zi

58. da-a-an KAS-ši nam-ma pa-a-un nu-za *I-NA* ^{URU}In-ga-la-wa

59. *A-NA ÉRIN* ^{MES}ANŠU.KUR.RA ^{HIA}ú-w-a-tar i-ya-nu-un...¹¹⁹

«Հենց որ գարունը բացվեց, դեպի Ազգի երկիր երկրորդ անգամ ճանապարհ ընկա և Ինգալավա քաղաքում հետևագործի և մարտակառքերի զորատես անցկացրի...»:

Այնուհետև խեթական արքան գրավել է Հայասա-Ազգիի Արիպաս և Դուզգամա քաղաքները:

Պատմագրության մեջ կարծիք է հայտնվել, որ Ինգալավան Հայասա-Ազգիի քաղաքներից մեկն է եղել և գտնվել է հին հայկական Անգեղ տուն գավառում: Առաջարկվել են նաև այլ տե-

¹¹⁸ Kammenhuber A., Keilschrifttexte aus Boğazköy (KBo XVI), Orientalia, 1970, № 39, 4, S. 557. Հնայան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 116-117:

¹¹⁹ KBo IV 4 III 57-59=2Bo TU 58 (Götze A., Die Annalen des Mursiliš, S. 130-131):

դադրություններ: Է. Ֆոռերն Ինգալավան փնտրել է Անգեղ տուն գավառի Անգղ ամրոցի տեղում, սակայն նշել է, որ այն չի գտնվել Հայաստանի կազմում՝ չբացառելով նաև, որ Ինգալավան կարող էր գտնվել նաև Վերին Եփրատի հովտում¹²⁰: Գ. Ղափանցյանը հնարավոր է համարում, որ Ինգալավան մինչև արշավանքի սկիզբն արդեն Հայաստ-Ազգիից գրավվել էր¹²¹: Զ. Գաբստանցի և Օ. Գրնիի աշխատության մեջ Ինգալավան տեղորոշվել է Գայլ (Լյուկոս) գետի հովտում գտնվող անտիկ Մեգալուլա քաղաքի տեղում¹²²: Ըստ Ն. Մարտիրոսյանի՝ Ինգալավան Ծոփքի Անգեղ տեղանունն է (հետագայի Ալլ)¹²³: Ըստ Ս. Երենյանի՝ Հայաստանի Ինգալավա-Թարխիզամա քաղաքը գտնվել է հետագայի Թոր-դանի տեղում՝ Եկեղյաց գավառում¹²⁴: Ն. Աղոնցն Ինգալավա քաղաքը փնտրել է Կումմախա տանող ուղիների վրա՝ Եփրատի արևմտյան ափին¹²⁵: Հ. Մանանդյանը համաձայնել է Է. Ֆոռերի այն տեսակետի հետ, որ Ինգալավան հետագայի Ինգիլենեն է՝ հին հայկական Անգեղ տունը, ներկայիս Էգիլը: Այդ քաղաքն, ըստ Հ. Մանանդյանի, Հայաստ-Ազգիի բնակավայրերից է եղել և նվաճվել է խեթերի կողմից¹²⁶: Վ. Խաչատրյանն Ինգալավան համեմատել է Ճորոխի ստորին հովտի հայկական Նիգալ գավառի համանուն կենտրոնի հետ՝ գտնելով, որ հայաստական այդ քաղաքի անունը կազմված է հայերենի ինդեվրոպական միզ՝ «դան ետևի սողնակ», և ալ-ք՝ «խորք, խորունկ տեղ», արմատ-ներից: Խեթերն, ըստ նրա, այդ անվան «ի» հնչյունը դրափոխել են՝ ավելագնեով հոնեց լեզվի –awa(r) ածանցը¹²⁷: Ըստ Ա. Բոս-

¹²⁰ Forrer E., Hajasa-Azzi, S. 13-14.

122 ИЛР, 1, с. 54. *History of the Hittite Empire*, London, 1959, p. 100.

¹²² Garstang J., Gurney O., *The Geography of the Hittite Empire*, London, 1935, p. 30.

39. Մարտիրոսյան Ն., Պրպտումներ փոքրասիական անուններու մասին,
Էջ 90-91: Մ. Տ. 319-320, ԲԳԼԸ, ՄԻՁ, Տ. 12

124 Էթհ-Ֆաթիմե իսլամական կազմակերպության ղնրացքը, էջ 31:

125 Արոնյան Ն. Հասարակական պատմություն, էջ 45:

¹²⁶ Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии

древней Армении, с. 99. *Հայաստանի պատմություն, հ. 34, 42-43:*

129 Խաչատրյան՝ Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, էջ 34, 42-43.

յանի՝ Ինգալավան կարող էր գտնվել կա՛մ Հայասային սահմանակից տարածքում, կա՛մ հենց Հայասայի սահմանամերձ որևէ շրջանում¹²⁸:

Հարկ է նշել, որ Մուրսիլիսի տարեգրությունում չի հիշատակվել, որ նա անցել է Եփրատ գետը և առաջացել Իսուվայի տարածքով, եթե ընդունենք, որ Ինգալավան գտնվել է Անգեղ տուն գավառում: Տեքստից կարելի է եզրահանգել, որ քաղաքն, ամենայն հավանականությամբ, գտնվել է հայասա-խեթական սահմանային գոտում:

Ըստ այդմ՝ քաղաքի տեղադրությունը կարելի է առաջարկել Վերին Եփրատի ավազանում, որտեղից ճանապարհ էր բացվում դեպի Հայասա-Ազգի պետության խորքերը:

10. Լալատտա (^{URU}La-la-at-ta)

Այս տեղանունը հիշատակվել է Հայասայի սահմանամերձ Ուրա քաղաքի մոտ գտնվող բնակավայրերի ցուցակում¹²⁹: Ուրան Հայասայի տարածքում գտնվող կարևոր վարչաքաղաքական միավորներից մեկն էր: Ամնիջապես սահմանակից լինելով խեթական տարածքներին՝ այն տեղորոշվել է հետագայի Եկեղյաց գավառի տարածքում, որտեղ և գտնվել է Լալատտա բնակավայրը:

11. Լախա (^{HUR.SAG}La-ha-a)¹³⁰

Լախա լեռնանունը հանդես է գալիս խեթական արքա Սուպիլուլիումաս I-ի արձանագրությունում.

22. ... ar-ha wa-ar-nu]-ut ^{URU}Zu-uh-ha-pa-an-ma-kán URU-an

23. [hu-u-ma-an-da-an ar-h]a wa-ar-nu-ut NAM.RA^{MES}-ma-kán

24.I-N]A ^{URU}Ha-ya-ša i-ya-at-ta-at

25.]x-at na-an IŠ-[7]U ^{HUR.SAG}La-ha-a

¹²⁸ Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 110:

¹²⁹ KUB XXVI 29,6 (Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 69, 117).

¹³⁰ Gonnert H., Les montagnes d'Asie Mineure d'après les texts Hittites, 1968, p.110.

«...այրեց Ծուխապա քաղաքը, ամբողջովին քաղաքն այրեց, փախստականները... դեպի Հայասա գնացին... և նրան Լախա լեռներից...»¹³¹;

Խեթական բանակն արշավանքի ժամանակ ներխուժել էր Իսուվա, այնուհետև ռազմերթը շարունակելով՝ հասել էր Ծուխապա երկիրը: Այն նվաճելուց հետո խեթական արքան շարժվել էր դեպի Հայասա:

Ծուխապան Իսուվայի հարևանությամբ էր և սահմանակից էր նաև Հայասային, որտեղ և գտնվել են Լախա լեռները (կամ լեռը): Հավանաբար, այս լեռները Իսուվայից հյուսիս-արևելք են գտնվել: Վ. Խաչատրյանը կարծիք է հայտնել, որ Լախա լեռն-ը ներկայիս Բյուրակնյա կամ Հայկական Պար լեռներն են¹³², որը ներկայիս Բյուրակնյա կամ Հայկական Պար լեռներն են¹³², որի հետ դժվար է չհամաձայնել, քանզի արշավանքի երթուղին թույլ է տալիս այդպիսի եզրահանգման գալ: Այդ տեղորոշմամբ որոշակիորեն հստակեցվում է նաև Հայասա-Ազգիի տարածվելը մինչև Հայկական լեռնաշխարհի այդ հատվածը:

12. Լախիրիսիլա (^{URU} La-hi-ir-hi-la)

Այս քաղաքի մասին հիշատակություն է պահպանվել է KUB XXVI 39 I տեքստում, որտեղ Լախիրիսիլան ներկայացվել է՝ որպես [...]անուս աստծո պաշտամունքի վայր (l^D...-š/t]a-an-nu-uš ^{URU} La-hi-ir-hi-la)¹³³: Հայասական բնակավայրերի շարքում այն նշվել է երրորդը և հանդիսացել է Հայասա-Ազգիի պաշտամունքային կենտրոններից մեկը:

¹³¹ KUB XXXIV 23 I 25 (Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II, 3, p. 83).

¹³² Хачатрян В., Восточные провинции Хеттской империи, с. 141. Նույնի, Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, էջ 58:

¹³³ KUB XXVI 39 I 28 (Forrer E., Hájasa-Azzi, S. 6). Վ. Խաչատրյանն այս աստծո անունը վերականգնել է՝ որպես [Iz-zi-iš-t]a-an-nu-uš (Хачатрян В., Восточные провинции Хеттской империи, с. 148): Գ. Ղափանցյանն առաջարկել է Լախիրիսիլա քաղաքի անունը բարձրանել՝ որպես «Լախիրիի հյուսիս» (ИЛР, 1, с. 60 (հղում 1)):

Դժվար է Լախիթիսիլա քաղաքի համար որևէ հատուկ տեղադրություն առաջարկել, քանի որ նյութը շատ սուղ է, և որևէ այլ տեքստում այս քաղաքանունը չի հիշատակվել: Որևէ կովան չկա տեղադրության համար:

13. Լիտտա (^{URU}Li-it-ta)¹³⁴

Հիշատակվել է Խեթական տերության հյուսիս-արևելյան շրջաններից և վերինեփրատյան երկրների առանձին բնակավայրերից հավաքագրված պայմանագրային զինծառայության զինվորների ցուցակի տեքստում: Պայմանագրի տեքստում ներկայացվել են հինգ տեղանուններ հետևյալ հաջորդականությամբ՝ ^{URU}Ha-x-[....], ^{URU}Ša-a-la, ^{URU}E-er-ḫi-ta, ^{URU}Li-it-ta, ^{URU}Te-mi-ya: Լիտտա քաղաքը ցուցակում տրվել է Հայասայի Արխիտա (տեքստում տրվել է Երխիտա ձևով) և Տեմիյա (որը, թերևս, նույնն է, ինչ այլ տեքստերից հայտնի Տիմնիյան, ժամանակակից Ջիմին՝ Երզնկայից քիչ հարավ-արևելք) քաղաքների միջև¹³⁵: Ա. Քոսյանն այս քաղաքը հնարավոր է համարում տեղորոշել հոռմեական աղբյուրներում վկայված Olotoedariza (տարընթերցումներից մեկը՝ Lytararizon, գտնվել է Նիկոպոլիսից Սատաղ ճանապարհի վրա) բնակավայրի տեղում¹³⁶:

Լիտտա քաղաքն, ըստ երևույթին, գտնվել է Վերին Եփրատի ավազանում, ներկայիս Ջիմին քաղաքից արևելք՝ Հայասա-Ազգիի սահմանային արևմտյան մասում:

14. Խալիմանա (^{URU}Ha-li-ma-na-a)

Հայասական այս քաղաքը հիշատակվում է Մուրսիլիսի տարեգրությունում: Իր արշավանքի ընթացքում գրավելով Հայասա-Ազգիի Արիպսա և Դուզգամա քաղաքները՝ Մուրսիլիս II-ը վերադառնում է Խաթթի, սակայն հաջորդ տարի՝ իր թագավորության

¹³⁴ Ertem H., Coğrafya Adlari Dizini, Ankara, 1973, s. 87. RGTC, VI, S. 249.

¹³⁵ KUB XXVI 62 IV 35 (Քոսյան Ա., Նոր տեղանուններ խեթական սեպագիր տեքստերում, էջ 256).

¹³⁶ Քոսյան Ա., Խեթական KUB XXVI 62 սեպագիր տեքստը և Վերին Եփրատի ավազանի պատմական աշխարհագրության խնդիրները, ՄԱՆԺ, 2004, XXIII, էջ 276:

տասնմեկերորդ տարում, մա կրկին արշավում է Հայասա այն-
տեղ խեթական գերիշխանությունն ամրապնդելու համար: Հա-
յասայի բնակիչները խեթական արքային ընդառաջ են ուղար-
կում Խալիմանա քաղաքից Մուտտիին: Նրան հաջողվում է բա-
նակցությունների միջոցով թույլ չտալ, որպեսզի խեթական ար-
քան կրկին ներխուժի Հայասա-Ազգի¹³⁷:

Ն. Ադոնցն այս քաղաքանունը համեմատել է Ծոփի
Ιαλμβάνων բնակավայրի հետ¹³⁸: Նման տեղադրությունը Ծոփ-
քում հենվում է արտաքին որոշ մանության վրա, ինչը դժվարեց-
նում է այդ տեսակետի հիմնավորումը: Գ. Ղափանցյանը կար-
ծիք է հայտնել, որ Մուտտին կարող էր հանդես գալ մակ` որպես
Հայասա-Ազգիի քաղափոր, որը փոխարինել էր խեթերից պար-
տություն կրած Աննիային¹³⁹: Եթե այդ կարծիքը ճիշտ է, ապա
կարելի է ենթադրել, որ Խալիմանան այդ ժամանակ հանդիսա-
ցել է Հայասա-Ազգիի քաղաքական կենտրոնը:

Սակայն մյուսի տղությունը թույլ չի տալիս առաջարկել որևէ
կոնկրետ տեղադրություն Խալիմանա քաղաքի համար:

15. Խարսալասա ([^{URU}HA]R-ša-la-aš-ša-an, ^{URU}HA-R-ša-la-aš-ši)

Խարսալասա քաղաքանունը հիշատակվել է երկու անգամ`
ինվենտարային և գուշակային խեթական տեքստերում: Ինվեն-
տարային տեքստում հիշատակվել է Խաաšի կոչվող սրբավայ-
րում պահվող ^{URU}Haršalašši քաղաքի Ամպրուպի աստծո արձանը,
իսկ գուշակային տեքստի նպատակն է եղել պարզել Հայասա-
Ազգիի դեմ կազմակերպված (կամ կազմակերպվող) արշավանքի
ընթացքը¹⁴⁰: Հնարավոր է մակ, որ ^{URU}HA-R-ša-la-aš-ši-ն մույնա-
կան չէ [^{URU}HA]R-ša-la-aš-ša-an բնակավայրի հետ¹⁴¹:

¹³⁷ KBo IV 4 IV (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 138-141).

¹³⁸ Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 44:

¹³⁹ ИЛР, I, с. 74.

¹⁴⁰ RGTC, VI, S. 90. RGTC, VI/2. S. 32 (Քոսյան Ա., Նոր տեղանուններ

խեթական սեպագիր տեքստերում, էջ 254-255).

¹⁴¹ Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 54:

Այս քաղաքը գտնվել է Հայաստանի սահմանային Ուրա քաղաքի մոտ, այսինքն՝ Ազգիի՝ Խաթթիին սահմանակից շրջանում:

16. Խոսդու (^{URU}Hu-ud-du)

Խեթական տեքստում հիշատակվել է՝ որպես Ուրա քաղաքի մոտ գտնվող բնակավայրերից մեկը: Տեքստն իրենից ներկայացնում է «միջին խեթական փուլի» (Ջ.ա. XVդ. վերջ - XIVդ. սկիզբ) պայմանագիր՝ կնքված Ուրա քաղաքի հետ¹⁴²: Ամենայն հավանականությամբ, գտնվել է Հայաստ-Ազգիի արևմտյան՝ սահմանամերձ շրջանում:

17. Կամ... (^{URU}Kam [...])

Այս քաղաքանունը հանդիպում է հայաստական աստվածների ցուցակում: Այն հանդիսացել է Տարումուս աստծու պաշտամունքի վայրը (^DTa-a-ru-u-mu-uš ^{URU}Kam-...)¹⁴³: Քաղաքի անվան մեջ պակասում են մի քանի սեպանշաններ, ինչը դժվարություն է ստեղծում տեղանունն ամբողջովին վերականգնելու համար:

Այս քաղաքը նույնացվել է խեթական սկզբնաղբյուրներից հայտնի Կումմախայի (KUR^{URU}Kammaha)՝ հետագայի Կամախի հետ: Ն. Ադունցն այս քերի տեղանունը վերականգնել է Kam(սի)¹⁴⁴: Ըստ Ն. Մարտիրոսյանի՝ խեթական արձանագրություններում պահպանված Կումմախան ներկայիս Քեմախն է՝ պատմական Դարանաղյաց գավառի Կամախը: Նա համարել է, որ այդ քաղաքը հանդիսացել է Հայաստ-Ազգիի սահմանամերձ և գլխավոր քաղաքներից մեկը¹⁴⁵: Հ. Մանանդյանն այս տեղանունը համեմատել է եփրատյան Կամախի հետ, սակայն նշել է նաև Բիթլիսից 8կմ հեռու գտնվող ժամանակակից Կամախ գյուղը՝ որպես այդ բնակավայրի հավանական տեղադրություններից մեկը¹⁴⁶:

¹⁴² KUB XXVI 29+KUB XXXI 55 (Քոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 58, 117).

¹⁴³ KUB XXVI 39 I 29 (Forrer E., Hajas-Azzi, S. 6).

¹⁴⁴ Ադունց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 46:

¹⁴⁵ Մարտիրոսյան Ն., Պրպտումներ փոքրասիական անուններու մասին, էջ 94-95:

¹⁴⁶ Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии

Երբ ^{URU}Kam [...] քաղաքանունը հնարավոր է վերականգնել՝ որպես ^{URU}Kummaḫa, ապա կարելի է ենթադրել, որ Կումմախա քաղաքը պայմանագրի կնքման պահին գտնվել է Հայաստանի կազմում:

Դեռևս Թուդխալիյաս III-ի հայաստական արշավանքի ընթացքում Կումմախայի մոտ հանդիպել էին խեթական և հայաստական զորքերը:

42. nu ma-aḫ-ḫa-an A-BI A-BI-YA I-NA KUR ^{URU}Ḫa[-ya-ša a]-ar[-aš(?)]

43. nu-uš-ši ^mKar(?) -an-ni-iš LUGAL KUR ^{URU}Ḫa-ya-ša[...]

44. [ŠA-PA]L(?) ^{URU}Kum-ma-ḫa za-aḫ-ḫi-y[a...]

«Երբ պապս Հայասա երկիր եկավ, նրան Կարաննին՝ Հայասայի արքան ... Կումմախայի տակ ճակատամարտ...»¹⁴⁷:

Արձանագրությունը կազմել է տվել Մուրսիլիս II-ը՝ նշելով, որ իր պապը՝ Թուդխալիյաս III-ը, շարժվել է Հայասա և այնտեղ Կումմախա քաղաքի մոտ հանդիպել է Հայաստանի Կարաննի արքայի զորքերի հետ և ճակատամարտ տվել: Հետագայում քաղաքի ճակատամարտի հետևանքով գերիշխանության ներքո և նշվել է՝ որպես առանձին քաղաքական միավոր¹⁴⁸:

Սակայն այս տեղանվան ընթերցումը և առաջարկված տեղորոշումները խիստ պայմանական են:

18. Հայասա (KUR ^{URU}Ḫa-ya-ša, KUR ^{URU}Ḫa-a-ya-ša, KUR ^{URU}Ḫa-ya-ša-za, ^{URU}Ḫa-a-ya-ša, ^{URU}Ḫa-ya-ša-aš, ^{URU}Ḫa-a-ya-ša-an, ^{URU}Ḫa-ya-ša-an, ^{URU}Ḫa-ya-ša, ^{URU}Ḫa-ya-ša-az, ^{URU}Ḫa-i-ya-ša)¹⁴⁹

древней Армении, с. 76.

¹⁴⁷ Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II, JCS, 1956, № 10, 2, p. 66.

¹⁴⁸ Houwink ten Cate Ph. H. J., The Records of the Early Hittite Empire (C. 1450-1380 B. C.), p. 75. Քոսյան Ա., Անի-Կամախը խեթական դարաշրջանում, ՊԲՀ, 2002, թիվ 3, էջ 225-241:

¹⁴⁹ RGTC, VI, S. 63-64. RGTC, VI/2, S. 22.

Ք.ա. XIV-XIIIդդ. խեթական սկզբնաղբյուրներում հիշատակվել է Հայասա երկիրը, որը երբեմն հանդես է գալիս Ազգի անվամբ: Արժանագյություններում Հայասան գրվել է և՛ որպես երկրանուն, և՛ որպես քաղաքանուն: Խեթական սեպագիր աղբյուրներում URU «քաղաք, բնակավայր» շումերերեն գաղափարագիրը դրվել է մաս որոշ երկրների անունների առջևից, մինչդեռ այդ երկրներում համանուն քաղաքներ չեն եղել: Սակայն, ամենայն հավանականությամբ, Հայասա-Ազգիում Հայասա անվամբ քաղաք գոյություն է ունեցել և հանդիսացել է թագավորության քաղաքական և պաշտամունքային կենտրոնը:

Խեթական սեպագիր տեքստերում տվյալներ չկան այն մասին, որ խեթական արքաներից որևէ մեկի օրոք Հայասա քաղաքը նվաճվել է, չնայած նրանք բազմիցս ներխուժել են Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջանները, ինչը վկայում է այն մասին, որ քաղաքը հեռու է մնացել խեթական գործերի արշավանքների երթուղիներից: Ամենայն հավանականությամբ, երկրի մայրաքաղաքը գտնվել է առավել անվտանգ և անհասանելի արևելյան շրջաններում: Խեթահայասական պայմանագրի վերջում տրված աստվածների ցուցակում հայասական քաղաքների շարքում առաջինը հիշատակվել է Հայասա քաղաքը՝ որպես երկրի գլխավոր աստվածության պաշտամունքի կենտրոն¹⁵⁰:

Հայասա տեղանունը մասնագետների մեծ մասի կարծիքով *haya* ցեղանվան վկայությունն է Ք.ա. II հազարամյակում: Առաջին անգամ Ն. Մարտիրոսյանը հայտնեց այն կարծիքը, որ Հայասան հայ ազգի հնագույն հայրենիքն է եղել, իսկ Հայասայի բնակիչները հայերի նախնիներն են հանդիսացել: Նա նշել է նաև, որ Հայասա երկրանունը (իր մոտ տրված է Խայաշա ձևով) կազմված է Հայա դիցանունից և «սա» խեթական մասնիկից: Այսինքն՝ Հայասա անունն, ըստ նրա, նշանակում է Հայայի երկիր¹⁵¹: Կ. Ռոքն,

¹⁵⁰ KUB XXVI 39 I 26 (Forrer E., Hajasa-Azzi, S. 6).

¹⁵¹ Մարտիրոսեան Ն., Հայերենի յարաբերությունը հեթոդերենի հետ, ՀԱ, 1924, թիվ 9-10, էջ 453: Նույնի, «Գիլգամեշ» դյուցազներգությունը, ՊԲՀ, 1958, թիվ 3, էջ 79 (տես հղում 1):

այնուհետև Պ. Կրեչմերը մույնպես ցույց են տվել, որ Հայաստանը կրկին մույնն է, ինչ որ Հայքը կամ Հայաստանը¹⁵²։ Գ. Ղափանցյանը Խայեք (Բաբերդից հարավ-արևմուտք) բնակավայրի անունը բխեցնում է Հայասա տեղանունից¹⁵³։ Ս. Երենյանը Թիլ-Հայասա քաղաքը տեղադրել է հին հայկական Թիլ ավանի տեղում (Երզնկայից ոչ հեռու)¹⁵⁴։ Հ. Մանանդյանը նշել է, որ երկիրը Հայասա է կոչվել իր մայրաքաղաքի անվամբ (Հայասա), որը Սարգոն II-ի արձանագրությունում հիշատակված է եղել Ուս-Ջախս ձևով և գտնվել է Վանա լճի հյուսիսային ափին¹⁵⁵։ Վ. Խաչատրյանն ավելի հիմնավոր կերպով ապացուցել է, որ Հայասա տեղանվան հիմքում հայ էքսոնիմն է ընկած։ Ըստ նրա՝ խեթերը օտար արմատին, որը հարևան ժողովրդի ինքնանունն է, ավելացրել են իրենց ածանցը (-aša)¹⁵⁶։

Մենք համամիտ ենք այս կարծիքի հետ և գտնում ենք, որ խեթական Ha-ya-ša տեղանունը ծագում է տեղական հայ ցեղանունից։

19. Պախխուտեյա (URU Pa-aḫ-hu-u-te-ya)

Այս բնակավայրը մույնպես հիշատակվել է KUB XXVI 39 I տեքստում, որտեղ տրվել է հայասական աստվածների ցուցակն իրենց պաշտամունքի կենտրոններով։ Ըստ այդ ցուցակի՝ Պախխուտեյան հանդիսացել է Հայասա-Ազգիի պաշտամունքային կենտրոններից մեկը, որտեղ պաշտել են Ամարտայի աստծուն (URU Pa-aḫ-hu-u-te-ya)¹⁵⁷։

Ըստ Վ. Խաչատրյանի՝ Պախխուտեյան ժամանակակից Պախ բնակավայրն է և գտնվել է Բյուրակնի լեռների արևմտյան

¹⁵² Roth K., Die Bedeutung des Armenischen, ՀԱ, 1927, թիվ 11-12, էջ 741-750:
¹⁵³ «Հայ» անունը ըստ Պ. Կրեչմերի, ՀԱ, 1933, թիվ 7-8, էջ 429-432:

¹⁵⁴ ИЛР, 1, с. 41.

¹⁵⁵ Երենյան Ս., Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, ՊԲՀ, 1970, թիվ 2, էջ 30:

¹⁵⁶ Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, с. 103.

¹⁵⁷ Хачатрян В., Хайасы, ВОН, 1972, № 8, с. 38.

¹⁵⁸ KUB XXVI 39 I 30 (Forrer E., Hajasa-Azzi, S. 6).

թիում)¹⁶²: Իր աշխատության մեջ Է. Ֆոռերը կարծիք է հայտնել, որ այս քաղաքանունը չէր կարող նույնացվել խեթական տեքստում հիշատակված Պաթթեյարիգայի հետ. նա այն համեմատել է ներկայիս Բթառիճի հետ (Կամախից 16կմ հյուսիս-արևմուտք)¹⁶³: Ըստ Գ. Ղափանցյանի՝ -ri-ga (կամ -rig) վանկերով լրացվելու դեպքում Patteu- քաղաքանունը նույնանուն կդառնա Pittiariga-ի հետ, որը ներկայիս Բթառիճն է՝ Երզնկայից ոչ հեռու¹⁶⁴: Իսկ ըստ Ն. Մարտիրոսյանի՝ այս քաղաքի անունը համապատասխանում է Երիգայից (Երզնկայից) արևելք գտնվող Բիտարիք կամ Փիտտերիճ տեղանվանը¹⁶⁵: Ըստ Ա. Քոսյանի՝ Patteu- քաղաքանվան վնասված մասի վերականգնումը և համադրումը խեթական տեքստերի Պիտտիյարիգայի հետ արդարացված չէ, և Պիտտիյարիգա քաղաքը չէր կարող գտնվել Հայասանի տարածքում¹⁶⁶:

Առաջարկվող բոլոր ստուգաբանությունները որպես ելակետ ունեն կամ համադրությունը Pitti-yarig/k/q(a)-ի հետ, կամ չեն կարող հավաստի համարվել անվանաձևի թերի վիճակի պատճառով:

21. Պարտանտա (^{URU}Pár-ta-an-ta)

Խեթական պայմանագրային տեքստում նշվել է՝ որպես Ուրա քաղաքի մերձակայքում գտնվող բնակավայր¹⁶⁷: Ըստ այդմ՝ այն կարելի է տեղորոշել հայասա-խեթական սահմանամերձ շրջանում:

22. Պարրայա (^{URU}Pár-ra-y[a]?)

Հայասական այս քաղաքը Գագու[...] քաղաքի հետ միասին սեպագիր աղբյուրում հիշատակվել է՝ որպես Ունագաստաս (^PU-

¹⁶² RGTC, VI, S. 319-320. RGTC, VI/2, S. 127.

¹⁶³ Forrer E., Hájasa-Azzi, S. 7.

¹⁶⁴ ИЛР, 1, с. 59, 91-92.

¹⁶⁵ Մարտիրոսյան Ն., Պրպտումների փոքրասիական անուններու մասին, էջ 96-97:

¹⁶⁶ Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 79:

¹⁶⁷ KUB XXVI 29. KUB XXXI 55,3 (Քոսյան Ա., նույն տեղում, էջ 79).

na-ag-ga-aš-ta-aš ^{URU}Pár-ra-ya) աստծո պաշտամունքի վայր¹⁶⁸, ինչը խոսում է այն մասին, որ այս աստվածության պաշտամունքը տարածված է եղել Հայասա-Ազգիում:

Ըստ Հ. Մանանդյանի՝ Պարրայա քաղաքի անունը նման է ասորեստանյան աղբյուրներից հայտնի Բառի տեղանվանը, որն, ըստ նրա, հետագայի հայկական Բերկրի բնակավայրն է՝ Վանա լճի հյուսիս-արևելյան կողմում¹⁶⁹:

Աղբյուրների՝ ներկայումս հայտնի տվյալների համաձայն՝ առայժմ այսքանը կարելի է ասել Պարրայայի տեղադրության մասին, քանզի որևէ կովան չկա այն հստակ տեղորոշելու համար:

23. Պիտտիյարիգա (^{URU}Bit-ti-ya-ri-ga, ^{URU}Pi-it-ti-ya-ri-ik, ^{URU}Pit-te-ya-ri-ga)¹⁷⁰

Պիտտիյարիգա (Պաթթեյարիկա) քաղաքը հիշատակվում է Վերին Եփրատի ավազանի մի խումբ երկրների հետ խեթական մայրաքաղաք Խաթթուսասում Առնովանդաս I-ի կնքած պայմանագրում (Ք.ա. XIVդ. I կես)՝ «Պախխուվացի Միտայի» տեքստում: Պիտտիյարիգայից Արիխայիցցին Դուզգամայից Ախսի և մեկ այլ քաղաքի (անվանումը չի պահպանվել) ներկայացուցչի հետ միասին հանդես է գալիս՝ որպես Պախխուվայի հետագա հավատարմության երաշխավոր: Պիտտիյարիգան խեթական կողմից դիտվել է՝ որպես վստահելի քաղաքական միավոր Դուզգամայի հետ միասին¹⁷¹:

Ըստ Ս. Երեմյանի՝ Երզնկայի դաշտի խոշոր կենտրոններից է եղել Բիթառիգա քաղաքը (ներկայիս Բթառիճ՝ Ալքըն-Թեփեի ավերակներից ոչ հեռու), որ այլ կերպ կոչվել է Պաթթեյարիկա, և

¹⁶⁸ KUB XXVI 39 I 33 (Forrer E., Hájasa-Azzi, S. 6).

¹⁶⁹ Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, с. 104.

¹⁷⁰ Ertem H., Coğrafya Adlari Dizini, s. 112.

¹⁷¹ KUB XXIII 72 (Քոսյան Ա., Նոր նյութեր խեթական տեքստերի և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխադարձությունների մասին, էջ 240-242).

այս անունը երբեմն վերագրվել է ողջ Հայասա-Ազգի երկրին¹⁷²։
 Հ. Մանանյանը ենթադրել է, որ Պաթթեյարիկա քաղաքի անու-
 նը կարելի է համեմատել ներկայիս Բթառիճ գյուղի անվան հետ
 (Երզնկայի դաշտում), և այդ տարածքը մտել է Խեթական տե-
 (րության կազմի մեջ։ Իսկ հայասական Պիթթեյարիկան, ըստ
 նրա, կարող էր գտնվել Բերդակ ամրոցի տեղում՝ Խարբերդից
 10 կմ հյուսիս¹⁷³։ Վ. Խաչատրյանը ևս Պիթթեյարիկան տեղորոշել
 է Բթառիճ գյուղի տեղում՝ Երզնկայից հարավ-արևելք, և տեղան-
 վան հիմքում դրել է հայերենի հնդեվրոպական բուժ՝ «հաստ,
 գուլ, թավ», և առիճ՝ «գյուղ, շեն» արմատները¹⁷⁴։
 Սակայն խեթական աղբյուրներում առկա նյութի հիման վրա
 կարելի է եզրակացնել, որ Պիտտիյարիզան հանդիսացել է
 Խաթթիի քաղաքներից մեկը։

24. Տախ(ա)նիսարա (^{URU}Taḥ-ḥa-ni-ša-ra, ^{URU}Taḥ-ni-ša-ra)

Այս քաղաքանունը տրվել է մի գուշակային տեքստում, որի
 նպատակն է եղել պարզել Ազգիի դեմ կազմակերպված (կամ
 կազմակերպվող) արշավանքի ընթացքը։ Տեքստում հիշատակվել
 են մի շարք տեղանուններ ինչպես Հայասա-Ազգիի, այնպես էլ
 դրան սահմանակից խեթական տարածքում։ Գտնվել է Հայա-
 սայի Ուրա սահմանային քաղաքի մոտ¹⁷⁵։

25. Տամատտա (^{URU}Ta-ma-at-ta)

Տամատտա քաղաքը հանդիսացել է Տերիտտիտունիս աստ-
 ծո պաշտամունքի կենտրոնը Հայասա-Ազգիում (⁰Te-ri-it-ti-tu-u-
 ni-i[š?])^{URU}Ta-ma-at-ta)¹⁷⁶։

Նյութի սղությունն ու քաղաքանվան այս եզակի հիշատա-

¹⁷² Երեմյան Ս., Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, էջ 31։

¹⁷³ Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, с. 105.

¹⁷⁴ Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, էջ 43, 78։

¹⁷⁵ KUB XLIX II III 7, KUB XLIX II II 20 (Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 93)։

¹⁷⁶ KUB XXVI 39 I 30-31 (Forrer E., Hajasa-Azzi, S. 6).

կուրյունը թույլ չեն տալիս առաջարկել որևէ հստակ տեղադրություն:

26. Տավատենա (^{URU}Ta-wa-te-na)

Հայաստայի Տավատենա քաղաքի մասին տեղեկություն կա խեթական մի գուշակային տեքստում, որի նպատակն էր պարզել Հայաստայի-Ազգիի դեմ կազմակերպված (կամ նախապատրաստվող) արշավանքի հնարավոր ընթացքը¹⁷⁷:

Տավատենա քաղաքը գտնվել է Հայաստայի Ուրա սահմանային քաղաքի շրջակայքում և, ամենայն հավանականությամբ, հանդիսացել է հայաստական այդ ամրացված սահմանային գոտու ամրոցներից մեկը՝ հետագայի Եկեղյաց գավառի տարածքում:

27. Ուկսու (^{URU}Uk-šu-u)

Ուկսուն «Միջին խեթական» փուլի (Ք.ա. XVդ. վերջ - XIVդ. սկիզբ) մի պայմանագրում տրված Ուրա սահմանային քաղաքի մերձակայքում գտնվող բնակավայրերից մեկն է¹⁷⁸, գտնվել է հայաստա-խեթական սահմանային շրջանում:

28. Ուտկունիսա (^{URU}Ut-ku-ni-ša [])

Հիշատակվել է միայն խեթական վերոհիշյալ գուշակային տեքստում¹⁷⁹: Ուտկունիսան տրվել է Տավատենա, Խարսալասա քաղաքանունների հետ և նույնպես գտնվել է Ուրա քաղաքի մոտ:

29. Ուրա (^{URU}U-ra-aš, ^{URU}U-ra-a, ^{URU}U-ra-an)

Խեթական Մուրսիլիս II թագավորի «Տասնամյա տարեգրության» յոթերորդ տարվան վերաբերող մասում կարդում ենք.

¹⁷⁷ RGTC VI/2, S. 167 (Քուսյան Ա., Նոր տեղանուններ խեթական սեպագիր տեքստերում, էջ 259).

¹⁷⁸ KUB XXVI 29,2 (Քուսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 100).

¹⁷⁹ RGTC VI/2, S. 182 (Քուսյան Ա., Նոր տեղանուններ խեթական սեպագիր տեքստերում, էջ 259).

“nu ^{URU}U-ra-aš ku-iš URU-aš [*ŠA KUR* ^{URU}] (A-az-zi ha-an-te-
ez-zi-iš) a-ú-ri-iš e-eš-ta na-aš-kán na-ak-ki-i pe-e-di [a-ša](-an-
za...)”¹⁸⁰.

«Լ Ուրա քաղաքը, որն Ազգի երկրի առաջին սահմանային
ամրոցն է, այն մի գաղիվայր (դժվարամատչելի) տեղում էր»:

Հայասա-Ազգիի թագավոր Աճնիյան ավերել էր խեթական
Դանկուվա քաղաքը, ինչին ի պատասխան՝ Մուրսիլիս II-ն ար-
շավեց դեպի Հայասա-Ազգի՝ գրավելով նրա սահմանային Ուրա
քաղաքը¹⁸¹:

Գ. Ղափանցյանը ենթադրել է, որ Ուրան, հավանաբար, հե-
տագայի Կամախի մոտ գտնվող Աճի ամրոցն է, որի անունը
տվել է Աճնիյա թագավորը¹⁸²: Իսկ Գ. Ջահուկյանը Ուրա քաղա-
տվել է Աճնիյա թագավորը¹⁸³: Իսկ Գ. Ջահուկյանը Ուրա քաղա-
քանունը բացատրել է հինամատուցական լեզուների հիմքի վրա,
ըստ որի՝ ura-ն նշանակել է «մեծ»¹⁸⁴: Հ. Մանանյանը տեղորոշել
է Ուրա քաղաքը Ծոփքի Անձիտ գավառի Հոռե-բերդի (Խարբերդ)
տեղում¹⁸⁵: Ըստ Վ. Խաչատրյանի՝ Ուրա տեղանունն իր մեջ ունի
հայերեն ուտ՝ «ճյուղ, ընձյուղ» արմատը և գտնվել է Բաբերդի
մոտ (Ուռեն բնակավայրը)¹⁸⁶: Իսկ ըստ Ա. Քոսյանի՝ Ուրա քա-
ղաքը գտնվել է Խաթթին և Հայասան միմյանց կապող ճանա-
պարհներից մեկի վրա՝ Գալլ գետի հոսանքի մոտ¹⁸⁶:

Խեթական տեքստերում տվյալներ կան նաև Ուրա քաղաքի
մոտ գտնվող Խարսալասա, Տավատենա և Ուտկունիսա քաղաք-

¹⁸⁰ Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 98-99.

¹⁸¹ Նույնանուն խեթական քաղաք է գոյություն ունեցել նաև Խաթթիում
(Houwink ten Cate Ph. H. J., The Records of the Early Hittite Empire (C. 1450-1380
B.C.), p. 68. RGTC, VI, S. 458):

¹⁸² ИЛР, I, с. 52.

¹⁸³ Джаукян Г., Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам,
Ереван, 1964, с. 81.

¹⁸⁴ Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии
древней Армении, с. 91.

¹⁸⁵ Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, էջ 43:

¹⁸⁶ Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 101:

ների մասին¹⁸⁷: Հավանաբար, Ուրա քաղաքն իր շրջակա բնակավայրերով կազմել է Հայաստան-Ազգիի արևմտյան սահմանային ամրացված շրջանը:

Ըստ այդմ՝ կարելի է առաջարկել քաղաքի տեղադրությունը Կունմախայից արևելք՝ հավանաբար, հետագայի Եկեղյաց գավառում, որտեղից ճանապարհի էր բացվում դեպի Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական գավառները:

30. Քաղկուսա/Քաղմասա (Qa?-ad-ku/ma-ša/ta?)

Այս քաղաքանվան ընթերցումը կասկածելի է, քանի որ բավականին դժվարընթեռնելի է¹⁸⁸: Ա. Քոսյանը, մի շարք նկատառումներից ելնելով, այս դժվարընթեռնելի քաղաքանունը առաջարկել է վերականգնել հետևյալ կերպ՝ [^{URU}.....a]n-zé-na¹⁸⁹:

Քաղկուսան հանդիսացել է Հայաստան-Ազգիի պաշտամունքային կենտրոններից մեկը. այստեղ պաշտել են Ջագագ(-)[...] աստծուն (^DZa-ag-ga-(-)[...] [^{URU}]Qa?-ad-ku/ma-ša/ta?):

Քաղաքանվան եզակի հիշատակությունը և նյութի անբավարար լինելը հնարավորություն չի տալիս որևէ տեղադրություն առաջարկել Քաղկուսա քաղաքի համար:

Փորձելով ամփոփել այս գլուխը՝ կարելի է նշել, որ շատ տեղանունների կապակցությամբ տարբեր հեղինակների տված բացատրություններին և մեկնաբանություններին կարելի է վերապահումով մոտենալ, քանզի մենք չգիտենք, թե խեթերն այդ տեղանունները տվել են իրենց լեզվին համապատասխան, թե դրանք նույնությամբ վերցրել են տեղաբնիկներից: Բացի այդ, բոլոր տեղադրությունները կարելի է առաջարկել մոտավորապես՝ հաշվի առնելով այն, որ մեզ հազարամյակներ են բաժա-

¹⁸⁷ Քոսյան Ա., Նոր տեղանուններ խեթական սեպագիր տեքստերում, էջ 254-259:

¹⁸⁸ KUB XXVI 39 I 28 (Forrer E., Hajasas-Azzi, S. 6).

¹⁸⁹ Քոսյան Ա., Հայաստանի աստվածները (KUB XXVI 39), ՄՄԱԵԺ, 2005, XXIV, էջ 450-451:

նում այդ ժամանակաշրջանից, և շատ տեղանուններ չեն պահպանել իրենց նախնական անունները, կամ տեղանվան եզակի հիշատակությունը թույլ չի տալիս առաջարկել որևէ հստակ տեղադրություն: Որոշ դեպքերում էլ ակնհայտորեն խեթական տեղանունները մասնագիտական գրականության մեջ ներկայացվել են՝ որպես հայաստան, ինչը հանգեցրել է սխալ մեկնաբանությունների: Հիմ տեղանունների հետ համադրվող ժամանակակից տեղանունները ներկայացվել են այնպես, ինչպես դրանք առկա են ուսումնասիրություններում:

Ներկայացնելով յուրաքանչյուր տեղանվան աղբյուրագիտական հենքը և դրա մեկնաբանությունը մասնագիտական գրականության մեջ՝ մենք տվել ենք նաև մեր կարծիքն այս կամ այն տեղադրության վերաբերյալ, որքանով հնարավորություն է տալիս քննարկվող գրավոր նյութը:

Կարծում ենք՝ Հայաստանի և խնդրո առարկա մյուս քաղաքական միավորների պարագայում հնարավոր է միայն դրանց ընդհանուր տեղադրությունը Հայկական լեռնաշխարհի որոշակի տարածքում:

**ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ,
ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ
(Ք.Ա. XIV-XIIIդդ.)**

**ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՓՈԽՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ԵՎ
ԽԱԹԹԻԻ ՄԻՋԵՎ (Ք.Ա. XIV դար)**

Ք.ա. XIVդ. I կեսին Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա ի հայտ է գալիս խեթական սկզբնաղբյուրներից հայտնի Հայասա-Ազզին: Այդ ժամանակաշրջանի պատմությունը լուսաբանող խեթական տեքստերից է, այսպես կոչված, «Պախխուվացի Միտայի» տեքստը¹⁹⁰: Այս վավերագրում տրվել է Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքական միավորների հետ Խեթական պետության կնքած ժամանակագրորեն ամենավաղ պայմանագիրը:

«Պախխուվացի Միտայի» տեքստը պատկանում է խեթական այն արձանագրությունների թվին, որոնք վերջին տասնամյակներին են ստացել իրենց ճշգրիտ թվագրումը: Այս տեքստը կազմվել է խեթական արքա Թուլխալիյասի և նրա որդի Առնուվանդասի կողմից, որոնք սովորաբար նույնացվել են Ք.ա. XIIIդ. երկրորդ կեսին իշխած Թուլխալիյաս IV-ի և նրա որդի Առնուվանդաս III-ի հետ: Մի շարք համոզիչ ապացույցների հիման վրա՝ այժմ այս տեքստը վերաթվագրվել է

¹⁹⁰ KUB XXIII 72 (Sayce A., Hittite and Moscho-Hittite, RHA, 1930, № 1, f.1, p. 1-8. Gurney O., Mita of Pahlhuwa, AAA, 1948, № 28, p. 32-47. Hoffner H., A Join to the Hittite Mita-text, JCS, 1976, № 28, p. 60-62. Kosyan A., Arnuwandas I in the East, AJNES, 2006, I, p. 72-97).

Ք.ա. XIVդ. I կեսով՝ Առնուվանդաս I-ի կառավարման առաջին տարիներով¹⁹¹:

Ըստ «Պախխուվացի Միտայի» տեքստի՝ Հայկական լեռնաշխարհի Պախխուվա երկիրը երկար ժամանակ անհնազանդութուն էր դրսևորել, և նրա ղեկավարները (Ուսապա, Միտա, Պիզգանա և այլն) ոչ միայն խախտել էին խեթական արքային տված հավատարմության երդումը, այլև գրավել էին խեթական քաղաքներ: Խեթական արքան Պախխուվայից պահանջել էր իրեն հանձնել Միտային: Պախխուվան հնազանդեցնելու փորձերից հետո խեթական արքան մայրաքաղաք Խաթթուսաս էր կանչել Հայկական լեռնաշխարհի երկրների ներկայացուցիչներին: Տեքստն իրենից ներկայացնում է խեթական արքայի վերջնագիրը Պախխուվայի ավագներին, ինչպես նաև պարունակում է Հայկական լեռնաշխարհի երկրների հետ կնքված պայմանագիր¹⁹²:

«Պախխուվացի Միտայի» տեքստում Հայաստան-Ազգին չի հիշատակվել, սակայն այստեղ հանդես են գալիս որոշ քաղաքներ, որոնք ավելի ուշ շրջանի խեթական աղբյուրներից հայտնի են՝ որպես այդ երկրի բնակավայրեր՝ Դուզգաման և Արխիտան: Դուզգամացի Աիսսին պիտոտիյարիզացի Արիխայիցցիի հետ միասին հանդես է գալիս՝ որպես Պախխուվայի հետագա հավատարմության երաշխավոր: Իսկ Արխիտան հանդիսացել է Պախխուվայի դաշնակիցն ընդդեմ Խաթթիի: Պախխուվայի հետ միացած՝ Արխիտան հարձակվել էր Կունմախայի բնակավայրերի ցած՝ Արխիտան հարձակվածն ընթացքում արխիտավրա, իսկ խեթական զորքի հարձակման ընթացքում արխիտացիներն ապաստանել էին Պախխուվայում:

Առնուվանդաս I-ի հաջորդ Թուդխալիյաս III-ի (Ք.ա. 1360-1344թթ.) կառավարման շրջանի վերաբերյալ սկզբնաղբյուրներում (որոնք գրի է առել նրա թոռը՝ Մուրսիլիս II-ը) հանդիպում են

¹⁹¹ Houwink ten Cate Ph. H. J., The Records of the Early Hittite Empire (C. 1450-1380 B.C.), p. 63. Քոսյան Ա., Խեթական պետությունը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները մ.թ.ա. XV դարում, ՊԲՀ, 2000, թիվ 3, էջ 161:

¹⁹² Houwink ten Cate Ph. H. J., նշվ. աշխ., էջ 65-66: Քոսյան Ա., Նոր նյութեր Խեթական տեղության և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխհարաբերությունների մասին, ՄՄԼԵԺ, 2001, XX, էջ 241:

առաջին տեղեկությունները Խաթթիից արևելք՝ Հայկական լեռնաշխարհում կազմավորված Հայասա-Ազգի պետության մասին: Այս պետության կազմավորումը, ամենայն հավանականությամբ, տեղի է ունեցել Ք.ա. XIVդ. I կեսին՝ «Պախխուվացի Սիտայի» տեքստում նկարագրված իրադարձություններից հետո ընկած ժամանակահատվածում՝ Առնուվանդաս I-ի և Թուդխալիյաս III-ի կառավարման շրջանում:

Խաթթիի հզորությունը և պետության միասնականությունը պահպանելու համար խեթական միապետներն անընդհատ պատերազմներ են վարել իրենց հարակից երկրների դեմ, որոնց շարքում էր նաև Հայասա-Ազգին: Այդ պատճառով էլ Հայասայի վերաբերյալ առաջին տեղեկություններն ունեն ռազմական հաղորդագրությունների բնույթ: Այսպես, Թուդխալիյաս III-ի օրոք խեթերն արշավել են դեպի Հայասա-Ազգի, որի համար, ամենայն հավանականությամբ, պատճառ էր հանդիսացել այն, որ Հայասան ռազմական համագործակցության մեջ է եղել Խաթթիի վտանգավոր հյուսիսային թշնամիների՝ կասկերի հետ:

Խեթական արձանագրություններից մեկում նշվել է, որ հայասական զորքը հանդես է եկել իր երկրի տարածքից դուրս՝ փաստորեն նախահարձակ լինելով: Կասկա և Հայասա երկրների դեմ արշավանքը ղեկավարել է Թուդխալիյաս III-ի որդին՝ Սուպպիլուլիումասը, որը չհանդիպելով այդ երկրում (երկրի անունը բաց է թողնված) Հայասայի զորքին՝ այնտեղ հանդիպել է Կասկա երկրի զորքերին և հաղթել նրանց¹⁹³:

Խեթերը դեպի Կասկա և Հայասա երկրներ արշավելու համար որպես հենակետ օգտագործել են Վերին երկիրը¹⁹⁴ (թշնամական հարձակումների և, մանավանդ, մայրաքաղաքի ավերման հետևանքով Թուդխալիյաս III-ը ստիպված էր ժամանակա-

¹⁹³ BoTU 34=KUB XIX 11 (Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as told by his Son, Mursili II, JCS, 1956, № 10, 2, p. 62-63) (տես՝ հավելված 1).

¹⁹⁴ Վերին երկիրը (խեթ. KUR URUUGU⁷⁹) գտնվել է Խեթական տերության հյուսիս-արևելքում՝ Հայկյի վերին հոսանքներից մինչև Վերին Եփրատի մեծ ոլորանը ընկած տարածքում՝ հյուսիսում հասնելով մինչև Գալլ գետի ավազանը: Արևելքում այն սահմանակցել է Հայասա-Ազգիին (տես՝ RGTC, VI, S. 293-294):

վորապես մայրաքաղաքը տեղափոխել կրոնական խոշոր կենտրոն Սամուխա քաղաք, որը հանդիսացել է Վերին երկրի կենտրոնը՝ Վերին Հալիսի ավազանում¹⁹⁵), որտեղ նրանք մահ գորահավաք են անցկացրել և գործ են պահել այդ երկրների դեմ:

Ըստ Փոքր Ասիայի Մաշատ-հյոյուք բնակավայրից (խեթ.
^{URU}Tapigga) հայտնաբերված մի տեքստի՝ խեթական արքան Տապիզգայում գտնվող մի բարձրաստիճան պաշտոնյայի հանձնարարում է գնալ Վերին երկիր և գործ հավաքագրել դեպի Հայասա արշավանք կազմակերպելու համար, որպեսզի այդ երկիրը «կարգի բերվի»¹⁹⁶:

Խեթական այդ տեքստը թվագրվել է KUB XXIII 72-ից հետո ընկած ժամանակաշրջանով, այսինքն՝ դեպքերը տեղի են ունեցել Թուդխալիյաս III-ի օրոք:

Այս արձանագրություններում չի նշվել Հայասայի թագավորի անունը, սակայն այս դեպքերից հետո խեթական աղբյուրներում հիշատակվել է Հայասայի արքա Կարաննին, որից առաջ «Խուկկանայի պայմանագրում» հիշատակվել է հայասացի Մարիյան:

Ըստ Է. Ֆոռերի՝ Հայասայում Մարիյա անունով երկու անձնավորություն է գոյություն ունեցել: Առաջինը դեռևս Թուդխալիյաս III-ի օրոք հրավիրվել էր Խաթթիի մայրաքաղաք ու սպանվել, իսկ երկրորդը Խուկկանայի փեսան ու գորավարն է եղել¹⁹⁷: Ի. Դյակոնովը գտնում է, որ Մարիյա անունը կրել են երկու անձնավորություններ՝ մեկը Հայասայի թագավորն էր դարձել Թուդխալիյասի ժամանակ, իսկ մյուսին նա համարել է Խուկկանայի հետ զուգահեռ իշխող Ազգիի տիրակալ: Այնուհետև Մարիյան էր դարձել Հայասայի թագավոր, որին հաջորդել էր Աննիյան¹⁹⁸: Ըստ Վ. Խաչատրյանի՝ Marija անունը հանդիսացել է Հայասայի թագավորների տիտղոսը, և այդ անունը կրել է Հայասա-Ազգիի

¹⁹⁵ Garstang J., Gurney O., The Geography of the Hittite Empire, London, 1959, p. 36.

¹⁹⁶ Alp S., Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük, TTKY, № VI/35, 1991, S. 298-301.
Քոսյան Ա., Նոր նյութեր խեթական տեքստերի և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխհարաբերությունների մասին, էջ 234 -239(տե՛ս՝ հավելված 2):

¹⁹⁷ Forrer E., Hajasa-Azzi, S. 3.

¹⁹⁸ Дьяконов И., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, с. 91-92.

առաջին հզոր քաղաքորը¹⁹⁹: Ընդ որում, Մարիյան, ըստ Վ. Խաչատրյանի, Թուդխալիյաս III-ի ժամանակակիցն է եղել, իսկ նրանից հետո գահին հաստատվել է Կարաննին, այնուհետև՝ Խուկկանան²⁰⁰: Մարիյա անունը հանդիպում է նաև Մուրսիլիս II-ի օրոք՝ Աննիյա անվան հետ զուգահեռ²⁰¹: Հավանաբար, այս հատվածը մասն է կազմել Մուրսիլիս II-ի՝ Աննիյայի հետ կնքած պայմանագրի, որում նա կա՛ն նորից հիշատակել է Թուդխալիյաս III-ի պալատում տեղի ունեցած ստորև նշված դեպքը, կա՛ն Աննիյայից բացի՝ Հայասայում իշխել է Մարիյա անվամբ մեկը, որին Մուրսիլիս II-ը հարկ է համարել հիշատակել:

Պայմանագիրը կնքվել է Սուպպիլուլիումաս I-ի և Հայասայի արքա Խուկկանայի միջև: Պայմանագրի մի հատվածում տվյալներ կան այն մասին, որ դեռևս Թուդխալիյաս III-ի օրոք Խաթթիի մայրաքաղաք հրավիրված Մարիյան սպանվել էր արքայի պալատում: Դրա համար պատճառ էր հանդիսացել վերջինիս կողմից խեթական արքունիքում ընդունված բարոյական չափանիշների խախտումը²⁰²: Այս դեպքը Սուպպիլուլիումաս I-ը, հավանաբար, հիշատակել է պայմանագրում՝ որպես զգուշացում՝ ցանկանալով Խուկկանային անխոհեմ քայլերից ետ պահել:

Խաթթին Թուդխալիյաս III-ի կառավարման ընթացքում հայտնվել էր ծանր կացության մեջ: Բոլոր կողմերից նրա կենտրոնական շրջանների վրա էին հարձակվել քշնամի ուժերը, ավերվել էր նույնիսկ մայրաքաղաք Խաթթուսասը²⁰³: Թուդխալիյաս III-ից մեծ ջանքեր պահանջվեցին կորցրած տարածքները ետ գրավելու համար: Այդ պայքարում նրան օգնում էր որդին՝

¹⁹⁹ Մարիյա անձնանունը նշվել է նաև Մաշատ-հյոյուքից գտնված մամակներից մեկում՝ որպես խեթական մի պաշտոնյայի անուն (Alp S., Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük, TTKY, 1991, № VI/35, S. 206-209):

²⁰⁰ Хачатрян В., Марийа-титул хайасских царей. Древний Восток, 1988, № 5, с. 57-62. Նույնի, Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, էջ 48-49:

²⁰¹ Carruba O., Die Hajasja-Verträge Hattis, Documentum Asiae Minoris, Wiesbaden, 1988, S. 71-72.

²⁰² KBo V 3 (Friedrich J., Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 T., 1930, S.126-129) (տես՝ հավելված 3).

²⁰³ KBo VI 28 (CTH 88).

արքայազն Սուպյիլովիումանը։ Խաթթիի հյուսիս-արևելքում
Քշնամի երկիր էր մնում Հայաստան-Ազգին, որի գործերն, ավերելով
Վերին երկրները, Սամուխա քաղաքը սահման էին դարձրել Հա-
յաստանի և Խաթթիի միջև²⁰⁴։ Ցանկանալով կատցնել հայաստ-
ական առաջխաղացումը՝ Թուդխալիյաս III-ն արքայազն Սուպ-
յիլովիումասի հետ մախ պարտության մատենեց կասկական ցե-
ղերին, այնուհետև շարժվեց դեպի Հայաստան։ Հայաստանի Կարան-
նի արքան իր գործով դեմ ելավ խեթական ուժերին և Կունմախա
քաղաքի տակ ճակատամարտ տվեց նրանց²⁰⁵։ Հավանաբար,
Վերին երկրներից ետ քաշված հայաստական զորքը դեռևս իր
ձեռքում էր պահում Կունմախա երկիրը, որը հետագայում նորից
ձեռքով խեթական տիրապետության մեքո՞ գտնվելով մի կող-
անցավ խեթական տիրապետության մեքո՞ գտնվելով մի կող-
անցավ Բսուվալյի (հարավից), մյուս կողմից՝ Հայաստանի հարևանութ-
յամբ²⁰⁶։ Ըստ ամենայնի՝ Կունմախայի ճակատամարտն ա-
յարտվել է հայաստական զորքի պարտությամբ և Կունմախայի
նկատմամբ խեթական վերահսկողության հաստատմամբ։

²⁰⁴ KBo VI 28 I 11-12 (Bryce T., *The Boundaries of Hatti and Hittite Border Policy*, Tel Aviv, 1986, № 13, p. 89).

Son, Mursili II, p. 66).

207 Ըստ մեկ այլ վարկածի՝ Սուպսիկոսիումսը Խուկվամայի ուսմ. վաշխիչն է։

կնքել, երբ դեռ արքայազն էր և պետությունը կառավարում էր ուրիշ իշխանացը։

յասի հետ միասին: Նման եզրահանգման համար անվիթ է ծանուցել այն, որ

Սուպալիլույի ու մանր պայմանագրում իրշատմվել է բազմաթիվ աշխատողներին:

բար տրվող «Ժաթթիի մեծ թագավոր» տրամվանով: Բաշինի թագավորը հարձակում է անհրաժեշտ հիմարավոր հայաստական հարձակու-

ապահովել խեթական բանակի քիկունքը հաղթանակի հաջողությամբ:

մից: Դա այն ժամանակահատվածն էր, երբ Սաբիրը գտնվում էր Երևանի համալսարանի Գեոգրաֆիկական ինստիտուտի Կենտրոնի Կապիտալի խումբի Կենտրոնի ղեկավարի պաշտոնում:

Բյան մեջ և կորցրել էր իր արևմտյան, հյուսիսային և գարնանային հոգիները։

Libby (Kempinski A., Suppiluliuma I: The Early Years of the
1903, No. 1, 25).

Ըստ Սուպպիլուլիումասի տարեգրության²⁰⁸ խեթական արքան Իսուվայից շարժվել է դեպի Շուխապա երկիր, ավերել այն և մտել Հայասա՝ Լախա լեռների շրջանը, այնուհետև վերադարձել Իսուվա²⁰⁹:

Փաստորեն, Սուպպիլուլիումաս I-ին հաջողվել էր և՛ հարավից, և՛ արևմուտքից ընդիուպ մոտենալ Հայասայի տարածքներին և վտանգ ստեղծել նրա համար: Այսպիսի ծանր կացության մեջ, երբ երկիրը կանգնած էր խեթական ներխուժման վտանգի առաջ, հավանական է, որ Հայասայում տեղի է ունեցել գահակալի փոփոխություն, և իշխանության է եկել Խուկկանան, հավանաբար, ոչ առանց խեթական միջամտության²¹⁰: Այս ամենից հետո խեթական արքան շտապել է օգտվել ստեղծված հնարավորությունից և դաշինք է կնքել մոր գահակալի հետ, որպեսզի անվտանգ դարձնի Խաթթի-Հայասա սահմանը՝ մյուս ուղղություններով իր հաջողությունները զարգացնելու համար:

Ըստ պայմանագրի, Խուկկանան պարտավորվում էր, քացի Սուպպիլուլիումաս I-ից, նրա ժառանգորդ որդուց կամ մյուս որդիներից և եղբայրներից, չճանաչել որևէ այլ մեկի իշխանության օրինականությունը Խաթթիում: Սուպպիլուլիումասը դրա փոխարեն խոստանում էր մույն ձևով վարվել Խուկկանայի, նրա որդու և ժառանգի հետ: Նրանց որդիները միմյանց հետ կապվելու էին միևնույն փոխադարձ պարտավորությամբ: Երկու կողմերն էլ հանձն էին առնում միմյանց ռազմական աջակցություն ցույց տալ թշնամիների դեմ: Նրանք պարտավոր էին նաև մեկը մյուսին նախագգուշացնել իրենց դեմ հայտնաբերված դավադրությունների մասին: Սակայն պայմանագրում Սուպպիլուլիու-

²⁰⁸ Տեքստերի գիտական ուսումնասիրությունը տվել է Հ. Գյուտեբրոկը (Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II, JCS, 1956, № 10, 2-4):

²⁰⁹ KUB XXXIV 23 (Güterbock H., նշվ. աշխ., 3, էջ 83) (տե՛ս՝ հավելված 4):

²¹⁰ Ն. Ադունցը կարծում է, որ Մարիայի մահը Հայասայում առաջ էր բերել խռովություններ, և դրա հետևանքով խեթական արքան միջամտել էր, որպեսզի հեռացվի օրինավոր ժառանգը՝ հօգուտ Խուկկանայի, որը խռովությունների ժամանակ Խաթթիի կողմնակիցն էր (Ադունց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 37):

արքան (ամենայն հավանականությամբ, Սուպպիլուլիումաս I-ը) գուշակային հարցում է արել, որի միջոցով փորձել է տեղեկանալ Ազգիի արքա Խուկկանայի ապագա հավատարմության մասին իր և իր սերունդների հանդեպ²¹³:

Դրանից հետո խեթական արքան հարավում անցել է նվաճողական մոր գործողությունների՝ ընդդեմ Միտաննիի և Եգիպտոսի: Սուպպիլուլիումաս I-ը նամակ է հղել եգիպտական փարավոնին, որտեղ հիշատակել է իր կատարած նվաճումները նամակի առաքմանը նախորդող շրջանում: Տեքստի վնասված ենթատեքստում պահպանվել է Հայասա երկրանունը²¹⁴: Սակայն խեթահայասական դաշինքը կարճ է տևել: Ավելի ուշ՝ Սուպպիլուլիումասի տարեգրության մեջ, Հայասան դարձյալ հիշատակվել է՝ որպես թշնամի երկիր²¹⁵:

Հարևան երկրները սկսում են թշնամանալ Խեթական տեղության հետ դեռևս Սուպպիլուլիումաս I-ի կենդանության վերջին տարիներին, երբ Խաթթիում համաճարակ էր տարածվել: Այնուհետև թշնամիների թիվը գնալով աճում է՝ պայմանավորված այդ արքայի և նրա հաջորդ գահակալի՝ Առնուվանդաս II-ի (Ք.ա. 1322-1321թթ.) մահով: Իսկ երբ խեթական գահը փոխանցվում է դեռահաս Մուրսիլիսին, քաղաքական իրավիճակը երկրում չի կարգավորվում²¹⁶:

Խաթթիին թշնամացած երկրներն էին Կասկան, Միտաննին, Հայասան, Արծավան և այլն: Մուրսիլիս II-ը (Ք.ա. 1321-1295թթ.) տարեգրություններում հաղորդել է այն մասին, որ թշնամի երկրները, այդ թվում նաև՝ Հայասա-Ազգին, հարձակվել էին խեթական տարածքների վրա և ավերել դրանք: Հավանաբար, Հայասայի և Կասկայի միջև գոյություն է ունեցել դաշինք, քանզի այդ

²¹³ KUB XVIII 2 (CTH 579. Քոսյան Ա., Հայկական լեոնաշխարհի տեղանունները, Երևան, 2004, էջ 136-137).

²¹⁴ KUB XIX 20 (CTH 154. Քոսյան Ա., Հայկական լեոնաշխարհի տեղանունները, էջ 137).

²¹⁵ Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II, 4, p. 113-114.

²¹⁶ Götz A., Die Annalen des Muršiliš, MVAG, 1933, № 38, S. 14-21.

երկու երկրների ռազմական ընդհարումները Խաբթիի հետ հաճախ ժամանակագրորեն համընկել են: Մուրսիլիս II-ին հաջողվում է պարտության մատնել Արծալա (Փոքր Ասիայի արևմտ-քում) և Կասկա երկրներին: Կասկերի Տիբիյա երկրի արքա Պիխիսունիային պարտության մատնելուց հետո միայն Մուրսիլիս II-ն իր իշխանության յոթերորդ տարում ուշադրությունը կենտրոնացրել է Հայասա-Ազգիի վրա²¹⁷:

Սուպպիլուիումասի կառավարման վերջին տարիներին խեթաիայասական պայմանագիրը խախտվել էր հենց Աննիայից կողմից, որը հրաժարվել էր իր նախորդի՝ Խուկկանայի հանձն առած պարտավորություններից, և հայասացիները զենք էին բարձրացրել Խաբթիի դեմ ու իրենց մոտ ընդունել խեթաիպատակ փախստականներին:

Սկզբնապես փորձելով հարցը խաղաղությամբ լուծել՝ Մուրսիլիս II-ը նամակներ է ուղարկում Հայասա-Ազգի՝ Աննիայից պահանջելով վերադարձնել դեռևս Սուպպիլուիումասի ժամանակ Հայասայում ապաստանած խեթաիպատակներին և Խստի-նակ Հայասայում ապաստանած խեթական երկրներից տինա ու Դանկուվա (Վերին երկրներ) խեթական երկրներից վերցրած գերիներին: Աննիայից մերժում ստանալով՝ Մուրսիլիս II-ը Հայասա-Ազգիի սահմանային Ուրա քաղաքի վրա կատա-րում է հարձակում²¹⁸, որի ելքի մասին մեզ տեղեկություններ չեն հասել, սակայն հետագայում խեթական արքան ստիպված էր կրկին արշավել դեպի Հայասա-Ազգի:

Ըստ «Մուրսիլիսի տարեգրության» ութերորդ տարվա իրադարձությունների՝ հայասացիները, լսելով Մուրսիլիսի կողմից նախապատրաստվող արշավանքի մասին, նրա մոտ դեսպան են ուղարկում՝ համաձայնելով կատարել Խաբթիի արքայի պահանջները²¹⁹: Մուրսիլիս II-ն առժամանակ հետաձգում է իր նախատե-սած արշավանքը և զբաղվում Կումմանիի Խեպատ աստվածուհուն նվիրված տոնախմբություններով: Սակայն հաջորդ տարի

²¹⁷ KBo III 4=2Bo TU 48 (Götze A., նշվ. աշխ., S. 96-97) (տե՛ս՝ հավելված 5).

²¹⁸ KUB XIV 17=2BoTU 56 (Götze A., նշվ. աշխ., S. 94-98) (տե՛ս՝ հավելված 6).

²¹⁹ 2BoTU 56 (Götze A., նշվ. աշխ., S. 102-103) (տե՛ս՝ հավելված 7).

Մուրսիլիսը հայասացիներից կրկին պահանջում է վերադարձնել ռազմավարը, բայց մերժում է ստանում Աննիայայից: Հայասայի արքան ցանկանում էր գերիների փոխանակում կատարել. հրաժարվում էր վերադարձնել խեթական գերիներին, քանի դեռ չէր ստացել իր հպատակ տարագիրներին²²⁰: Դեռ ավելին, օգտվելով հարմար առիթից, որ Մուրսիլիս II-ը գտնվում էր Խաթթիի հարավում, Աննիյան վերստին հարձակվում է Իստիտինա երկրի վրա և պաշարում Կաննուվարա խեթական քաղաքը: Խեթական մի բանակ մեծ մատովակապետ Նուվանցայի ղխավորությամբ շտապ կարգով օգնության է հասնում Կաննուվարա քաղաքին: Հայասացիները, որոնք ռազմի դաշտ էին հանել 700 մարտակառք և 10.000-անոց հետևազոր, Կաննուվարա քաղաքի տակ տեղի ունեցած ճակատամարտում, ըստ խեթական սկզբնաղբյուրների, պարտություն են կրում: Սակայն հավանական է, որ խեթական զորավարը անհաջողության է մատնվել, որի պատճառով Խաթթիի արքան ստիպված էր Կարգամիսից իր զորքերը շարժել դեպի Թեգարամա (գտնվում էր Կումմանիի (անտիկ Կոմմագենե) և Վերին երկրի միջև և տեղորոշվել է ներկայիս Գյուրյուն բնակավայրի տեղում²²¹), որպեսզի ավելի մոտ գտնվի ռազմական գործողությունների անմիջական վայրին: Այստեղ ձմռան պատճառով և իր զորահրամանատարների խորհրդով նա առժամանակ դադարեցրեց Հայասայի դեմ ռազմական գործողությունները և զորքերը շարժեց այլ ուղղությամբ²²²:

Իր թագավորության հաջորդ՝ 10-րդ տարում, Մուրսիլիս II-ը սկսում է իր ռազմերթը դեպի Հայասա-Ազգի: Ինզալավա քաղաքում զորատես անցկացնելուց հետո խեթական արքան արշավում է դեպի Հայասա: Հայասայի զորքը որոշել էր ցերեկը ճակատամարտ չտալ և պատրաստվում էր գիշերը լեռներում հանկարծակիի բերել խեթերին: Իրագել լինելով դրան՝ Մուրսիլիս II-ը հրամայում է իր բանակին կազմ ու պատրաստ լինել գիշերային հար-

²²⁰ Götze A., նշվ. աշխ., էջ 102-107:

²²¹ Garstang J., Gurney O., The Geography of the Hittite Empire, p. 47.

²²² Götze A., նշվ. աշխ., էջ 122-127:

ծակումներին: Խեթերը, ներխուժելով Հայասանի տարածք, պաշարում և գրավում են «ծովի մեջ գտնվող» Արիպսա քաղաքը, որի բնակիչները հեռացել էին մոտակա լեռները: Արիպսան ավարի մատնելուց հետո Մուրսիլիս II-ը հպատակեցնում է նաև Դուգգամա հայասական քաղաքը, որի բնակիչները դիմադրություն ցույց չեն տալիս: Խեթական արքան քաղաքը չի ավերում, միայն 3000 դուգգամացիների՝ որպես զինվորների, տանում է Խաթթի²²³:

Այսպիսով, Խաթթիի արքան իր գահակալման 10-րդ տարին անցկացրել է՝ արշավելով դեպի Հայասա՝ արշավանքը սկսելով գարնանը (խեթ. *ḫamešḫant*-«գարուն») և ավարտելով ձմեռնամուտին (խեթ. *gimmant*-«ձմեռ»): Ժամանակային առումով արշավանքը բավականին ձգձգվել էր՝ հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ խեթական բանակը գրավել էր ընդամենը երկու հայասական քաղաք, որից մեկն անձնատուր էր եղել: Առավել ևս, որ մինչև Արիպսա հասնելը որևէ ռազմական բախում տեղի չէր ունեցել խեթերի և հայասացիների միջև: Ամենայն հավանականությամբ, Մուրսիլիսը, Բարձր Հայքի տարածք ներխուժելով, այդ ժամանակահատվածում Տուրուբերանի տարածքով հասել էր մինչև Վանա լճի ափերը, որտեղ և գտնվել էր Արիպսան²²⁴:

Այնուհետև՝ գահակալության 11-րդ տարում, Մուրսիլիս II-ը, նպատակ ունենալով վերջնականապես հպատակեցնել Հայասա-Ազգին, կրկին արշավանքի է ելնում: Հայասանի իշխանավորները, տեղի տալով գերազանցող ռազմական ուժին, ստիպված բանակցություններ են սկսում Խաթթիի արքայի հետ: Հայասական կողմը պարտավորվում է զորք տրամադրել խեթական բանակին, ինչպես նաև վերադարձնել դեռևս իր մոտ գտնվող խեթական գերիներին: Այսպիսով, հայասացիները վերականգնում են դեռևս Խուկկանայի օրոք պայմանագրով ստանձնած պարտավորությունների մի մասը²²⁵:

²²³ KBo IV 4=2BoTU 58 (Götze A., նշվ. աշխ., էջ 130-139) (տես՝ հավելված 8).

²²⁴ Ղազարյան Ռ., Հայաս-Ազգիի տեղադրության հարցի շուրջ (ըստ Մուրսիլիս II-ի տարեգրության), Մեթավոր Արևելք, 2005, էջ 37-38:

²²⁵ KBo IV 4=2BoTU 58 (Götze A., նշվ. աշխ., էջ 138-139) (տես՝ հավելված 9).

Մուրսիլիս II-ը վերադառնում է Խաթթի այն բանից հետո, երբ հայասական իշխանավորները նրան հավատարմության երդում են տալիս և վերադարձնում են 1000 խեթական տարագիրների²²⁶:

Մուրսիլիսի ժամանակաշրջանից պահպանվել է մեկ այլ տեքստ (KUB XIV 4), որտեղ ներկայացվում է արքայի և նրա խորթ մոր՝ Սուպալիլուլիումաս I-ի վերջին կնոջ՝ տավանաննա (թագուհի) Ամմիննայայի միջև հակամարտության պատմությունը: Այդտեղ հիշատակվել է արքայի՝ դեպի Հայասա-Ազգի կազմակերպած արշավանքի ընթացքում թագուհու՝ Խաթթուսասում պալատական հեղաշրջում իրականացնելու փորձը: Խոսքը վերաբերում է Մուրսիլիս II-ի տասներորդ և տասնմեկերորդ տարիների արշավանքներին²²⁷: Այստեղ ևս Հայասան և Ազգին հիշատակվել են՝ որպես մեկ երկրի երկու տարբեր անվանումներ:

Մուրսիլիս II-ին հաջողվել է որոշ ժամանակով Խաթթիի հյուսիս-արևելքում չեզոքացնել հայասական վտանգը: Սակայն խեթերն այդպես էլ չեն կարողացել նվաճել Հայասա-Ազգին: Նրանք բավարարվել են՝ միայն իրենց գերիներին վերադարձնելով և ռազմական օգնություն ստանալով, սակայն որևէ խոսք չկա այն մասին, որ Հայասան հարկ է վճարել Խաթթիին՝ որպես պարտված երկիր:

Մուրսիլիսի կառավարման հաջորդ տարիներին խեթական վավերագրերում տեղեկություններ չկան Հայասա-Ազգիի վերաբերյալ: Հավանաբար, Խաթթին և Հայասան այդ ընթացքում խաղաղ գոյակցության շրջան են ապրել, և երկու երկրների միջև որևէ ռազմական ընդհարում տեղի չի ունեցել:

²²⁶ KBo IV 4=2BoTU 58 (Götze A., նշվ. աշխ., էջ 139-141) (տե՛ս՝ հավելված 9).

²²⁷ Ջոսյան Ա., Հայասան և Ազգին, Շնորհի ի վերուստ, 2008, էջ 283-285:

ԽԵԹԱՀԱՅԱՍՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
Ք.Ա. XIII ԴԱՐՈՒՄ

Ք.ա. XIIIդ. Հայաստան-Ազգիի պատմության լուսաբանումը սերտորեն առնչվում է այդ ժամանակաշրջանի Մերձավոր Արևելքի քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած կարևոր իրադարձությունների հետ:

Մուրսիլիս II-ին հաջորդած Մուվատալլիս II-ի (Ք.ա. 1295-1272թթ.), Ուրիսի-Թեշուրի (Մուրսիլիս III) (Ք.ա. 1272-1267թթ.) և Խաթթուսիլիս III-ի (Ք.ա. 1267-1237թթ.) կառավարման տարիներին պահպանվել են գուշակային և ինվենտարային բնույթի գրավոր աղբյուրներ, որտեղ հիշատակվել է Հայասա-Ազզին²²⁸։ Հնարավոր է, որ դա մի խաղաղ ժամանակաշրջան է եղել խեթահայասական հարաբերություններում։ Որևէ տեղեկություն չկա այդ թագավորների օրոք Հայասայի գրավման կամ կախյալ վիճակի մասին, ինչը վկայում է այն մասին, որ Հայասա-Ազզիի թագավորությունն ինքնուրույն և անկախ է եղել և չի ներգրավվել խեթերի արտաքին քաղաքականության մեջ։ Սակայն գոյություն ունի Ազզիի դեմ նախապատրաստվող պատերազմի վերաբերյալ մի խեթական գուշակային տեքստ, որը թվագրվել է Ք.ա. XIII դարի կեսերով²²⁹, և որի մասին հետագա տեղեկությունները բացակայում են։

Այնուամենայնիվ, եթե Մուրսիլիս II-ի օրոք Հայասան ստիպված էր գործ տրամադրել Խաթթիին և, հավանաբար, մասնակցել խեթական արքայի արշավանքներին, ապա այս ժամանակաշրջանում խեթական բանակի կազմում Հայասայից որևէ զինվորական միավոր հիշատակված չէ։

Մուվատալլիս II-ն իր եղբորը՝ Խաթթիի ապագա մեծ արքա Խաթթուսիլիսին, նշանակել էր Հայասայից արևմուտք գտնվող Վերին երկրի կառավարիչ, միաժամանակ նաև խեթական բանակի հրամանատար։ Իր «Խնքնակենսագրությունում» Խաթթուսիլիսը նկարագրել է նաև իր ռազմական գործողությունները՝ ուղղված Խաթթիի թշնամիների և անհնազանդ երկրների դեմ²³⁰։ Այս տեքստում որևէ տեղեկություն չկա Հայասա-Ազզիի մասին՝ չնայած ռազմական գործողություններն ընթացել են Հայասայի սահմաններից ոչ հեռու՝ Վերին ու Կասկա երկրներում։

²²⁸ KUB XXII 62. KUB XLII 69. KUB XLVIII 105+KBo XII 53. KUB XLIX 1(CTH 225, 245, 530, 572, 575).

²²⁹ KUB XLIX 70 (CTH 572. Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, Երևան, 2004, էջ 148).

²³⁰ CTH 81. Friedrich J., Hethitisches Elementarbuch, II T., Heidelberg, 1946, S. 10-14.

տագայի Լիկիան՝ հարավ-արևմտյան Փոքր Ասիայում), այլ նաև Ազգիի հետ: Դեռ ավելին, Թուղխալիյաս IV-ը ցանկացել է նաև պատերազմել Հայաստան-Ազգիի դեմ: Գոյություն ունի մի գուշակային տեքստ, որտեղ խեթական արքան փորձում է տեղեկանալ, թե ում է նպատակահարմար հանձնարարել դեպի Ազգի կազմակերպվելիք արշավանքի ղեկավարությունը²³³: Սակայն որևէ տվյալ չկա դրան հաջորդած իրադարձությունների մասին:

Ք.ա. XIIIդ. կեսերից Հայկական լեռնաշխարհը հայտնվում է Խեթական տերության և Ասորեստանի ռազմաքաղաքական մրցակցության ոլորտում: Այդ ժամանակաշրջանի ասորեստանյան գրավոր աղբյուրներն առաջին որոշակի տեղեկություններն են տալիս Հայկական լեռնաշխարհի երկրների մասին: Այդ տեղեկությունները գալիս են ասորեստանյան արքաների՝ դեպի հյուսիս կատարած արշավանքների նկարագրություններից:

Թուկուլթի-Նինուրտա I-ի (Ք.ա. 1233-1197թթ.) տեքստերում հանդիպում է Հայկական լեռնաշխարհի՝ Նաիրի երկիր հավաքական անունը: Այնուհայտ է, որ Թուղխալիյաս IV-ը և Թուկուլթի-Նինուրտա I-ը ժամանակակիցներ են եղել: Եվ եթե խեթերը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան կողմերն անվանել են Հայաստա կամ Ազգի, ապա ասորեստանցիները Լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածը հիշատակել են Նաիրի երկրներ անունով: Ըստ ասորեստանյան սկզբնաղբյուրների՝ Նաիրի երկրները տարածվել են Տավրոսի լեռներից մինչև Սև ծով ընկած տարածքում և, բնականաբար, իրենց մեջ ընդգրկել են նաև խեթական սկզբնաղբյուրներում հիշատակված Հայաստան-Ազգին: Այդ սկզբնաղբյուրներում Հայաստան-Ազգի և Նաիրի երկրներ անվանումների համաժամանակյա հիշատակությունը վկայում է Հայկական լեռնաշխարհի խնդրո առարկա տարածքում պետական կազմավորումների ներքաղաքական զարգացումների մասին՝ միևնույն ժամանակ, թերևս, ցույց տալով Հայաստան-Ազգիի տրոհման միտումը, որի բաղկացու-

²³³ IBot I 32 (CTH 572. Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, Երևան, 2004, էջ 152).

ցիչ մասերը հանդես են եկել իրենց իշխանավորների գլխավորությամբ: Այսպես, Թուկուլթի-Նիմուրտայի թողած արձանագրություններում պատմվում է Ասորեստանի արքայի՝ դեպի Հայկական լեռնաշխարհ կատարած արշավանքների և մրա դեմ դուրս եկած Նաիրիի 43 թագավորների մասին²³⁴:

Ասորեստանի առաջխաղացումը հյուսիսում լայն աշխարհագրական ընդգրկում է ունեցել (Բաբելոն, Կադմուխի, Պուրուլումգի, Ալգի, Սուբարտու, Նաիրի և այլն): Դրությունն ավելի է սրվել խեթերի՝ Նիխրիյայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ասորեստանցիներից պարտություն կրելուց հետո, որը թույլ տվեց ասորեստանյան զորքին «Եփրատի այն կողմից» 28.800 խեթահպատակ բնակչություն գերեվարել²³⁵: Տարածաշրջանում Ասորեստանի ազդեցության ուժեղացումը չէր կարող չանհանգստացնել Հայկական լեռնաշխարհի երկրներին: Հավանաբար, Հայաստանի ուշադրությունն այդ ժամանակաշրջանում բևեռված է եղել հարավից եկող վտանգի վրա, սակայն արևմուտքից՝ Խաթթիի կողմից մույնպես չէր կարող բացառվել հարձակումը: Այդ փուլում Իսուվայի խեթամետ դիրքորոշման ավարտ է արձանագրվել²³⁶, մյուս կողմից Հայկական լեռնաշխարհի հարավի սուբարյան երկրները՝ Ալգին, Կադմուխին, հակաասորեստանյան դիրքորոշում են ունեցել: Հայկական լեռնաշխարհի այս երկրները, հավանաբար, սերտ կապեր են ունեցել լեռնաշխարհում ազդեցիկ ուժ ներկայացնող Հայասա-Ազգիի հետ՝ ուղղված ընդդեմ Ասորեստանի և Խաթթիի:

Տարածաշրջանում Խեթական տերության հավասարակշռող դերի նվազումը պետք է ստիպեր Հայկական լեռնաշխարհի երկրներին գտնել իրենց ինքնուրույն կենսագործունեության ապահովման ուղիներ ինչպես խեթերի, այնպես էլ Ասորեստանի

²³⁴ АВВВУ, 3, 5, 6.

²³⁵ АRI, 1, §§ 773, 778. АВВВУ, 6, 7.

²³⁶ Զոսյան Ա., Իսուվան (Մոփքը) մ.թ.ա. XIII-XII դարերում, ՊԲՀ, 1997, թիվ 1, էջ 184-186:

նկրտումների դեմ²³⁷: Առավել նպատակահարմարը տվյալ պարագայում Հայկական լեռնաշխարհի այդ երկրների միջև դաշնակցային հարաբերությունների հաստատումն էր: Հավանական է, որ դաշնակցային հարաբերություններ են գոյություն ունեցել Ազգիի, Իսուվայի և սուբարյան երկրների միջև և ուղղված են եղել Հայկական լեռնաշխարհի երկրներին արևմուտքից և հարավից սպառնացող վտանգների դեմ:

Թուրխալիյաս IV-ին հաջորդել են Առնուվանդաս III-ը (Ք.ա. 1209-1207թթ.) և Սուպլիլուլիումաս II-ը (Ք.ա. 1207-XIIդ. սկիզբ): Նախկինում Առնուվանդաս III-ի կառավարման շրջանով թվագրվող խեթահայասական փոխհարաբերությունների վերջին փուլի հիմնական սկզբնաղբյուր համարվող, պայմանականորեն «Պախխուվացի Միտա» անվանումը կրող տեքստն, ինչպես վերը նշվեց, այժմ վերաթվագրվել է Ք.ա. XIVդ. սկզբով:

Սուպլիլուլիումաս II-ը հանդիսացել է Խաթթիի վերջին մեծ տիրակալը, որի օրոք, կամ նրանից հետո Խեթական տերությունը տրոհվել է, և արդեն Ք.ա. XIIդ. սկզբին Խաթթին իր նախկին սահմաններով Փոքր Ասիայում չի հիշատակվել:

Ք.ա. XIIդ. սկզբներին Խեթական տերության տրոհումից հետո Փոքր Ասիայում և հարակից շրջաններում տեղի ունեցան արմատական փոփոխություններ, որոնց հետևանքով հիմնավորապես վերափոխվեց քննարկվող տարածաշրջանի քաղաքական, եթնիկական և մշակութային պատկերը:

Վերջին շրջանում, շնորհիվ զգալի թվով նորահայտ գրավոր և հնագիտական նյութերի, Խեթական տերության անկման ընթացքն անվերապահորեն արտաքին գործոնին վերագրելու միտումը զգալի փոփոխություններ է կրել: Ուսումնասիրողներն այժմ ավելի շատ տեղ են հատկացնում ներքին քայքայիչ գործընթացներին՝ խնդիրը դիտելով ոչ այնքան որպես հետևանք քշմամական հարձակման («ծովի ժողովուրդներ»), այլ Խեթական տերության քաղաքական կառույցի աստիճանական

²³⁷ Головлева Л., Царство Алзи во второй половине II тыс. до н.э., Древний Восток, 1978, № 3, с. 72.

տրոհման՝ նրա բաղկացուցիչ մասերը հանդիսացող մի շարք կախյալ երկրների անկախացման ու տնտեսական ճգնաժամի արդյունքում²³⁸։ Խաթթիի անկման «տրոհման» տեսության համաձայն՝ այն հետևանք էր առաջին հերթին Ք.ա. XIIIդ. կեսերից երկրի ներսում տարեցտարի խորացող ներքաղաքական անկայունության, որը գլխավորապես բացատրվում է Մուրսիլիս II-ի արքայատոհմի երկու ճյուղավորումների միջև ընթացող հակամարտությամբ՝ սկսած Խաթթուսիլիս III-ից։ Ք.ա. XIIդ. սկզբներին ներքաղաքական վայրիվերումների, տնտեսական լուրջ բարդությունների և կենտրոնական Փոքր Ասիայի բնակչության զգալի մասի զանգվածային արտագաղթի հետևանքով Խեթական տերությունը տրոհվեց երեք քաղաքական միավորների՝ Թարխունտասա (Փոքր Ասիայի հարավում), Կարգամիս (Հյուսիսային Ասորիքում) և Մելիդ (Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում)։

Հենվելով կենտրոնական Փոքր Ասիայի՝ մոտավորապես Ք.ա. 1200թ. ավերված խեթական քաղաքների տեղաբաշխման քարտեզի վրա՝ Հ. Գյուտերբոկը կարծիք է հայտնել, որ խեթերի մայրաքաղաքը և հարակից քաղաքները հարձակման են ենթարկվել ոչ թե արևմուտքից կամ հարավից, այլ, հավանաբար, հյուսիս-արևելքից կամ արևելքից²³⁹, այսինքն՝ այն տարածքներից, որտեղ գտնվել են Կասկա և Հայասա երկրները։ Խաթթիի նախորդ ողջ պատմության ընթացքում կասկական ցեղերի մշտական հարձակումները խեթական բնօրրանի վրա թույլ են տալիս ենթադրել նրանց ակտիվությունը նաև Ք.ա. XIIIդ. վերջին և XIIդ. սկզբին։ Դժվար է պնդել՝ արդյոք Հայասան մասնակցություն ունեցել է Խաթթիի բնօրրանի վրա հարձակումներին, թե ոչ, սակայն գիտության մեջ գոյություն ունեցող այն տեսակետը, որ Խաթթիի կործանումից հետո անկում է ապրել նաև Հայասա-

²³⁸ Քոսյան Ա., Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999, էջ 113-114։

²³⁹ Güterbock H., Survival of the Hittite Dynasty, Crisis, 1992, p. 53-55.

Ազգիին²⁴⁰, տրոհման տեսության ի հայտ գալով՝ կարելի է բացատել:

Ք.ա. XIIդ. երկրորդ կեսին Հայասա-Ազգին հանդես է եկել՝ որպես անկախ երկիր և չի մտել ո՛չ Խաթթիի և ո՛չ էլ Ասորեստանի տիրապետության տակ: Ք.ա. XIIդ. սկզբին Խաթթիի տրոհվելը մի շարք պետությունների նոր, ավելի մալաստավոր իրադրություն պետք է ստեղծեր Հայասա-Ազգիի համար: Ասորեստանը նույնպես քաղաքական անկում է ապրել այդ ժամանակաշրջանում²⁴¹: Այսպիսով, տարածաշրջանում որևէ արտաքին լուրջ գործոն չկալ, որը կարող էր բերել Հայասա-Ազգիի կործանմանը:

Խեթական տերության տրոհման հետևանքով Ք.ա. XII-Xդդ. Մերձավոր Արևելքի պատմության վերաբերյալ գրավոր աղբյուրները կտրուկ նվազում են, իսկ եղած սահմանափակ նյութը լուսաբանում է գլխավորապես ներմիջագետքյան և ներեգիպտական խնդիրները՝ բացառությամբ Ք.ա. XIIդ. վերջերի և XIդ. առաջին կեսի ասորեստանյան տեքստերի²⁴²: Հավանաբար, Հայասան իր գոյությունը պահպանել է մահ Ք.ա. XIIդ. ընթացքում, սակայն ոչ որպես միասնական պետություն, այլ մի շարք քաղաքական միավորներից բաղկացած երկիր: Այդ միավորներն, ամենայն հավանականությամբ, մտել են ասորեստանյան սկզբնաղբյուրներում հիշատակված Նաիրի երկրների կազմի մեջ²⁴³:

Ըստ մի շարք հեղինակների՝ Հայասա-Ազգին հանդիսացել է այն տարածքը, որտեղից սկիզբ է առել հայ ժողովուրդը: Այսպես, ըստ Ն. Մարտիրոսյանի՝ Հայասան հայ ժողովրդի մախահայրենիքն է եղել, և հայասական ցեղերը հիմքն են հանդիսացել հայ

²⁴⁰ Բարսեղյան Լ., Հայասա-Ազգիի ռազմա-քաղաքական պատմությունից, ՏՀԳ, 1964, թիվ 7, էջ 78: Երեմյան Ս., Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, ՊԲՀ, 1970, թիվ 2, էջ 36: Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 52: Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956, с. 120. Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, էջ 94:

²⁴¹ Քոսյան Ա., Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, էջ 139:

²⁴² АВНИУ, 10 - 18.

²⁴³ Хачатрян В., Наири и Арминна, ВОН. 1976, № 8, с. 62.

ժողովրդի²⁴⁴: Նման եզրակացության էր եկել մահ Պ. Կրեչմերը: Ըստ նրա՝ Հայասա անունը նշանակում է Հայաստան, որի բնակիչներն իրենց հայ անունն այնուհետև ժառանգել են հնդեվրոպացի արմեններին²⁴⁵: Ըստ Գ. Ղափանցյանի՝ haia-(sa) էթնիկական տերմինը մույնական է «հայ» ինքնանվանը, և Հայասա-Ազգին մա համարել է հայերի նախնական քնօրրանը: Գ. Ղափանցյանը ենթադրել է, որ Խաթթիի տրոհումից հետո Հայասան առավել հզորացել է, և հայերի նախնիները՝ հայասացիները, ներթափանցել են հարավ՝ Մելիտենեի ուղղությամբ, և Լեոնաշխարհի արևելյան կողմը²⁴⁶:

Սակայն Հայասա անունից չէ, որ առաջ է եկել հայ ցեղանունը, այլ՝ հայ անունից՝ Հայասա: Խեթերը, ծանոթ լինելով իրենցից արևելք ընկած երկրի բնակիչների հայ ինքնանվանը, նրանց երկիրը կոչել են իրենց լեզվական օրինաչափությունների համաձայն՝ Հայասա, այսինքն՝ հայերի հայ ինքնանվանն ավելացրել են իրենց լեզվին հատուկ տեղ, բնակավայր, երկիր ցույց տվող «ասա» վերջածանցը, որով և՝ Հայ+ասա երկրանունը:

²⁴⁴ Մարտիրոսեան Ն., Հայերենի յարարերությունը հեթոդերենի հետ, ՀԱ, 1924, թիվ 9-10, էջ 453: Նույնի, Պրպտումներ փոքրասիական անուններու մասին, ՊԲՀ, 1961, թիվ 3-4, էջ 99: Նույնի, Նպաստ մը հեթ և հայ բառարանության, ՊԲՀ, 1972, թիվ 2, էջ 164-165:

²⁴⁵ «Հայ» անունը ըստ Պ.Կրեչմերի, ՀԱ, 1933, թիվ 7-8, էջ 431-432:

²⁴⁶ ИЛР, 1, с. 125. Ղափանցյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1961, էջ 36-61:

ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական լեռնաշխարհի ուշքորոնգեղարյան քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական կյանքի և հոգևոր մշակույթի զարգացման անմասն չէր կարող մնալ Հայաստ-Ազգին: Պատմագրության մեջ հաճախ Հայասան դիտարկվել է՝ որպես ցեղային միություն՝ ներկայացվելով որպես համեմատաբար ավելի ցածր պետական համակարգ ունեցող միավոր²⁴⁷, որը մենք համարում ենք վիճարկելի: Զննարկենք պատմագրությունից մեզ հայտնի փաստերը:

Ինչպես վերը նշվեց, Հայաստանի մասին բոլոր տեղեկությունները մենք քաղում ենք խեթական սկզբնաղբյուրներից: Խեթերն իրենց աղբյուրներում տարբերակել են թագավորական իշխանություն ունեցող միավորներն ու պարզապես ցեղային առաջնորդներով ղեկավարվող քաղաքական կազմավորումները: Դրա լավագույն օրինակն է հանդիսանում կասկերի առաջնորդ Պիխխունիայի դեպքը: Արեւելահայկական Տիբիյա երկրի առաջնորդ Պիխխունիյան իրեն հռչակել էր թագավոր: Ինչպես արձանագրված է խեթական սկզբնաղբյուրում, Կասկա երկրում մինչ այդ ընդունված չէր, որ մեկ մարդ իշխեր երկրում, իսկ Պիխխունիյան սկսել էր Կասկայում կառավարել թագավորակերպ²⁴⁸: Այսինքն՝ խեթերը հստակ տարբերակում էին թագավորական իշխանությանը օժտված անձին ցեղային առաջնորդից:

Խեթական արձանագրություններում Հայաստանում իշխող Կարաննին, Խուկկանան, Աննիյան հիշատակվել են՝ որպես թագավորներ²⁴⁹: Իհարկե, Հայաստ-Ազգիի թագավորները Մերձա-

²⁴⁷ Меликишвили Г., Наир-Урарту, Тбилиси, 1954, с. 81, 86-87. Дьяконов И., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, с. 82, 93. Haas V., Die ältesten Nachrichten zur Geschichte des armenischen Hochlands, Xenia. Das Reich Urartu, 1986, B. I, S. 23.

²⁴⁸ Götz A., Die Annalen des Mursiliš, MVAG, 1933, № 38, S. 88.

²⁴⁹ KUB XIX 11 IV 43 (Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II, p. 66). KUB XVIII 2 (Հոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի

վոր Արևելքի հզորագույն տերությունների (Եգիպտոս, Ասորեստան, Բաբելոնիա) միապետների մամն չեն կրել «մեծ թագավոր» տիտղոսը և Խաթթիի արքաների կողմից չեն անվանվել «եղբայր», քանզի այդպես նրանք անվանում էին միայն նրանց, ում համարում էին մեծությամբ իրենց համագոր արքաներ: Սակայն, դրանով հանդերձ, Խաթթիի թագավորները պայմանագրեր են կնքել, խնամիական կապեր հաստատել և իրենց արքունիք հրավիրել Հայաստաի թագավորներին. փաստեր, որոնք վկայում են, որ նրանք, այնուամենայնիվ, Խաթթիի արքաների կողմից մեծ համարում են ունեցել:

Բուն հայասական տարածքից (Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հատված) մեզ որևէ գրավոր վկայություն չի հասել Հայասա-Ազգիի վերաբերյալ, սակայն դատելով խեթական սկզբնաղբյուրներում խեթահայասական նամակագրության հիշատակությունից²⁵⁰՝ հարկ է նկատել, որ Հայասայի արքունիքում շատ ավել է լինել նաև դիվան իր դպիրներով, որոնք վարել են պետական գրագրությունը:

Յուրաքանչյուր պետության անվտանգության և հետագա գոյության կարևորագույն նախապայմանը և երաշխիքը բանակն է: Հայասա-Ազգին ի վիճակի էր ռազմադաշտ դուրս բերել 700 մարտակառքից և 10.000-անոց հետևագործից բաղկացած բանակ, որն այդ ժամանակաշրջանի համար նշանակալից ուժ էր²⁵¹: Հայասայի զինվորները ներգրավվել են խեթական բանակ՝ որպես առավել մարտունակ զորական ուժ: Ազգիի զինվորները խեթական բանակում ծառայել են նաև՝ որպես մարտակառք վարողներ: Այսպես, խեթական արքա Սուպլիլիուլիումաս I-ը, Հայասայի արքա Խուկկանայի հետ կնքելով պայմանագիր, պահանջում էր նաև, որ Խուկկանան իրեն հարկ եղած դեպքում

տեղանունները, Երևան, 2004, էջ 136). KBo III 4 III 93 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 96).

²⁵⁰ Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 94-99.

²⁵¹ Նույն տեղում, էջ 122:

գորք տրամադրի²⁵²: Մուրսիլիս II-ը (Ք.ա. 1321-1295թթ.) իր տարեգրության 10-րդ տարվա իրադարձությունների մեջ նշում է, որ Արիսասա հայասական քաղաքն ավարի մատնելուց հետո հպատակեցրել է նաև Դուգգամա քաղաքը, որի բնակիչները դիմադրություն ցույց չեն տվել: Խեթական արքան քաղաքը չի ավերում, փոխարենը՝ մա 3000 դուգգամացիների՝ որպես զինվորներ և կառամարտիկներ, տանում է Խաթթի²⁵³: Ինքնին խոսում փաստ է, որից կարելի է եզրահանգել, որ քաղաքը և նրա շրջակա տարածքը, որտեղից հնարավոր էր գերեվարել 3000 զինվոր, ունեցել է մեծաքանակ բնակչություն:

Հետաքրքիր փաստ է նաև, այսպես կոչված, «Խուսկանայի պայմանագիրը»՝ խեթահայասական միջպետական հարաբերությունների ամենավառ դրսևորումներից մեկը²⁵⁴: Պայմանագրում հիշատակված Հայասայի մարդկանց (ավագներ կամ աշխարհաժողով) որպես դաշինքի մասնակից կողմ հիշատակելը վկայում է այն մասին, որ Հայասա-Ազգիի թագավորի իշխանությունը բացարձակ չի եղել: Հավանաբար, այն մոտ է եղել «Կյուրուպեդիայում» Քսենոփոնի հիշատակած հայոց թագավորի իշխանությանը, որը, ինչպես և հոմերոսյան Հունաստանում, սահմանափակվել է ավագների խորհրդով՝ բուլեով (βουλή), և ժողովրդական ժողովով՝ Էկլեսիայով (ἐκκλησία)²⁵⁵: Տեղին է հիշատակել նաև հայոց աշխարհաժողովը, որը դարեր շարունակ պետականակիր կարևոր համակարգ է հանդիսացել Հայաստանում և որի հիմքերն, ամենայն հավանականությամբ, կարող ենք գտնել հայասական ժամանակահատվածում:

Հայասա-Ազգիում, ամենայն հավանականությամբ, գոյություն է ունեցել նաև քրմական դաս: Հայաստանում հայտնաբեր-

²⁵² Friedrich J., Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 T., 1930, S. 117, 132.

²⁵³ Götte A., Die Annalen des Muršiliš, S. 130-139.

²⁵⁴ Friedrich J., Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, S. 103-163. Carruba O., Die Hajasa-Verträge Hattis, S. 59-75. CTH 42.

²⁵⁵ Կրկաշարյան Ս., Հին Հայաստանի պետական կառուցվածքը (մ.թ.ա. VI-մ.թ. I-VII դդ.). Երևան, 2005, էջ 96:

սական և ռազմական կենտրոններ էին²⁵⁸։ Դրանք տեղաբաշխված էին հիմնականում կիկլոպյան տիպի ամրոցների շուրջ²⁵⁹։ Այդպիսի հուշարձաններ ուսումնասիրվել են Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մասերում՝ Արարատյան դաշտավայրում, Շիրակում, Վանանդում, Կարինի, Մուշի շրջաններում, Վասպուրականում, Տաշիր-Ձորագետում, Ջավախքում, Թոռեղքում, Արցախում և այլուր²⁶⁰։

Բարձր Հայքի և շրջակա տարածքների հնագիտական պեղումները մոր լույս են սփռում Հայաստանի պատմության, մշակույթի և նրա քաղաքական ու տնտեսական կապերի վրա։ Կատարված հնագիտական պեղումները, սակայն, հնարավորություն չեն ընձեռում փաստել այդ տարածքում խոշոր բնակավայրերի գոյության մասին. դրանք կարելի է փնտրել դեպի արևելք ընկած տարածքում՝ հետագայի Մեծ Հայքի Տուրուբերան, Այրարատ և Տայք աշխարհներում։

«Խուկկանայի պայմանագրի» մի հատվածից կարելի է եզրակացնել, որ հայասացիներն ունեցել են զարգացած երկրագործություն և անասնապահություն, քանի որ խեթական կողմն՝ ի դեմս Սուպալիուլիումաս I-ի, սպառնում էր պայմանագիրը խախտելու դեպքում ավերել և ոչնչացնել նրանց տները, դաշտերը, խաղողի այգիները, արոտները, անասունները և այլն²⁶¹։

Ներկայիս Էրզրումի մարզի տարածքը, որտեղ գտնվում են Սոս, Գյուգելովա, Բլուր, Կարազ (Արծն) հնավայրերը, հնուց ի վեր հայտնի է եղել իր տնտեսական նշանակությամբ։ Տարածաշրջանի գյուղատնտեսական զարգացմանը զգալի կերպով

²⁵⁸ Арешян Г., Вопросы типологии населенных пунктов Армении позднего бронзового и раннего железного веков, Научные сообщения, Москва, 1978, № X, с. 91-108.

²⁵⁹ Belli O., Konyar E., Archaeological Survey on Early Iron Age Fortresses and Necropoleis in Northeast Anatolia, Istanbul, 2001, p. 331- 335. Özfirat A., Research on the Cultures of East Anatolia in the 2nd Millennium B.C., Istanbul, 2001, p. 326.

²⁶⁰ Карапетян Л., Производящее хозяйство и духовная культура племен Армении в эпоху поздней бронзы и раннего железа, Ереван, 1980, с. 31.

²⁶¹ Friedrich J., Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 T., 1930, S. 134-136 (տես՝ հավելված 10)։

նպաստել է գետալին ցանցը: Մարզի տարածքից են սկիզբ առնում Հայկական լեռնաշխարհի խոշոր գետերից երեքը՝ Արևմտյան Եփրատը, Արաքսն ու Ճորոխը, որոնք իրենց ջրային խիտ ցանցով ոռոգման լայն հնարավորություններ են ստեղծում երկրագործության զարգացման համար: Այդ առումով առավել բարենպաստ պայմաններ ունեն Էրզրումի ու Բասենի դաշտերը²⁶²: Հայաստանի ուշերոնգեղարյան բնակատեղիները, որոնք, որպես կանոն, գետեղված են համեմատաբար բարձրադիր վայրերում, գետերի ափերին կամ նրանցից ոչ հեռու՝ տավարակ ու բարեբեր դաշտերի մեջ, գրավում են մի քանի հեկտար տարածություն: Բնակատեղիների ու նրանց կից ցանքատարածությունների այսպիսի տեղադրությունը լայն հնարավորություններ է ստեղծել մշակելի հողատարածությունների ոռոգման համար: Երկրագործությունը զարգանում էր գերազանցապես մեծ ու փոքր գետերի, արհեստական ջրանցքների ու առուների ջրերով ոռոգվող հարթակներում ու բարեբեր հովիտներում: Երկրի բարձրադիր շրջաններում՝ ալպյան մարգագետիններին կից, ստեղծվում էր ջրանցքների ու ջրավազանների մի ամբողջ համակարգ²⁶³:

Ջ.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսին Հայկական լեռնաշխարհում զարգանում էր մաս անասնապահությունը: Այստեղ, ի տարբերություն երկրի մախալեռնային ու լեռնային շրջանների, որտեղ հիմնական հարստությունը մամր եղջերավոր անասուններն էին, առաջատար նշանակություն էին ստանում խոշոր եղջերավոր անասունները, որոնք լայնորեն օգտագործվում էին երկրագործության մեջ՝ որպես քաշող ուժ²⁶⁴: Տարբեր բնակավայրերի պեղումների ժամանակ գտնվել են ընտանի կենդանիների՝ կովերի, եզների, ոչխարների, այծերի, խոզերի, ավանակների, ձիերի ու շների կմախքների մնացորդներ²⁶⁵:

²⁶² Մեքոնյան Ա., Էրզրում, Երևան, 1994, էջ 29-30:

²⁶³ Карапетян Л., նշվ. աշխ., էջ 33-44:

²⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 53-72:

²⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 53-72:

Հայաստան բանակում եղել են մարտակառքեր, և դրանից ելնելով՝ կարելի է եզրակացնել նաև Հայաստան-Ազգիում ձիաբուծության գոյության մասին: Ձիաբուծությունը դարեր շարունակ հանդիսացել է Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության հիմնական անասնապահական ուղղություններից մեկը:

Փաստական նոր նյութի և հայտնի աղբյուրների քննական մեկնաբանությունը թույլ է տալիս պատկերացում կազմել Հայաստան-Ազգիի մասին: Այն ռազմական նշանակալի կարողություններ ունեցող պետական միավոր էր, որն ի վիճակի էր հավասար պայքար մղել ժամանակաշրջանի հզոր տերություններից մեկի՝ Խաթթիի դեմ: Որոշակի ժամանակահատվածում Խեթական պետության և Հայաստանի միջև դաշնակցային հարաբերություններ էին հաստատվել: Հայասան, որպես պետական միավոր, ունեցել է իր տարածքը, բանակը, արքունիքը, դիցարանը, քաղաքային կենտրոնները: Դատելով «Խուկկանայի պայմանագրից»՝ բազավորի իշխանությունը, հավանաբար, փոխանցվել է ժառանգաբար: Հայաստանի բնակչությունը վարել է նստակյաց կյանք, ունեցել է բավականին զարգացած տնտեսություն:

Հարևան լինելով Խեթական պետությանը՝ Հայասան չէր կարող իր վրա չկրել նրա քաղաքական, մշակութային ու տնտեսական ազդեցությունը: Սակայն միևնույն ժամանակ, հանդես գալով որպես ինքնուրույն պետական և մշակութային միավոր, Հայաստան-Ազգին իր ամբողջականությամբ մասն էր կազմում Հայկական լեռնաշխարհի միասնական քաղաքական, մշակութային, տնտեսական արեալի, որի արմատները Ք.ա. III հազարամյակում էին, և որն իր շարունակական զարգացումն է ունեցել նաև հետագա դարերում:

ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՏԱՐԱԾՔԻՑ

Հայկական լեոնաշխարհում Հայասայի տարածքային ընդգրկման խնդրի լուծմանը զգալիորեն նպաստելու է գալիս հնագիտական նյութի և խեթական սեպագիր աղբյուրների տվյալների համադրումը: Լեոնաշխարհի ուշբրոնզեդարյան հնագիտական վայրերի ժամանակագրական շրջայի մեջ ընդհանրությունների դիտարկումով հնարավորություն է ընձեռվում համակարգված մոտեցմամբ քննարկել Հայասա-Ազգիի հուշարձանների պատմական նշանակության խնդիրը:

Հայասայի թագավորության պատմությունն, ըստ խեթական սեպագիր սկզբնաղբյուրների, ընթացել է Զ.ա. XIV-XIIIդդ.: Այդ ժամանակահատվածը հնագիտորեն համընկնում է զարգացած կամ ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանին:

Հայասա-Ազգիի տարածքը մասնագետների մեծ մասը տեղորոշում է Հայկական լեոնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան հատվածում՝ որպես կենտրոն նշելով հիմնականում Բարձր Հայքը և հաճախ՝ տարածքները²⁶⁶: Ներկայումս այդ տարածաշրջանում փաստագրված են հնագույն ժամանակներից մինչև միջնադար ընկած ժամանակաշրջանին վերաբերող մի շարք հնավայրեր:

²⁶⁶ Forrer E., Hajasa-Azzi, Caucasica, 1931, № 9, S. 11. Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 46: Капанцян Г., Хайаса-колыбель армян, Ереван, 1948, с. 27. Երեմյան Ս., Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, ՊԲՀ, 1970, թիվ 2, էջ 30: Քոսյան Ա., Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեոնաշխարհը, Երևան, 1999, էջ 166:

Կարին-Էրզրումի շրջանը Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզե-դարյան մշակութային արեալի մասն էր կազմում: Այս տարածքը մտնում էր Հայաստ-Ազգիի կազմի մեջ և կապող կամուրջ էր հանդիսանում մի կողմից Արարատյան դաշտավայրի, Գուգարքի բրոնզեդարյան զարգացած շրջանների, մյուս կողմից՝ Փոքր Ասիայի կենտրոնական շրջանների բնակավայրերի միջև: Կարազ, Բլուր, Գյուզելովա, Սոս հնավայրերն այս տարածքում ուշբրոնզեդարյան բնակավայրերի գոյության կարևոր վկայություններն են:

Էրզրումի շրջանում կատարված հնագիտական պեղումներն ի հայտ բերեցին Ք.ա. II հազարամյակի, մասնավորապես՝ ուշբրոնզեդարյան մշակույթի առկայությունը Հայկական լեռնաշխարհի այս հատվածում: Այս փաստը հիմնված է Էրզրումի շրջանի մի շարք բլուրներից, մասնավորապես՝ ներկայիս Բուլամաչ հյույուք (գտնվում է Էրզրումից 30 կմ դեպի արևելք՝ Հասանկալայի մոտ), Սոս հյույուք, Ուզունահմեդ (գտնվում է Էրզրումից 15 կմ արևելք), Էսկիշեհիր թեփե (գտնվում է Էրզրումից 5 կմ արևելք) կոչվող հնավայրերից պեղված խեցեղենի ուսումնասիրության վրա: Այս բլուրներից պեղված նյութը պատկերացում է տալիս այն մասին, որ այս շրջանում վաղբրոնզեդարից մինչև երկաթի դար ընկած ժամանակահատվածում բնակավայրեր են գոյություն ունեցել: Հնավայրերից պեղված խեցեղենը պատրաստված է բրուտի անիվի՝ դուրզի վրա՝ ավազախառն կավից, մակերեսը սև ու կարմրավուն է, լավ հղկված է և ունի տեղական մշակույթին բնորոշ գծեր, սակայն զուրկ չէ մահ խեթական մշակույթի որոշ ազդեցությունից²⁶⁷:

Sos Höyük (Սոս) հնավայր-բլուրը գտնվում է Էրզրում քաղաքից 25 կմ դեպի արևելք: Սկսած 1994թ.-ից՝ թուրք-ավստրալական միացյալ հնագիտական արշավախումբն Անտոնիո Սագոնայի գլխավորությամբ ավելի ինտենսիվ կերպով շարունակեց բնակավայրի պեղումները: Պեղումների ընթացքում հայտնաբերված նյութերը վերաբերում են տարբեր ժամանակաշրջանների՝ առնվազն Ք.ա. III հազարամյակից սկսած մինչև միջնադար (XIII դ.):

²⁶⁷ Güneri S., Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması, AST, 1988, № 5/2, s. 51-65.

[illegible]

Էրզրումից 16կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք տեղորոշվում է նշանավոր Karaz (Կարազ) հնագիտական վայրը: Կարազը (Դարարազ, Կար Արծն) գտնվում է հին հայոց Արծն քաղաքի մոտ: Այստեղ պեղումներ են իրականացվել դեռևս XXդ. 40-ական թթ.: 1942թ. Հ. Քոշայը և նրա օգնական Ք. Թուրֆանը կատարել են փորձնական պեղումներ, այնուհետև դրանք շարունակել են 1944թ.-ին:

Կարազի համալիրում գտնվել են նյութեր, որոնք վերաբերում են էնեոլիթից մինչև միջմագար ընկած ժամանակաշրջանին: Այնտեղ հայտնաբերվել են կավե կլոր անոթներ, լայնաբերան սափորներ, ծեռքի ապարանջան, կավե օջախներ և այլն: Խեցեղենը հիմնականում տեղական է՝ բնորոշ զարդանախշերով: Հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ օբսիդիանե աշխատանքային գործիքներ: Այսպես կոչված՝ «Կարազի մշակույթը» նույնպես սերտ առնչություն ունի Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասի մշակույթի հետ²⁶⁹: Ըստ հնագետ Ք. Քյոքքենի կողմից Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան շրջաններում իրականացված հետազոտությունների արդյունքների՝ Կարազի նյութական մշակույթի ոճը հանդիպում է Բաբերդի և Երզնկայի շրջաններում. այն իր արեալի մեջ էր ընդգրկել նաև Երզնկայից հյուսիս գտնվող Pulur Höyük (Բլուր) հնավայրը: Կարազի նյութական մշակույթի ոճի ազդեցությունը նկատելի է նաև Վանա լճի ավազանում²⁷⁰:

Pulur-ը (հայկական՝ Բլուր) նույնպես հայտնի հնավայր է: Այն գտնվում է Էրզրումից 20կմ դեպի արևմուտք: Այս հնավայրում նույնպես ուսումնասիրություններ են կատարվել դեռևս XXդ. 40-ական թթ.-ին²⁷¹: Բլուրում պեղվել են Ք.ա. II հազարամյակի դամ-

²⁶⁹ Lamb W., The Culture of North-East Anatolia and its Neighbours, AnSt, 1954, № 4, p. 21-32. Koşay H., Tüfkan K., Erzurum-Karaz kazisi Raporu, TTKB, 1959, № XXIII, s. 349-413. Güneri S., Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler, TAD, 1992, XXX, s. 152-158.

²⁷⁰ Lamb W., նույն տեղում:

²⁷¹ Kökten K., Orta, doğu ve kuzey Anadolu'da yapılan tarih öncesi araştırmaları, TTKB, 1944, № VIII/32, s. 659-680. Նույնի, Kuzey-doğu Anadolu prehistoryasında

բարաններ, որտեղից հայտնաբերվել է մեծ քանակությամբ խեցեղեն: Ուշբրոնզեդարյան Բլուրի գերեզմաններն ուշագրավ են իրենց ձևով ու չափով: Բլուրում գտնվել է երեք գերեզման՝ 2 մ երկարությամբ: Մահացածների դիակները փաթաթված են եղել պատանքի մեջ: Թաղվածները մեկը (III գերեզման) մի ծեր կին է, որի հետ հայտնաբերվել է արծաթե կրծքագարդ, հինգ բրոնզե ասեղ և երկու բրոնզե ապարանջան: Կարևոր է շեշտել, որ երկու գերեզմաններում գտնված բրոնզե նետասայրերը շատ նմանատիպ օրինակներ ունեն Թռեղքի համաժամանակյա գտածոների մեջ: Պեղված բրոնզե նյութերը քվագրվում են Ք.ա. XIIդ. վերջով և XIIդ. սկզբով, իսկ գերեզմանափոսերում գտնված կավանոթների մի մասը՝ Ք.ա. XIV կամ XIII դարերով: Թաղման արարողությունների ժամանակ ընտանի կենդանիներ են զոհաբերվել, և նրանց մնացորդները դրվել են գերեզմանափոսերում²⁷²: Այսպիսի թաղումները փաստում են, որ մեր նախնիները հավատացել են անդրշիրիմյան կյանքի գոյությանը, այդ իսկ պատճառով դամբարանների մեջ աճյունի հետ միասին տեղավորել են կերակուր ու տնային սպասքի առարկաներ, զենքեր և աշխատանքային գործիքներ, զարդեր, սպանված կենդանիների մարմիններ, որոնք պետք է շարունակեին ծառայել տիրոջը հանդերձյալ կյանքում:

Ներկայումս Güzelova (Գյուզելովա, հայ.՝ Գեղեցիկ դաշտ) կոչվող հուշարձանը գտնվում է Էրզրումից 15 կմ դեպի հյուսիս-արևելք: Այստեղ պեղումներ կատարվել են 1961թ.-ին: Պեղումներից ստացված նյութը վերաբերում է էնեոլիթից մինչ միջնադար ընկած ժամանակահատվածին: Այս բնակավայրը ևս բնակեցված է եղել Ք.ա. II հազարամյակում²⁷³:

Bayburt çevresinin yeri, 1945, № III/5, s. 465-505. Koşay H., Pulur ve Güzelova, TTKY, 1964, № XVII, 1, s. 91-94. Güneri S., Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması, s. 45-76. Նույնի, Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler, TAD, 1992, XXX, s. 153-158.

²⁷² Koşay H., Vary H., Die Ausgrabungen von Pulur, Ankara, 1964.

²⁷³ Koşay H., Vary H., Güzelova Kazisi. Ausgrabungen von Güzelova, Ankara, 1967. Koşay H., Pulur ve Güzelova, s. 91-94. Güneri S., Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler, s. 153-158.

Բլուրից, Գյուղեղվայից գտնվել են բրոնզե ապարանջաներ, ուլունքներ, խեցեղեն, ոսկրե, օքսիդիանե և փայտե իրեր²⁷⁴։ Բլուրի դամբարաններից պեղված անոթները Կարազից, Գյուղեղվայից գտնված անոթների հետ մի մշակութային շրջա են կազմում։ Մյուս կողմից Բլուրի, Գյուղեղվայի անոթների ձևերը նույնպես սերտ առնչություն ունեն Լեռնաշխարհի արևելյան մասի նույնատիպ խեցեղենի հետ։ Բլուրից գտնված իրերը զուգահեռներ ունեն Թոռեղի մշակույթի հետ։ Այդ նմուշները թվագրվում են Ք.ա. XIV-XII դարերով։ Զուգահեռներ կարելի է անցկացնել նաև Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասից և Կարազից, Բլուրից գտնված ծայրակալների, դաշույնների, բրոնզե ապարանջանների, ուլունքների միջև։ Բլուրի բրոնզե ապարանջանների և ուլունքների տիպեր կարելի է նկատել հետագա Վանի թագավորության նույնատիպ օրինակներում²⁷⁵։

Ուշբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհում բարձր զարգացման էր հասել երկրագործությունը։ Ք.ա. II հազարամյակի վերջին դարերի բնակավայրերում հնագետները գտել են կարասներ, հացահատիկի բազմաթիվ մեծ հորեր։ Երկրագործության բարձր զարգացման մասին են խոսում են ոչ միայն կավե ամանեղենի վրա պահպանված տարբեր բույսերի զարդապատկերներն ու պտղաբերության կանացի արձանիկները, որ բրոնզեդարյան բնակավայրերում հանդիպում են ամենուրեք, այլև զանազան նյութերից բաղկացած գործիքների քանակն ու բազմազանությունը, որոնք ծառայում էին վար ու ցանքի, բերքահավաքի ու գյուղատնտեսական մթերքների վերամշակման համար²⁷⁶։

²⁷⁴ Kökten K., Orta, doğu ve kuzey Anadolu'da yapılan tarih öncesi araştırmaları, s. 659-680. Նույնի, Kuzey-doğu Anadolu prehistoryasında Bayburt çevresinin yeri, s. 465-505. Koşay H., Pulur ve Güzelova, s. 91-94. Güneri S., Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması, s. 45-76. Նույնի, Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler, s. 153-158. Koşay H., Vary H., Güzelova Kazisi. Ausgrabungen von Güzelova, Ankara, 1967.

²⁷⁵ Güneri S., Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler, s. 154-155.

²⁷⁶ Карапетян Л., Производящее хозяйства и духовная культура племен Армении в эпоху поздней бронзы и раннего железа, Ереван, 1980, с. 44-53.

Տնտեսության հիմնական ճյուղերին առընթեր զարգանում էր Հայկական լեռնաշխարհի ուշքորոնգեղարյան արհեստագործությունը, առաջին հերթին՝ խեցեգործությունը, որն անմիջականորեն կապված էր երկրագործական և անասնապահական մթերքների պահպանման, վերամշակման, տնային տնտեսության այլևայլ կարիքների հետ: Բրուսմերը կավից պատրաստում էին տնտեսական և պաշտամունքային իրեր՝ հսկա կաթսաներ, գանազան ամանեղեն, կափարիչներ, պատվանդաններ, օջախներ ու նրանց տարատեսակ հենակներ, պղնձե իրեր ձուլելու կաղապարներ, մարդու և կենդանիների արձանիկներ:

Ինչպես Արևելքի երկրագործական մարզերում, այնպես էլ Հայաստանի լեռնադաշտերում յուրաքանչյուր «համայնական տուն» բաղկացած էր կլոր ու քառանկյունի շինությունների միատիպ մեկուսացված խմբերից: Կլոր կացարանների շուրջը համախմբված քառանկյունի շինություններն՝ իրենց մեծ ու փոքր հորերով, շտեմարաններով կամ պարզապես հարթ հատակներով, հացահատիկի պահեստներ էին ու փարախներ ընտանի կենդանիների համար: Կլոր կացարաններում որոշակի դասավորությամբ հանդես են գալիս կավակերտ երկարուկ նստարանները կամ մահճակալները, հատակի մեջ թաղված կարասներն ու պատի որևէ անկյունում պատրաստված օջախը՝ մոխրի ու սևացած ամանների մնացորդներով: Օջախների մոտ հաճախ գտնվում են սամոդեր, ծեծիչներ, աղորիքներ: Կացարանների կենտրոնական մասում փորված է հացահատիկի հորը, որի եզրին կանգնեցվում էր պտղաբերության կանացի քարե արձանիկը:

Հայկական լեռնաշխարհի մյուս շրջանը, որի Զ.ա. II հազարամյակի հնագիտությունը կարևոր է Հայաստ-Ազգիի պատմության ուսումնասիրության համար, Ճորոխ ու Գալ (Լյուկոս) գետերի հովիտներն են:

Ուսումնասիրողների մեծ մասը, վերականգնելով խեթական քաղաքական աշխարհագրությունը, կարծում են, որ Վերին երկիրը գտնվում էր ներկայիս Սեբաստիա քաղաքի և Իրիս ու Գալ

գետերի ավազաններում²⁷⁷: Վերին երկրից արևելք գտնվում էր Հայասան: Վերին Գայլ գետի հովիտը, հավանաբար, այն շրջանն էր, որտեղ կասկական արևելյան ցեղերը շփվել են հայասացիների հետ:

Այս տարածքում՝ ներկայիս Գյումուշխանեի մահանգի Բաբերդի և Կելկիտի (անունն անհայտ է Գայլ գետի անունից և նրա աղավաղված տարբերակն է՝ Գայլ գետ-Կելկիտ²⁷⁸) շրջաններում, 1980-ական թթ. վերջում սկսված հնագիտական աշխատանքներն ի հայտ բերեցին բազմաթիվ հնավայրեր²⁷⁹: Ուսումնասիրվել են 60-ից ավելի հնավայրեր, այդ թվում նաև՝ հնագետ Զ. Զյոքթենի կողմից հիշատակված 5 վայրերը Բաբերդի շրջանում, որտեղ նա եղել էր 1940-ական թթ. իր հետազոտական արշավանքի ժամանակ²⁸⁰: 12 միջին չափի հնավայր-բլուրների մեջ են նաև Tepecik (հայ.՝ Փոքր կատար, որի մասին գեկուցել է Զ. Զյոքթենը՝ որպես Siptoros՝ Սուրբ Թորոս հայկական բնակավայրի անվան աղավաղված ձևը²⁸¹), Kitre, Gundulak, Pülür Tepe և այլ առավել լավ ուսումնասիրման կարող մի շարք հնավայրեր: Մեծ բլուրներ են Söğütli-ն (գեկուցված Զ. Զյոքթենի կողմից Hindi անվամբ), Բլուրը՝ Gökçedere գյուղում, Karakilise Tepe-ն (Սև եկեղեցու գագաթ), Çorak Höyük-ը (Չորակ հայկական բնակավայրի աղավաղված անվանումը²⁸²), Cengiler Tepesi-ն (Ցանքի լեռ), Büyüç Tepe-ն՝ առանձնացված Küçük Tepe-ից թամբարդով, Kilise Tepe-ն (Վանքի գագաթ) և այլն²⁸³: Բաբերդի շրջանում հետազոտությունները

²⁷⁷ RGTC, VI, S. 293-294.

²⁷⁸ Մելրոնյան Ա., Երզրում, Երևան, 1994, էջ 32:

²⁷⁹ Sagona A., An Archaeological Survey of the Bayburt and Kelkit Regions, North-Eastern Anatolia: Pre-classical Period, AST, 1989, № 7, p. 425-433.

²⁸⁰ Kökten K., Kuzey-doğu Anadolu prehistoryasında Bayburt çevresinin yeri, s. 479-486, 498-505.

²⁸¹ Մելրոնյան Ա., Երզրում, էջ 161:

²⁸² Նույն տեղում:

²⁸³ Sagona A., նշվ. աշխ., էջ 425-433:

շարունակվեցին մահ XXդ. 90-ական թթ.-ի սկզբին՝ Büyüktepe Höyük-ի պեղումների հետ միասին²⁸⁴:

Büyüktepe Höyük (Բյույուքթեփե, հայ.՝ Մեծ գագաթ, այլ կերպ կոչվում է մահ İkiztepe) կոչվող հնավայրը գտնվում է Բաբերդից 30կմ դեպի հարավ-արևմուտք՝ Çiftetaş (Չիֆթեթաշ) գյուղի մոտ: Այն Բաբերդի դաշտում է՝ պատմական Սպեր գավառում: Այս հնավայրը հայտնագործվել է 1988թ.-ին Մելքոնյանի համալսարանի արշավախմբի կողմից, որը կանոնավոր պեղումներ սկսել է 1990թ.-ից: Ընդհանուր առմամբ, հնավայրից պեղված նյութը թվագրվում է վաղբրոնզեդարից մինչև վաղ հռոմեական նյութերով: Բյույուքթեփեյի Ք.ա. II հազարամյակի խեժամանակաշրջանը: Բյույուքթեփեյի Ք.ա. II հազարամյակի խեցեղենը նույնպես մուգ է, պատրաստված բրուտի անիվի վրա, փայլեցված է ու զարդանախշերով²⁸⁵, որը, կարծում ենք, նույնպես առնչվում է Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասի մշակութային ձևերի հետ²⁸⁶:

Հայկական լեռնաշխարհի մյուս շրջանը, որի՝ Ք.ա. II հազարամյակի հնագիտությունը կարևոր է ուսումնասիրության համար, Շորոխ գետի հովիտն է: Հայկական լեռնաշխարհում Սև ծովի ավազանի ամենախոշոր գետը Շորոխն է: Այն մահ Լեռնաշխարհի ամենաջրառատ գետերից մեկն է: Դեռ հնուց օգտագործվել է լաստառաքման նպատակներով: Արդվինից ցած գետը նավարկելի է ոչ խորանիստ նավերի համար: Բազմամետաղեն-

²⁸⁴ Sagona A., Bayburt Survey, 1990, AST, 1991, № 9, p. 397-403. Նույնի, Bayburt Survey, 1991, AST, 1992, № 10, p. 261-268.

²⁸⁵ Sagona A., Pemberton E., McPhee I., Excavations at Büyüktepe Höyük, 1992, AnSt, 1993, № 43, p. 69-83. Նույնի, Büyüktepe Höyük 1993 Activities, KST, 1994, № XVI, I, p. 161-164.

²⁸⁶ Ներկայիս բուրբ հնգետների մոտ կա չլիմնավորված մոտեցում Արևմտյան Հայաստանի (ըստ նրանց՝ Արևելյան Անատոլիա) ուշբրոնզեդարյան մշակույթը առանձնացնել Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասի համաժամանակյա մշակույթից՝ փորձելով դրանով ոչ մի կապ չտեսնել այդ երկու մասերի ուշբրոնզեդարյան մշակույթի միջև, ավելին՝ փորձ է արվում կապ տեսնել Կենտրոնական Եվրասիայի բուշվորական եւ լեռնաշխարհի այդ մասի ուշբրոնզեդարյան մշակույթների միջև (տես՝ Güneri S., Erzurum Karaz, Pulur ve Güzelova'da geç Karaz Kültürü evresi Yerleşmeleri ile ilgili arkeolojik keşifler, Doğudan yükselen ışık ışık arkeoloji yazıları, 2007, s. 267-324):

րը, ոսկին, արծաթը, գորշ ածխի պաշարները Ճորոխ գետի ավազանում մեծ հնարավորություն կարող էին ստեղծել լեռնահանքային գործի զարգացման համար²⁸⁷:

Բաբերդի, Կեկիտի, Էրզրումի շրջանների հնավայրերից հայտնաբերված հնագիտական նյութերի մի մասը վերաբերում է ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանին, և դրանք կարելի է համարել Հայաստանի նյութական մշակույթի իրեղեն փաստեր: Դրանց թվագրման համար ամենակարևոր տվյալները տալիս են հայտնաբերված խեցեգործական իրերը:

Բարձր Հայքի և հարակից տարածքների հնագիտական պեղումներն ի հայտ բերեցին հարուստ խեցեգործական արտադրանք: Ընդհանուր առմամբ, այդ ժամանակաշրջանի ամբողջ խեցեղենը պատրաստված է բրուտի անիվի վրա և դասակարգվում է երկու հիմնական խմբերի՝ միաերանգ և բազմերանգ գունազարդ խեցեղեն և հասարակ, առանց մախշազարդերի խեցեղեն: Անոթների կավի քիմիական վերլուծությունը ցույց է տվել, որ դրանք պատրաստված են տեղում՝ տեղական հումքով: Բազմերանգ գունազարդված անոթները պատրաստված են բարձր վարպետությամբ և տեխնիկայով: Ջարդամոտիվները ցույց են տալիս առաջընթաց՝ ավելի հարուստ երկրաչափական մոտիվներ, վերադիր կենդանակերպ զարդեր: Երկու խմբերում դիտարկվող ընդհանուր հատկանիշներից մեկն այն է, որ զարդամոտիվներն արված են անոթների վերին հատվածում: Միաերանգ գունավոր մոտիվները կատարված են սև գույնով՝ բաց դարչնագույն ֆոնի վրա: Անոթները հիմնականում լավ փայլեցված են: Բազմերանգ խեցեղենի վրա, որը համեմատաբար ավելի բարդ է իր բազմատեսակ մոտիվներով, քան միաերանգ խեցեղենը, զարդամոտիվների մեծ մասը երկգույն են, շատ հաճախ՝ աղյուսագույն ու սև, կամ աղյուսագույն ու դարչնագույն: Նախշազարդերը գերազանցապես ներկայացված են մեծ ու փոքր եռանկյունի-

²⁸⁷ Գաբրիելյան Հ., Հայկական լեռնաշխարհ, Երևան, 2000, էջ 187-188:

ների, կենդանիների ու երկրաչափական պատկերների տեսքով²⁸⁸։

Ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրությունները, ներկայիս Էրզրումի, Գյումուշխանեի մարզերի տարածքը (հետագայի Մեծ Հայքի Տայք, Բարձր Հայք նահանգների տարածքի մի մասը, Այրարատի արևմտյան գավառները, Տուրուբերան նահանգի հյուսիսային գավառները և Փոքր Հայքի հյուսիս-արևելյան մասը), որտեղ գտնվում են վերը նշված հնավայրերը, ուշ բրոնզեդարում մասն էր կազմում մշակութային այն ընդարձակ տարածքի, որն, ընդհանուր առմամբ, զբաղեցնում է ներկայիս Վրաստանի, Թուրքիայի Սեբաստիայի շրջանի, Կասպից ծովի և Ուրմիա լճի միջև ընկած տարածքը²⁸⁹, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհը։

²⁸⁸ Özfiat A., Research on the Cultures of East Anatolia in the 2nd Millennium B.C., Istanbul, 2001, p. 326-330.

²⁸⁹ Özfiat A., նույն տեղում։ Özguç T., Early Anatolian Archaeology in the Light of Recent Research, Anatolia, 1963. № 7, p. 7.

ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Հայասա-Ազգիի հոգևոր մշակույթի ուսումնասիրության համար արժեքավոր նյութ են տալիս հնագիտական պեղումները և խեթական սեպագիր աղբյուրների տվյալները, որոնցում որոշ տեղեկություններ կան նաև նրա լեզվի և դիցարանի մասին:

Խեթերը պաշտել են ոչ միայն խեթական, այլ նաև իրենց հարևան և հեռավոր ժողովուրդների բազմաթիվ աստվածությունների²⁹⁰, դրանց շարքում նաև՝ Հայասայի աստվածներին: Խեթական տերության պետական վավերագրերը պետք է գերազույն աստվածների և աստվածուհիների հովանավորության տակ լինեին, այդ պատճառով գրագիրները կազմում էին բոլոր տեղական աստվածությունների ցուցակները, որոնց պետք է նշեին պայմանագրերի ու թագավորական հրամանագրերի մեջ: Շատ տեղական աստվածություններ խմբավորվում էին՝ ըստ իրենց միանման գործառույթների, այդ պատճառով հարմարության համար խեթերն այդ աստվածությունների անվանումները համապատասխանեցրել են իրենց լեզվաշխարհին և կրոնական պատկերացումներին՝ դրանք դարձնելով ավելի հոգեհարազատ²⁹¹:

Այսպես, Սապագուրվանտա խեթական քաղաքում այլ երկրների աստվածների շարքում հիշատակվել է նաև «Ազգի երկրի Ամպրոպի աստվածը»²⁹²: Հիշատակություն կա նաև «Հայասայի Ամպրոպի աստծո» և նրա արձանիկը սպասարկող քուրմ Վաննիի մասին²⁹³: Այլ խեթական տեքստերից հայտնի է նաև, որ զոհեր են մատուցվել Հայասա քաղաքի U.GUR աստծուն²⁹⁴:

Հայասայի դիցարանը ներկայացված է խեթական մի արձանագրության մեջ, որը, թերևս, խեթական և հայասական ար-

²⁹⁰ Haas V., Geschichte der hethitischen Religion, Leiden, New York, Köln, 1994, S. 539-615.

²⁹¹ Герни О., Хетты, Москва, 1987, с. 119.

²⁹² Bo 434 IV 18 (Forrer E., Hájasa-Azzi, Caucasia, 1931, № 9, S. 22).

²⁹³ KUB XII 2 24 (Forrer E., նշվ. աշխ., էջ 23: Թոսյան Ա., Անի-Կամախը խեթական դարաշրջանում, էջ 239).

²⁹⁴ KBo IV 13. KUB X 82 (Forrer E., նշվ. աշխ., էջ 22).

քաների համաձայնագրի մի հատված է: Այն առաջին անգամ հրատարակվել է Է. Ֆոռերի կողմից: Այդ արձանագրության մեջ հիշատակվել են տասնչորս հայաստական քաղաքների աստվածներ, որոնցից երկուսը՝ գաղափարագրով ներկայացված Ամալթուսի աստված ²⁹⁵Ս-ն և ²⁹⁶Սոգասթաժ աստվածությունը, կրկնվում են²⁹⁵: Հայասա քաղաքի Ս.GUR աստվածը և Պատեու... քաղաքի *IŠTAR* (*INANNA*) աստվածուհին ցուցակի հայաստական հատվածում տրվել են առաջինը: Այնուհետև մեկ տող դատարկ է, իսկ աստվածների թվարկումը շարունակվել է մյուս տողից, ինչն առիթ է տվել Է. Ֆոռերին իրավացիորեն կարծելու, որ այդ երկուսն են հանդիսացել Հայասայի գլխավոր աստվածները²⁹⁶:

Ս.GUR-ը դեռևս հիմքաբեղմնական դարաշրջանից (Ք.ա. II հազարամյակի սկզբից) մույնացվել է Ներգալի հետ և դարձել հիմնական անուններից մեկը: Ներգալը հնագույն հյուսիսմիջագետքյան աստված էր՝ կապված մահվան և պատերազմի հետ, անդրաշխարհի տիրակալը, որի պաշտամունքը հետագայում տարածվել է մահ հարևան երկրներում:

Ն. Մարտիրոսյանը Հայասա (ըստ հեղինակի՝ Խայաշա) անվան հիմքն ընդունել է *Haia* (Խայա)-ն, որը գաղափարագրով էր տրվել՝ Ս-GUR, և ըստ նրա՝ կարող էր հանդիսանալ հայերի անվանադիր աստծո անունը և համապատասխանել է բաբելոնական *Էնլիլ*-ին²⁹⁷:

Գ. Ղափանցյանի կարծիքով հայասական պանթեոնը գլխավորել է Ար կամ Արա Գեղեցիկ աստվածությունը (հիմնավորելով իր միտքն այն հանգամանքով, որ մեռնող և հարություն առնող աստվածները հաճախ դառնում են մահ անդրաշխարհի տերեր), մյուս կողմից նա հնարավոր է համարում ²⁹⁸Ս.GUR-ի հնչյունական ընթերցումը (Ուգուր)²⁹⁸: Ս.GUR-ի պաշտամունքն, ըստ

²⁹⁵ KUB XXVI 39.

²⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 7:

²⁹⁷ Մարտիրոսյան Ն., Պրպտուններ փոքրասիական անուններու մասին, ՊԲՀ, 1961, թիվ 3-4, էջ 100:

²⁹⁸ ИЖР, I, с. 89.

նրա, հայասացիները վերցրել են Հյուսիսային Միջագետքի խո-
ռիներից²⁹⁹։ Իշտար կամ Ինաննա աստվածուհու գաղափարա-
գիրը Գ. Ղափանցյանը համեմատել է Անահիտ դիցանվան հետ,
որի հայասական անունը եղել է կա՛մ Նանե, կա՛մ Խեպատ, կա՛մ
Նվարդ։ Հայտնի է նաև, որ և՛ Անահիտ, և՛ Նանե դիցուհիների
պաշտամունքի կենտրոն է հանդիսացել Բարձր Հայքի տարած-
քը։ Այս դիցուհիները (Խեպատ, Նանե)՝ որպես սիրո, պտղաբե-
րության, բերքատվության աստվածուհիներ, աստվածների մեծ
մայրեր, իրենց որոշ հատկանիշներով նման են Ինաննային (Իշ-
տար), իսկ Նվարդը հայտնի է՝ որպես Արա Գեղեցիկի կին (Արա
Գեղեցիկը՝ որպես ^DU.GUR աստվածը)։

Գ. Ղափանցյանն առաջարկում է նաև Չագգա... դիցանվան
վերջում լրացնել -ga-a և կարդալ Zaggaga՝ հաշվի առնելով խեթա-
կան Չագգագա աստվածությունը։ Հետաքրքիր է նաև Terittitūniš
հայասական դիցանվան բացատրությունը, որն, ըստ նրա, նշա-
նակում է «երեքուտանի, եռագի, երեքսյոչանի»։ Իսկ Baltaik հա-
յասական դիցանունը նա դիտում է՝ որպես սեմական ծագում ու-
նեցող բառ, որը նշանակում է «Կյանքի աստված» (աքադ. halṣu
«կյանք», «առողջ լինել» բառերից)³⁰⁰։

Գ. Ջահուկյանը հայասական Ուգուրը համեմատել է հայե-
րեն ոգոր-իմ՝ պայքարել բառի հետ։ Իսկ հայասական ^DU (Ամպ-
րոպի) աստծուն նա համեմատել է հետագայի հայկական հեթա-
նոսական դիցարանի Վահագն աստծո հետ³⁰¹։ Ըստ նրա՝ հայա-
սական դիցանուններից երկուսը՝ (Kar)ḫuḫaš-ը (եթե հավաստի է
Kar-բաղադրիչի վերականգնումը) և Tarumuš-ը, փոխառյալ
աստվածություններ են։ Սրանցից առաջինը զուգահեռներ ունի
լուվական Karḫuḫaš-ի հետ, որը Կարգամիսի գլխավոր աստվա-
ծություններից երրորդն էր։ -ḫuḫaš բաղադրիչը նույնական է

²⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 306։

³⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 90-94, 306։

³⁰¹ Джаукян Г., Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ереван, 1964, с. 57.

Գ. Ջահուկյանը, գրելով խեթալուվական լեզվական միջավայրի հետ հայասերենի ունեցած փոխառնչությունների մասին, հնարավոր է համարել, որ Հայասան ոչ միայն աստվածություններ փոխառած լինի, այլև հենց ինքը լինի հարևան ժողովուրդների մեջ պաշտվող մի շարք աստվածությունների աղբյուրը: Այդպիսիք են Santa (բնիկ հնդեվրոպական «շանթ» բառից) և Lušiti փոքրասիական («լուսոյ» բնիկ հնդեվրոպական բառից) աստվածությունները: Նա քննում է նաև որոշ չստուգաբանված փոքրասիական դիցանուններ, որոնց հայկական-հայասական ծագումը նա չի բացառում՝ Andaliya (հողի աստված) և հայ. անդ «դաշտ, ալոտ» (հնդեվրոպական *andh-), Anzaliya և հայ. անձեղ (թռչուն), Huzziya և հայ. խուց (հնդեվրոպական *khu-sko-), Kallahare՝ հայ. քաղահար, Šulutta՝ հայ. շողոտ, Zukki և հայ. ձուկն բառերի կապը³⁰⁶:

Լեզվագիտական համեմատության հիմքի վրա Գ. Վարդումյանը տվել է հայասական դիցանունների նշանակությունները՝ Տերիտտիտունիսը՝ «եռոտանի, եռագի կամ եռամեծ», Ունագաստասը՝ «օծյալ», Բալտաիկը՝ «փալտուն» կամ «խելացի», Սիլլիլին՝ «բարեհաճ, գթառատ, սիրելի», Թարունուս՝ «Թարույի ուժ, հավերժ», Ուտակսանաս՝ արարիչ, ստեղծող կամ հավասարության և միջօրեի աստված, Ջակկանը՝ «սուրբ» կամ «ձուկն», Սաննուս՝ «առողջ» և այլն³⁰⁷: Ըստ նրա՝ գերագույն զույգի Ոգոր աստվածը ստորգետնյա աշխարհի տիրակալն էր, նաև ողջ երկրի որոտկայծակի, ռազմի աստվածն էր («ոգորել»՝ կռվել, մարտնչել): Իսկ իգական կեսն Իշթար (Ինաննա) գաղափարագրով վկայված սիրո, գեղեցկության, պտղաբերության աստվածուհին էր, որի հայասական (հայկական) անունն Անահիտ էր³⁰⁸:

Հայասական դիցարանին անդրադարձել է նաև Ս. Պետրոս-

³⁰⁶ Ջահուկյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 22-23:

³⁰⁷ Вардумян Г., Дохристианские культы армян, ՀԱԲ, 1991, թիվ 18, էջ 67-68:

³⁰⁸ Վարդումյան Գ., Հայկական լեռնաշխարհը հայոց հավատքի բնօրրան, Հայկական լեռնաշխարհը հայոց և համաշխարհային քաղաքակրթության բնօրրան, Հայագիտական գիտաժողով, Երևան, 2004, էջ 148:

^DINANNA-ն, հայոց տոմարի Երեզկանը և հեթանոս հայերի Ա-նահիտը ներկայացրել են Մայր դիցուհուն, իսկ հայասական ^DIzzi-istanu-ն, իսուվական ^DPirua-ն, հայոց տոմարի Արեզը և հայ հեթանոսական դիցարանի նախնական Վահագնը՝ Արևի աստծուն³¹¹:

Ըստ Ա. Պետրոսյանի՝ խեթական և լուվական աղբյուրներում U.GUR-ը հիշատակվել է շատ/ հաճախ: Մեկական անգամ հիշատակվել են Խալպուտիլին քաղաքի U.GUR-ը և նրա պաշտամունքը Ջիխիլայում, ապա քազմիցս հիշատակվել է Հայասալի U.GUR-ը: Սա ցույց է տալիս, որ Խաթթիի և նրա ազդեցության ոլորտում գտնվող երկրներից հենց Հայասան է եղել U.GUR-ի պաշտամունքի նշանակալի կենտրոնը: Խեթախաթական ավանդություն երկրորդ հազարամյակի կեսից միջագետքյան Ներգալը (U.GUR) նույնացվել է խաթական Šulikatte՝ «Սուլի արքա» կամ Šulinkatte՝ «Սուլիի արքա» աստծո հետ, որի «արքա» լինելը նորից շեշտում է U.GUR-ի տիրող դիրքը դիցարանում³¹²: Ըստ Ա. Պետրոսյանի՝ U.GUR-ը և INANNA-ն հայկական նախաքրիստոնեական դիցարանի կառույցում համապատասխանել են աստվածների նահապետ Արամազդին և մայր աստվածուհի Անահիտին: Արամազդի պաշտամունքի կենտրոնը հանդիսացող Անի ամրոցում էր գտնվում հին հայոց արքաների գերեզմանոցը: Ըստ այդմ՝ Արամազդը՝ աստվածների նահապետն ու, թերևս, արքան, առնչվել է արքայատոհմի, ապա և անդրաշխարհի հետ³¹³:

Ըստ Ա. Պետրոսյանի՝ Հայկը նույնպես համադրելի է «Հայասա քաղաքի» մեծ աստծո՝ U.GUR-Ներգալի հետ: Հայկ և Հայասա անունների համահնչությունն էլ հնարավոր է դարձնում այդ անունների ստուգաբանական կապի և Հայկի նախատիպի՝ Հա-

³¹¹ Պետրոսյան Ա., Պետրոսյան Մ., Հնագույն Մոփքի դիցական գլխավոր եղյակի շուրջ, Գիտական աշխատություններ, 2001, թիվ 4, էջ 81:

³¹² Haas V., Geschichte der hethitischen Religion, S. 366-367.

³¹³ Պետրոսյան Ա., Հայկական դիցարանի հնագույն ակունքները, ՊԲՀ, 2004, թիվ 2, էջ 209,222:

րով³²⁰։ Իսկ ^DIŠTAR-ը, ըստ նրա, Անահիտ կամ Աստղիկ դիցուհին է եղել։ Այդ գաղափարագրերի տակ (^DU.GUR և ^DIŠTAR) նկատի են առնվել երկու տեղական աստվածություններ։ Հ. Հմայակյանը շեշտել է ^DU.GUR-ի առանձնահատուկ դերը հայաստանյան պանթեոնում, որը պաշտվել է նաև խեթերի կողմից։ Այդ աստվածության պաշտամունքն, ըստ նրա, պետք է կապված լիներ անդրաշխարհի և նրա հետ առնչվող պատկերացումների հետ։ Եվ քանի որ անդրերկրային հատկություններով օժտված են լինում նաև մեռնող-հարություն առնող, պտղաբերության աստվածությունները, ապա նրանցից ռմանք դառնում են նաև անդրաշխարհի տերեր, ինչպես օրինակ՝ եգիպտական Օսիրիսը։ Այստեղից էլ Հ. Հմայակյանը մույնպես ենթադրել է, որ ^DU.GUR գաղափարագրով հանդես է եկել Արա Գեղեցիկ աստվածությունը³²¹։

Ա. Դավթյանը «Հայոց աստղային դիցաբանություն» աշխատության մեջ անդրադարձել է հայաստանյան դիցաբանին։ Նա մույնպես համաձայնել է այն կարծիքի հետ, որ ^DU.GUR-ն այդ տեքստում ներկայացվել է վանկագիր, այսինքն՝ ^DU.GUR դիցանունը հնչել է հենց Ուգուր։ Իսկ «կռվել, մարտնչել» իմաստներով U.gur-ոգոր-ը նա մույնացրել է Մարս մոլորակը մարմնավորող Ներգալ աստծո հետ՝ իբրև ռազմիկ աստված։ Ըստ Ա. Դավթյանի՝ Աստղիկ-^DIŠTAR գաղափարագրով գրված Patteu... քաղաքի դիցուհին գլխավոր դիցուհին էր՝ Ներգալի կինը։ Իսկ Teritituni դիցանվան մեջ նա տեսնում է հայերեն թելադատ-տուն- «կարիճ» բառը։ Իսկ հայաստանյան Utakšanaš դիցանունը Ա. Դավթյանը տառադարձել է հայերեն ութաքսան ձևով, այսինքն՝ դա քսանութ բառն է։ Նա այս աստծուն մույնացրել է հայկական ամսի 28-րդ օրվա՝ Սիմ (Սեին) աստծո հետ³²²։

Հայաստալի առասպելների վերաբերյալ ուղղակի տվյալներ

³²⁰ Հմայակյան Հ., Հայաստանյան ^DU.GUR-ը և Արա Գեղեցիկը, ՄՄԱԵԺ, 2004, XXIII, էջ 381-394։

³²¹ Հմայակյան Հ., Հոգևոր ավանդույթների ժառանգականությունը (Պտղաբերության պաշտամունքից մինչև քրիստոնեություն), 21-րդ դար, 2005, թիվ 2, էջ 167-168։

³²² Դավթյան Ա., Հայոց աստղային դիցաբանություն, Երևան, 2004, էջ 207-222։

չկան: Սակայն ուշ խեթական ժամանակաշրջանի (Ք.ա XIV-XIII դդ.) աղբյուրներից մեկում հիշվում է մի արևմտասեմական՝ քանաանական առասպել՝ տեղայնացած այս շրջանում: Ըստ այդ առասպելի՝ Ասերտու (Ašertu) աստվածուհին՝ գերագույն աստված Էլ-կունիրսայի (El-kunirša) կինը, սիրո առաջարկությամբ է անում Էլ-կունիրսայի որդի Ամայրուայի աստծուն (արևմտասեմական համատեքստում՝ Ba'al, ուգարիթյան՝ Ba'lu): Ամայրուայի աստվածը «գնաց դեպի Mala գետի ակունքները: Նա գնաց Էլ-կունիրսայի՝ Ասերտուի ամուսնու մոտ, [և] մտավ վրանը (= տուն, կացարան) Էլ-կունիրսայի»: Էլ-կունիրսա անունը խեթական հաղորդումն է սեմական Էլ աստծու և նրա մակդիրի՝ 'ēl qnnō ('a)rsa «երկրի արարիչ Էլ», իսկ Մալան Եփրատի խեթական անվանումն է: Ք.ա. XIV-XIII դարերում Եփրատի ակունքների երկիրը Հայասան էր, իսկ Եփրատի ակունքներում բնակվող «երկրի արարիչ Էլը» պետք է նույնացվեր Հայաստանի մեծ աստծո հետ: Ասերտուն (= Աստարտե) և Իշտարը համադրելի են U.GUR-ի կնոջ հետ³²³:

Հայաստանի դիցարանի ^DU.GUR-ը և ^DIŠTAR-ը գլխավոր աստվածների զույգ են եղել՝ աստվածների նահապետն ու նրա կինը: Այդ աստվածների անունները ներկայացվել են գաղափարագրով, այսինքն՝ տեղական աստվածները համապատասխանեցվել են միջագետքյան U.GUR-ին և INANNA-ին: Իսկ INANNA-ն մայր աստվածուհու շումերոգրամն է (=աքաղ. Իշտար): Հայաստանի ^DU.GUR-ը նույնպես պետք է լիներ հանդերձյալ աշխարհի, ինչպես նաև մեռնող և հարություն առնող աստվածությունը՝ հին մարեթյան որոշ աստվածությունների նման: Այս հատկանիշներով նա կարող էր հանդես գալ նաև՝ որպես Արա Գեղեցիկի նահատիպը: Այս աստծո անունն առաջինն է հիշատակվում՝ տրվել Հայաստան քաղաքի հետ, որը, հավանաբար, երկրի մայրաքաղաքն էր, ինչը նույնպես խոսում է ^DU.GUR-ի՝ Հայաստանի դիցարանում գլխավոր աստվածությունը լինելու փաստի օգտին:

³²³ Պետրոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 224-225:

²⁰U.GUR-ի հնչյունական (Ուգուր, ալստեղից՝ ոգոր-իւմ) կամ բնա-
ծայնական (Գրգուր) ընթերցումը քիչ հավանական է: Դիցարա-
նի գլխավոր աստծո կիցն իր հատկանիշներով մման է եղել շու-
մերական Ինաննային, ասուրաբաբելոնական Իշտար-Աստար-
տային: Սովորաբար գլխավոր աստվածուհին հանդիսացել է
մաև երկրի հովանավորը, ինչը հիմք է տալիս նրան համեմատե-
լու Անահիտ աստվածուհու հետ:

Վաղմիջնադարյան հայկական սկզբնաղբյուրներից հայտնի
նախաքրիստոնեական Հայոց աստվածների մեծ մասի (Արա-
մազդ, Անահիտ, Նանե) պաշտամունքի կենտրոններից էին Մեծ
Հայքի հյուսիսարևմտյան Դարանաղի, Եկեղյաց և Դերջան գա-
վառները: Այս տարածքները Ք.ա. XIV-XIII դարերում ընդգրկ-
ված են եղել Հայաստյի կազմում և որպես կարևորագույն կրո-
նական կենտրոն մնացին մաև քրիստոնեության հաստատումից
հետո:

Այսպիսով, ակնհայտ է, որ U.GUR-ը և INANNA-ն հայկա-
կան նախաքրիստոնեական դիցարանի կառույցում պետք է հա-
մապատասխանեին աստվածների մահապետ Արամազդին և
մայր աստվածուհի Անահիտին, և կարելի է կարծել, որ հենց Հա-
յաստյի աստվածներն են հանդիսացել հայոց նախաքրիստո-
նեական աստվածների հնագույն նախատիպերը³²⁴:

Քանի որ Հայասա-Ազգիից որևէ զրավոր աղբյուր չի պահ-
պանվել, նրա հոգևոր մշակույթի մասին կարելի է պատկերացում
կազմել հայասական հատուկ անունների ուսումնասիրությամբ,
որոնք հիշատակվել են խեթական սեպագիր տեքստերում:
Պահպանված հայասական հատուկ անունները կարելի է դասա-
կարգել երեք խմբի՝ անձնանուններ, դիցանուններ և տեղանուն-
ներ: Բուն հայասական անձնանուններն են Anniya-(An-ni-ya-),
Hukkana-(Hu-uk-ka-na-a-), Karanni-(Kar-an-ni-), Mariya-(Ma-ri-ya-),
Mutti-(Mu-ut-ti-), դիցանուններն են՝ Baltaig (Ba-al-ta-ig), Šillili
(Ši-il-l[i?]-l[i?]), Tarumuš (Ta-a-ru-u-mu-uš), Terittitūniš (Te-ri-it-ti-

³²⁴ Պետրոսյան Ա., Հայկական դիցարանի հնագույն ակունքները, էջ 222:

tu-u-ni-i[š?]), Unagaštaš (Ú-na-ga-aš-ta-aš), Zagga (Za-ag-ga-...), (...)šanuš (...š/t]a-an-nu-uš) և (...)huhuš ([...] -hu-hu-uš)³²⁵:

Համեմատաբար մեծ թիվ են կազմում հայասական տեղանունները (քաղաքանուններ, երկրանուններ, լեռնանուն)՝ Arhita, Aripša, Arniya, Azzi, Hayaša, Halimana, Haršalaša, Huddu, Iyaninna, Kam..., Gašmiyaša, Gazú, Lahirhila, Lalatta, Litta, Pahhuteya, Parraya, Partanta, Patteu..., Tah(ha)nišara, Tamatta, Tawatena, Dukama, Ukšu, Ura, Utkuniša: Հայտնի է նաև մի քաղաքանուն, որի ընթերցումը կասկածելի է՝ Qa?-ad-ku-ša?: Հայասայի տարածքում հիշատակված են նաև Laḥa[La-ha-a] անունը կրող լեռներ:

Եղած փոքրաթիվ տվյալների հիման վրա Հայասայի լեզվի մասին իրենց ուսումնասիրություններն են կատարել Գ. Ղափանցյանը և Գ. Ջահուկյանը:

Ըստ Գ. Ղափանցյանի՝ Հայասայի անունը կապված է հայերի անվան հետ, հայասացիները հայերի անմիջական նախնիներն են, նրանց լեզուն եղել է վաղնջական հայերենը³²⁶: Նա հայերենի բնույթի մասին գրել է հետևյալը. «Հայերենն իր ժողովրդի կազմավորման պրոցեսի կենդանի զավակն է և իր գո-ժողովրդի կազմավորման պրոցեսի կենդանի զավակն է և իր գո-յացման հնագույն շրջանում ելնում է, անտարակույս, Հայասայի ցեղերի լեզվից, որը ազգակից է եղել նախախեթերենին և խեթերենին, այդ թվում նաև «հիերոգլիֆիկ-խեթերենին», այնուհետև բալայերենին և վերջապես վրացերենին, հատկապես նրա արևմտյան ներկայացուցիչներին՝ մեզրելաճանական բարբառների... Գրավոր վկայությամբ չհաստատված Հայասայի այս լեզուն... հիմք ծառայելով պատմական հայերենին, հետագայում ենթարկվել է ուժեղ փոփոխման՝ խաչաձևման հետևանքով, մի

³²⁵ Forrer E., Hajas-a-Azzi, S. 6. Friedrich J., Der Vertrag des Suppiluliumaš mit Hukkanaš und den Leuten von Hayaša, Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 T., Leipzig, 1930, S. 103-163. Götze A., Die Annalen des Mursiliš, MVAG, 1933, № 38. Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II, JCS, 1956, № 10, 2, p. 66.

³²⁶ ИЛР, 1, с. 240-249.

կողմից ինչ-որ հնդեվրոպական՝ սլավոնա-սկյութական և հունական տիպի լեզուների, մյուս կողմից՝ Տիգրիսի վերին հոսանքում (գուցե և Տուրուբերանում) ընկած Արմեն-Շուպրիա երկրի խուռիներեն լեզվի հետ, որով և բացատրվում են հայերենի և խուռի-ուրարտերենի միջև գոյություն ունեցող բառապաշարային և ձևաբանական որոշ ազգակցական տարրերը»³²⁷։ Այսպիսով, Գ. Ղափանցյանը հայերենը համարել է փոքրասիական, կամ առնվազն «խառն», երկտարր լեզու, իսկ հայերին՝ զուտ քնիկ տեղական ժողովուրդ։

Ըստ Գ. Ջահուկյանի նախնական տեսակետի՝ հայասական և փոքրասիական հատուկ անունների մեջ նկատվող ընդհանրությունների զգալի մասը բացատրվում է Հայաստաի բնակչության մեջ խեթալուսական լեզվական տարրի առկայությամբ և նույնիսկ գերակշռությամբ։ Հայասերենն, ըստ նրա, հայերենից տարբեր խեթալուսական բնույթի լեզու էր, որը հայերենում պահպանվել է՝ որպես ենթաշերտ³²⁸։ «Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան» աշխատության մեջ այս տեսակետը զգալիորեն ձևափոխվել է։ Հայաստաի բնակչությունն, ըստ նրա, բաղկացած է եղել տարասեռ ցեղերից, որոնց մեջ, ի թիվս խեթալուսական, խուռիական, կովկասյան, քրակյան ցեղերի՝ նա տեղ է տվել նաև հայկական տարրին³²⁹։ Ավելի ուշ Գ. Ջահուկյանը հաստատում է, որ Հայաստաի հիմնական լեզուն եղել է հայերենը, և որ հայկական տարրը գերակշռող դիրք է գրավել հայասական պետության մեջ։ Նա ելնում է այն դրույթից, որ եթե հայասական հատուկ անունների մեջ խեթալուսական և, թերևս, այլ լեզվական տարրերի առկայությունը դեռևս չի խոսում նրանցով խոսող ցեղերի առկայության մասին (հնարավոր են փոխներթափանցման և փոխառու-

³²⁷ Նույն տեղում, էջ 248։

³²⁸ Jahukyan G., The Hayaša Language and its Relation to the Indo-European Languages, Ar.Or., 1961, № 29/3, p. 398-405. Նույնի, Հայերենի և խեթալուսական լեզուների բառային կազմի ծագումնային զուգադիպումները, էջ 57։ Նույնի, Հայաստաի լեզվի հիմնաստույիական ծագման վարկածը, էջ 107-108։

³²⁹ Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 338-339։

յան երևույթներ), ապա հայկական լեզվական տարրի ներկայությունը նա բացատրում է միայն հայկական ցեղերի առկայությամբ: Դրա մասին են խոսում հայասական այն հատուկ անունները, որոնք հայկական բնույթ ունեն և որոնք փոխանցող օղակներ են հնդեվրոպական լեզվի և հայերենի միջև. հմմտ. *poti-կամ pəio-(pəiu-?)>Hai(aša)>հայ. *aigīia>Aišīia>այծի, *aniia> Annīia>հանի, «նախնի», հետագա «տատ», *tri->T(c)ri-(Teritittuni)>երի (հմմտ. երիցս), *dei-dun-, (dun-ից)>-tittuni (Terittittuni)>տտուն, *k'ei-l->Šillili>սիղեղ, argiia>Arziia>*արծ- (արծաթ, արծն-ել) և այլն³³⁰:

Իսկ ըստ Ի. Դյակոնովի՝ լեզվական առումով որևէ կապ չկա հայասացիների և հայերի միջև, և հայասական անվանումները (տեղանուններ, անձնանուններ, դիցանուններ) խորք են հայերենին: Ըստ նրա՝ Հայասա անունը բաղկացած է haya- արմատից և -sa խեթական ածանցից, իսկ Հայք բառի հիմքական ձայնավորը «ո»-ն է (սեռ. հոլ.՝ հայոց) և ոչ «ա»: Ուստի և դրանք կապ չունեն իրար հետ: Նա, զարգացնելով իր այդ տեսակետը, գտնում է, որ Հայասան կապ չունի հայ անվան հետ նաև այն պատճառով, որ նրանում առկա է «խ» և ոչ «հ» հնչյունը: Ի. Դյակոնովը միևնույն ժամանակ հավանական է համարում, որ հայ անունը առաջացել է Hatti-ից՝ t>j հնչյունափոխությամբ³³¹: Սակայն, ինչպես գտնում են խեթագետները, խեթերենի «փ»-ն կոկորդային հնչյուն է: Այն հնդեվրոպական մախալեզվից է եկել և, որպես այդպիսին, հիմնականում պահպանվել է խեթերենում և հայերենում: Խեթերը հարևան երկրների տեղանունները, որոնց մի մասը պարունակում է «խ», իսկ մյուսները՝ «հ», գրության մեջ արտապարունակում է «խ», իսկ մյուսները՝ «հ»³³²: Վ. Խաչատրյանը և Գ. հայտել են միևնույն «փ» սեպանշանով³³²:

³³⁰ Джаукян Г., О соотношении хайасского и армянского языков, ИФЖ, 1988, № 2, с. 87-88.

³³¹ Дьяконов И., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, с. 209-214, 236-237.

³³² Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, էջ 40-41:

Ջահուկյանը իրավացիորեն գտել են, որ Հայասա անվան մեջ առկա է խեթերենի ածականակերտ -aša ածանցը³³³:

Խեթալուական լեզուների կրողների և հայերի ամմիջական շփումը կարող էր լինել մինչև Խեթական տերության անկումը (Ք.ա. XIIդ. սկիզբ), ուստի հայերենի՝ խեթալուական լեզուների հետ շփման առյուծի բաժինը գալիս է Հայասա-Ազգիի գոյության ժամանակներից (Ք.ա. XIV-XIIIդդ.), երբ Հայասան ակտիվ ռազմաքաղաքական, մաս մշակութային կապերի մեջ էր Խաթթիի հետ³³⁴: Խեթերենի և հայերենի փոխադարձ կապը չի սահմանափակվել միայն նրանց՝ հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանելու հանգամանքով: Այդ կապն ավելի կարևոր է դառնում նրանց երկուստեք հարևանության, միատեսակ պատմական պայմանների ու միևնույն շրջապատի լեզուներից կրած ընդհանուր ազդեցության հանգամանքներով: Խեթերենի բառապաշարի՝ դեռևս չպարզված կամ ենթադրվող մոտավոր նշանակությունների որոշ մասը հաստատվում կամ պարզվում է հայոց լեզվի շնորհիվ, քանի որ դրանք պահպանվել են միայն հայերենում: Գործածությունից դուրս եկած կամ մթագնած իմաստ ունեցող շատ հայերեն բառերի նշանակությունը հնարավոր է լինում պարզել միայն խեթերենի շնորհիվ³³⁵:

³³³ Хачатрян В., Хайасцы, ВОН, 1972, № 8, с. 38. Джаукян Г., О соотношении хайасского и армянского языков, ИФЖ, 1988, № 1, с. 68.

³³⁴ Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 312:

³³⁵ Սկրտչյան Ն., Խեթա-հայկական ընդհանրություններ, ԼՀԳ, 1970, թիվ 7, էջ 58-69: Մարտիրոսյան Ն., Նպաստ մը հեթ և հայ բառարանության, ՊԲՀ, 1972, թիվ 2, էջ 168-186: Джаукян Г., О соотношении хайасского и армянского языков, ИФЖ, 1988, № 2, с. 70-85. Նույնի, Լեզվական նոր տվյալներ հայոց նախաքրիստոնեական կրոնի և հավատալիքների մասին, էջ 22-23:

Ջահուկյանը իրավացիորեն գտել են, որ Հայաստ անվան մեջ առկա է խեթերենի ածականակերտ -aša ածանցը³³³:

Խեթալուական լեզուների կրողների և հայերի անմիջական շփումը կարող էր լինել մինչև Խեթական տերության անկումը (Ք.ա. XIIդ. սկիզբ), ուստի հայերենի՝ խեթալուական լեզուների հետ շփման առյուծի բաժինը գալիս է Հայաստ-Ազգիի գոյության ժամանակներից (Ք.ա. XIV-XIIIդդ.), երբ Հայաստան ակտիվ ռազմաքաղաքական, մասնաշաղկապային կապերի մեջ էր Խաթթիի հետ³³⁴: Խեթերենի և հայերենի փոխադարձ կապը չի սահմանափակվել միայն նրանց՝ հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանելու հանգամանքով: Այդ կապն ավելի կարևոր է դառնում նրանց երկուստեք հարևանության, միատեսակ պատմական պայմանների ու միևնույն շրջապատի լեզուներից կրած ընդհանուր ազդեցության հանգամանքներով: Խեթերենի բառապաշարի՝ դեռևս չպարզված կամ ենթադրվող մոտավոր նշանակությունների որոշ մասը հաստատվում կամ պարզվում է հայոց լեզվի շնորհիվ, քանի որ դրանք պահպանվել են միայն հայերենում: Գործածությունից դուրս եկած կամ մթագմած իմաստ ունեցող շատ հայերեն բառերի նշանակությունը հնարավոր է լինում պարզել միայն խեթերենի շնորհիվ³³⁵:

³³³ Хачатрян В., Хайасцы, ВОН, 1972, № 8, с. 38. Джаукян Г., О соотношении хайасского и армянского языков, ИФЖ, 1988, № 1, с. 68.

³³⁴ Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 312:

³³⁵ Սկրտյան Ն., Խեթա-հայկական ընդհանրություններ, ԼՀԳ, 1970, թիվ 7, էջ 58-69: Մարտիրոսյան Ն., Նպաստ մը հեթ և հայ բառարանության, ՊԲՀ, 1972, թիվ 2, էջ 168-186: Джаукян Г., О соотношении хайасского и армянского языков, ИФЖ, 1988, № 2, с. 70-85. Նույնի, Լեզվական նոր տվյալներ հայոց նախաքրիստոնեական կրոնի և հավատալիքների մասին, էջ 22-23:

այդ արշավանքի ընթացքում՝ նշված ժամանակահատվածում (գարնանից մինչև ծմեռնամուտ), շարժվել էր Բարձր Հայքի տարածքից և անցնելով Տուրուբերանով՝ հասել մինչև Վանա լճի ափերը, որտեղ և գտնվել է Արիպսան։ Այսպիսով, այն հեղինակները, ովքեր ենթադրել են այս քաղաքի գտնվելը Վանա լճի ափերին՝ իրավացի են, և Հայաստան-Ազգին կարող ենք տեղորոշել առնվազն Արևմտյան Եփրատի վերին հոսանքներից մինչև Վանա լճի ավազանը։

Փաստական նոր մյուսի և հայտնի աղբյուրների քննական մեկնաբանությունը թույլ է տալիս պատկերացում կազմել Հայաստան-Ազգի մասին։ Այն ռազմական նշանակալի կարողություններ ունեցող պետական միավոր էր, որն ի վիճակի էր հավասար պայքար մղել ժամանակաշրջանի հզոր տերություններից մեկի՝ Խաթթիի դեմ։ Որոշակի ժամանակահատվածում Խեթական պետությունը նաև Հայաստանի դաշնակիցն էր։ «Խուկկանայի պայմանագիրը» Խեթահայաստան հարաբերությունների ամենավաղ դրսևորումներից մեկն է հանդիսացել։ Պայմանագրում գերակայող էր միմյանց միջև հաստատված խաղաղությունը և օրինականությունը պահպանելու պայմանը՝ կապված տարածաշրջանում ուժերի դասավորվածության հետ։

Ըստ Բ.ա. XIII և XIIդդ. ասորեստանյան արձանագրությունների՝ Հայկական լեռնաշխարհի պետական միավորներին տրվել է Նաիրյան երկրներ անվանումը։ Հայաստան-Ազգին, զարգացում ապրելով, հավանաբար, այդ ժամանակաշրջանի միավորներից է իր գոյությունը՝ որպես մի շարք քաղաքական սկզբնաղբյուրաղկացած երկիր։ Խեթական և ասորեստանյան սկզբնաղբյուրներում Հայաստան-Ազգի և Նաիրի երկրներ անվանումների համաժամանակյա հիշատակությունը վկայում է Հայկական լեռնաշխարհի՝ խնդրո առարկա տարածքում պետական կազմավորումների ներքաղաքական զարգացումների մասին՝ միևնույն ժամանակ, թերևս, ցույց տալով, որ դրանք հանդես են եկել իրենց իշխանավորների գլխավորությամբ։

Բ.ա. XIIIդ. երկրորդ կեսին Հայաստան-Ազգին հանդես է եկել՝

որպես անկախ երկիր, որը չի մտել ո՛չ Խաբթիի և ո՛չ էլ Ասորեստանի տիրապետության տակ: Ք.ա. XIIդ. սկզբին Խաբթիի տրոհվելը մի շարք պետությունների նոր, ավելի նպաստավոր իրադրություն պետք է ստեղծեր Հայասա-Ազգիի համար: Ասորեստանը նույնպես քաղաքական անկում է ապրել այդ ժամանակաշրջանում: Այսպիսով, տարածաշրջանում որևէ արտաքին լուրջ գործոն չկար, որը կարող էր բերել Հայասա-Ազգիի անկմանը: Հավանաբար, Հայասա-Ազգին իր գոյությունը պահպանել է մահ Ք.ա. XIIդ. ընթացքում, սակայն ոչ որպես միասնական պետություն, այլ մի շարք քաղաքական միավորներից բաղկացած երկիր:

Ուշ բրոնզեդարում պատմական Հայասա-Ազգիի մասն էին կազմում ներկայիս Էրզրումի, Գյումուշխանեի մարզերի տարածքը (Մեծ Հայքի Տայք, Բարձր Հայք նահանգների տարածքների մի մասը, Այրարատի արևմտյան գավառները, Տուրուբերան նահանգի հյուսիսային գավառները և Փոքր Հայքի հյուսիսարևելյան մասը), որտեղ գտնվում են Սոս, Բլուր, Կարազ, Բյույուքթեփե, Գյուզելովա և այլ հնավայրերը: Բարձր Հայքի և շրջակա տարածքների հնագիտական պեղումները նոր լույս են սփռում Հայասայի պատմության, մշակույթի և նրա քաղաքական ու տնտեսական կապերի վրա: Սակայն կատարված հնագիտական պեղումները հնարավորություն չեն ընձեռում փաստել այդ տարածքում խոշոր բնակավայրերի գոյության մասին. դրանք կարելի է փնտրել ավելի արևելք՝ Մեծ Հայքի Տուրուբերան, Այրարատ և Տայք նահանգների տարածքում:

Հայասական ^ՊU.GUR աստծո անունն առաջինն է հիշատակվել խեթահայասական պայմանագրի վերջում նշված աստվածների ցուցակում՝ տրվելով Հայասա քաղաքի հետ, որը, հավանաբար, երկրի մայրաքաղաքն է հանդիսացել, ինչը նույնպես խոսում է ^ՊU.GUR-ի՝ Հայասայի դիցարանում գլխավոր աստվածությունը լինելու փաստի օգտին: ^ՊU.GUR-ի հնչյունական (Ուգուր, այստեղից՝ ոգոր-իմ) կամ բնաձայնական (Գրգուր) ընթերցումը քիչ հավանական է:

Հայասա անունից չէ, որ առաջ է եկել *հայ* անունը, այլ *հայ* անունից՝ Հայասա: Խեթերը, պարգապես ծանոթ լինելով իրենցից արևելք ընկած երկրի բնակիչների *հայ* ինքնանվանը, նրանց երկիրը կոչել են իրենց լեզվական օրինաչափությունների համաձայն՝ Հայասա, այսինքն՝ հայերի *հայ* ինքնանվանը ավելացրել են իրենց լեզվին հատուկ տեղ, բնակավայր, երկիր ցույց տվող «ասա» վերջածանցը, որով և՝ Հայ+ասա երկրանունը:

Հարևան լինելով Խեթական պետությանը՝ Հայասան չէր կարող իր վրա չկրել դրա քաղաքական, մշակութային և տնտեսական ազդեցությունը: Սակայն միևնույն ժամանակ, հանդես գալով որպես ինքնուրույն պետական և մշակութային միավոր, Հայասա-Ազգին իր ամբողջականությամբ մասն էր կազմում Հայկական լեռնաշխարհի միասնական քաղաքական, մշակութային, տնտեսական արեալի, որի արմատները Ք.ա. III հազարամյակում էին, և որն իր շարունակական զարգացումն է ունեցել նաև հետագա դարերում:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

1. BoTU 34=KUB XIX 11 (Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as told by his Son, Mursili II, JCS, 1956, № 10, 2, p. 62-63).

2. ma-aḥ-ḥa-a[n-m]a A-BU-YA i-y[a-...
3. nu nam-ma ^{LÚ}KÚR ^{URU}Ḥa-ya-ša I-NA [KUR Ú-UL]
4. ú-e-mi-ya-zi nu A-BU-YA A-NA ^{LÚ}KÚR [^{URU}Ḥa-ya-ša EGIR-an-da]
5. i-ya-at-ta-at na-an-ša-an nam-ma Ú-UL ú-e-mi-ya-zi]
6. nu ^{LÚ}KÚR ^{URU}Ga-aš-ga pa-a-an-ku-un ÉRIN^{MES} ŠU-TI I-NA [ŠÀ. KUR⁷⁷]
7. IK-ŠU-UD nu-uš-ši DINGIR^{MES} kat-ta-an ti-i-e-er [^DUTU ^{URU}PÚ-na]
8. ^DU ^{URU}Ḥa-at-ti ^DU KARAŠ ^DIŠTAR LÍL nu ^L[^ÚKÚR]
9. pa-an-ga-ri-it BA.ÚŠ LÚ^{MES} ŠU.DIB-an-na me[-ek-ki-in IŠ-BAT]
10. na-an EGIR-pa I-NA ^{URU}Ša-mu-ḥa ú-wa-te[-et]

2. Իսկ երբ հայրս զն[աց ...
3. և Հայասա երկրի թշնամուն [... երկրում]
4. չհանդիպեց և հայրս դեպի թշնամական Հայասա ետ
5. զնաց և նրան հետո չ[հանդիպեց],
6. իսկ թշնամի Կասկա երկրի բոլոր զորաջոկատներին [երկր-
ներում]
7. հպատակեցրեց, և նրան աստվածներն օժանդակեցին՝ Ա-
րիննայի Արևի աստվածուհին,
8. Խաթթիի Ամպրոպի աստվածը, քանակի Ամպրոպի աստվա-
ծը, Դաշտի աստվածուհին: Եվ թշնամին
9. մեծ քանակությամբ սպանվեց, շատ գերիներ նա վերցրեց,
10. և նա ետ Սամուխա քաղաք վերադարձավ:

2. Alp S., Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük, TTKY, № VI/34, Ankara, 1991, S. 298-301. Զոսյան Ա., Նոր նյութեր խեթական տեքստային և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխհարաբերությունների մասին, էջ 234 -235:

1. [.....] x x [.....]
2. [.....]x x n[u] SI[GI₃-i]n ŠEŠ ^mTa-pa-li-ya
3. [pa-ra-a ne-e]h-hu-un nu a-pé-e-da-ni KUR-c a-pa-a-aš
4. [.....] x ša-ra-a /-NA KUR.UGU i-it
5. [a-pé-e]d-[d]a-n[i] ud-da-ni-i EGIR-an ti-ya
6. [.....] x-ni ú-[w]a-ši nu-ut-ta ku-e ku-e wa-aš-túl x x [...]
7. [.....] x x KUR-[y]a-[a]z a[n]-da II-ŠU III-ŠU
8. [.....] p[e?]-e? [...] x ^{GI₃}TUKUL [K]UR-ya-az
9. [pa-ra-a pi-hu-te-š]i
10. [.....] x [k]i-[i]t pa-an-d[a]-la-az-pát EGIR-an ti-ya
11. [.....] x x k[i-i]t pa-an-ta-la-za-pát
12. [..... a-ša-a]n-du ú-wa-ši /-NA KUR ^{URU}Ha-a-ya-š[a]
13. [pa-a-i-ši] n[a-a]t-kán pé-e-di ha-an-da-a-an-te-eš
14. [a-ša-an-du ...-a]t-ta ú-iz-zi EG[IR?] ^{DUTU^{Šr}}
15. [ti-ya-az-zi] [n]u-[z]a ú-wa-ši ERÍN^{MES.HIA} ni-ni-in-ku-wa-an-z[i]
16. [pa-a-i-š]i
17. [ÉRÍN^{MES} KUR.KU]R^{MES} KUR.UGU^{TIM} KUR ^{URU}Iš-hu-pi-it-ta
18. [... KUR ^{HUR.S}AGŠ Ša-ka[d]-du-nu-wa KUR ^{URU}Ša-na-hu-it-t[a]
19. [.....]x KUR [^URU]Tu-u-pa-az-zi-ya
20. [KUR ^{URU}La-h]u-u-wa-za-an-ti-ya KUR ^{URU}I-šü-wa
21. [.....]x-ya [k]u-[i]t ku-it ŠA KUR.UGU^{TIM}
22. [ÉRÍN^{MES.HIA} na-aš hu-u-ma-an-du-uš ni-ni-i[k]
23. [...]x K[UR.K]UR^{HIA} wa-a-tar-na-aḫ im-ma
24. [...]x u-wa-mi ^{DUTU^{Šr}} ha-at-ra-a-mi
25. [...n]i?-ni?-i[k?]-zi QA-TAM-MA e-ep-ši
26. [.....]x na-[aš-t]a an-tu-uh-šu-uš
27. [.....p]a-r[a]-a ne-[eḫ-ḫi]

1. [...] x x [...]
2. [...]x x Այ[ժմ] (ամեն ինչ) լա[վ] է: Տապալիյայի եղբորը ես
3. [այնտեղ ուղարկեցի: Եվ այդ երկիրն ան
3. [...] x դեպի Վերին երկիր գնա,
4. [այ]դ բանը նրանց առջև դիր:
6. [...] դու կ[զ]աս: Եվ ինչ էլ որ լինի, մեղքը քեզ x x [...]
7. [...] x x երկրում երկու անգամ, երեք անգամ
8. [...] վերցնել? [...] x երկրից զենք
9. [կբերես]:
10. [...] x այդ? պահից մորից օգնիր:
11. [...] x x այդ? պահից
12. դու պիտի [...] լին]ես: Դու կգաս: Հայաս[ա] երկիր
13. [դու կգնաս]: Ե[վ դ]ու այդ վայրը կարգի
14. [կբերես: ...Եվ] դու կգաս (ու) Արևիս ետ(ևում)
15. [կկանգնես]: Եվ դու կգնաս՝ գորքերը հավաքելու
16. [կգնաս]:
17. [Ջորքերը երկր]ների՝ Վերին երկրի, Իսխուպիտտա քաղաքի երկրի,
18. Սակադդունովա [լեռ]ան երկրի, Սանախուխտտ[ա] քաղաքի երկրի,
19. [...]x, Տուպացցիյա քաղաքի երկրի,
20. [Լախ]ուվացանտիյա [քաղաքի երկրի], Իսուվա քաղաքի երկրի,
21. [...]x և [ինչ] որ կան, Վերին երկրի
22. [զորաջուկատ]ները, բոլորը շարժման մեջ դ[իր]
23. [...]x երկրներին հրամայիր այդպես
24. [...]x ես կգամ: Ես՝ Արևս կգրեմ:
25. [...] մա շարժ[ան] մեջ կդնի: Դու պարզապես վերցրու:
26. [...]x Եվ մարդիկ
27. [...]ես] կու[ղարկեմ]:

3. KBo V 3 (Friedrich J., Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 T., 1930, S. 126-129).

III.

45. ŠA É.GAL^{LIM} MUNUS ma-a-na-aš EL.LUM ma-a-na<-aš>
MUNUS SUHUR.LÁ
46. nu-uš-ši ma-ni-in-ku-wa-an le-e ti-ya-ši nu-uš-ši ma-ni-i[n-ku-
]wa-an
47. le-e pa-a-i-ši me-mi-ya-an-na-aš-ši le-e me-ma-at-ti
48. ÌR-KA-ya-aš-ši GÉME-KA ma-ni-in-ku-wa-an le-e pa-iz-[zi]
49. na-an-za-an me-ek-ki uš-ga-aḫ-ḫu-ut ŠA É.GAL^{LIM} ku-wa[-pi
MUNUS ú-iz-zi]
50. na-aš-ta KAS-az ar-ḫa me-ek-ki wa-at-ka-aḫ-ḫu-ut
51. nu-uš-ši KAS-an ar-ḫa tu-u-wa tar-na nu-za ki-i ŠA [É.G(AL^{LIM})]
52. [A-]WA-AT MUNUS me-ek-ki a-ru-ma uš-g[(a-aḫ-ḫu-ut)]
53. ^mMa-ri-ya-aš ku-iš e-eš-ta na-aš ku-e-da-ni ud-d[a-ni-i še-er
(BA.ÚŠ)]
54. Ú.UL^{MUNUS} SUHUR.LÁ i-ya-at-ta-at a-pa-a-ša-an-kán a[n-da a-
uš-z]i
55. A-BI ^DUTU^{ŠI}-ma-kán im-ma ^{GIŠ}AB-az ar-ḫa a-uš-z[i na-an-kán]
IŠ.BAT
56. zi-ik-wa-kán a-pu-u-un an-da ku-wa-at a-u[(š-ta)]
57. na-aš a-pé-e-da-ni ud-da-ni-i še-er BA.ÚŠ nu [ku-e-da-ni ud-da-
ni-y]a
58. še-er an-tu-uḫ-ša-aš ḫar-ak-ta nu-za zi-ik-ka [me-ek-ki uš-g(a-aḫ-
ḫu-)]ut

III.

45. Պալատական կիմը, եթե մա ազատ (ազնվազարմ) է, եթե մա
ստրկուի է,
46. մրան մոտ չգնաս և մրա մոտ
47. չգնաս և ոչ մի խոսք չփոխանակես մրա հետ:

48. Լինի դա քո ստորուկը կամ ստրկուհին, չմոտենաս
49. և նրան շատ չմայես: Հենց որ պալատական կինը գա՝
50. դու ճանապարհից դուրս արի,
51. և նրա ճանապարհից հեռու մնա: Իսկ այն պալատական կնոջ
52. գործը, որի պատճառով պետք է շատ զգույշ լինել,
53. Մարիյան, որ կար, նա այդ գործի պատճառով մահացավ,
54. Արդյո՞ք, նա չգնաց ստրկուհու մոտ, և արդյո՞ք չէր նայել նրան:
55. Սակայն, հայրս՝ Արևը, այդ պահին պատուհանից դուրս էր
նայել և նրան տեսել:
56. Ինչու՞ դու նայեցիր:
57. Եվ նա այդ բանի համար մահացավ և այդ գործի
58. պատճառով մարդը զոհվեց, և դու պետք է շատ զգույշ լինես:

4. KUB XXXIV 23 (Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II, JCS, 1956, № 10, 3, p. 83-84).

I.

18.] e-eš-ta A-BU-YA-ma-za
19.me-n]a-aḫ-ḫa-an-da kat-ta-wa-tar kat-ta
20.KUR ^{URU}]Zu-uḫ-ḫa-pa pa-it na-an ar-ḫa
21.-z]a a-ra-aḫ-za-an-da e-eš-ta
22.ar-ḫa wa-ar-nu]-ut ^{URU}Zu-uḫ-ḫa-pa-an-ma-kán URU-an
23. [ḫu-u-ma-an-da-an ar-ḫ]a wa-ar-nu-ut NAM.RA ^{MES}-ma-kán
24.I-N]A ^{URU}Ḫa-ya-ša i-ya-at-ta-at
25.] x-at na-an IŠ-[T]U ^{HUR.SAG}La-ḫa-a
26.]-ir

I.

18.] կար: Եվ հայրս
19.ընդդեմ, վրեժխնդրության նպատակով
20.երկիր ք]աղաք Ծուխապա գնաց: Եվ նրա

21.] շուրջը ինչ կար
22.այրեն]գ: Քաղաք Ծուխապան, քաղաքը
23. [ամբողջը այ]րեց, և տարագիրները
24.] դեպի Հայաստ գնացին
25.] x-at և նրանց Լախա լեռներից
26.]-ir:

5. KBo III 4=2Bo TU 48 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, MVAG, 1933, № 38, S. 96-97).

III.

93. nam-ma-za ma-aḫ-ḫa-an KUR^{URU} Ti-pí-ya tar-aḫ-ḫu-un nu A-NA^m An-ni-ya LUGAL^{URU} Azzi
94. LÚ TE4-MA u-i-ya-nu-un nu-uš-ši ḫa-at-ra-a-nu-un ku-it-ma-an-wa A-BU-YA
95. I-NA KUR^{URU} Mi-it-ta-an-ni e-eš-tu nu-wa-ták-kán ĪR^{MES}-YA ku-i-e-eš an-da ú-e-er

IV.

1. [nu-wa-ra-aš-mu EGIR-pa pa-a-i.....]

III.

93. Այնուհետև, երբ Տիբիյա երկիրը նվաճեցի (հպատակեցրի), Աճնիյայի՝ Ազզիի թագավորի մոտ
94. պատվիրակ (դեսպանորդ) ուղարկեցի և նրան ես գրել էի. «Այն ժամանակ, երբ հայրս
95. Սիտաննի երկրում էր, ծառաներս, որ քեզ մոտ եկան

IV.

1. [ինձ ետ վերադարձրու....]

III.

1. [.....] [.....]
2. [.....]-ta na-aš ú-it [nu *I-NA* KUR^{URU} Da-an-ku-wa]
3. [i-ya-at-ta-at na-an GU]L-aḫ-ta na-an *IŠ[-TU* NAM.RA^{MEŠ}]
4. [GUD UDU ša-ra-a da-a-aš na-an-kán *I-NA* URU^{URU} Ḫa-ya-ša kat[-ta-an-da pe-e-da-]a-aš
5. [GIM-an-ma-at ^DUTU^Š iš-ta-ma-aš-šu-un] nu-uš-ši ḫa-at-ra-a-nu-un [.....]
6. [.....] a-pi-ya-wa-mu-kán *Ú-UL* ku[-it-ki-]ir LU^{MEŠ} URU^{URU} *Iš-te?-te?-na?-ya-wa-mu-kán UL* ku-i-e-eš-ka [x]
7. [.....zi-ik-ma-wa] ú-it nu-wa *I-NA* KUR^{URU} Da-[an-ku-wa]
8. [i-ya-at-ta-at-ti nu-wa-ra-an GUL-a]ḫ-ta nu-wa-ra-an *IŠ-TU* [NAM.RA^{MEŠ}]
9. GUD UDU ša-ra-a da-at-ta nu-wa-ra-an-kán] *I-NA* KUR^{URU} Ḫa-ya-ša kat[-ta-an-da pe-e-da-a-aš]
10. [EN KU](R^{URU} Az)[-zi-ma-mu.....] ki-iš-ša-an EGIR-pa [ḫa-at-ra-a-iš]
11. [ku-it-ma-wa-mu zi-ik] (ḫa-at-re-eš)-ki-ši nu-wa-mu-kán ma-a-an [NAM.RA^{MEŠ}]
12. [an-da ú-e-er] (an-da-ya ku-e-iš-ka? ú-w)[a-an-te-eš nu-wa-ra-aš pa-ra-a *Ú-UL*]
13. [pi-ya-u-e-ni](ma-a-an-ma-wa ša-a)[n-ḫi](-eš-ki-ši-ya?)[.....].[.....am-mu-uk-ma]
14. (ki-iš-ša-an EGIR-pa ḫa-a)t-ra-a-nu-un am-mu-uk-wa ú-wa-nu-[un nu-wa-ká](n)
15. (*A-NA* ZAG KUR-*KA* pi-ra-an) [tu]-uz-zi-ya-nu-un nu-wa KUR-*KA Ú-UL* wa-al-aḫ-ḫu-un
16. [nu-wa-ra-at am-mu-uk *IŠ-T*]U NAM.RA GUD UDU *Ú-UL* da-aḫ-ḫu-un

17. (nu-wa zi-ik) [*A-NA* ^{URU}*UTU*^{sr} šu-]ul-le-e-et nu-wa ú-it KUR
Da-an-ku-wa
18. [GUL-aḥ-ta na-at dan-na-at-ta-aḥ-]ta nu DINGIR^{MES} am-m(e-e-
da)-az ti-an-du
19. [nu-wa DI-eš-šar am-me-e-](da-az) ḥa-an-na-an-du
20. [a-pa-a-aš-ma-mu ku-it i-da-a-la]-u-wa *A-WA-TE*^{MES} me-mi-iš-
ki-u-an da-a-iš
21. [nu-uš-ši am-mu-uk ku-ru-](ri-ya)-aḥ-ḥu-un nu-uš-ši pa-a-un nu
^{URU}U-ra-aš ku-iš URU-aš
22. [*ŠA* KUR ^{URU}](A-az-zi ḥa-an-te-ez-zi-iš) a-ú-ri-iš e-eš-ta na-aš-
kán na-ak-ki-i pe-e-di
23. [a-ša](-an-za nu ku-iš ke-e *TUP-PA*^{HLA}) x x x-ya iš-ta-ma-aš-zi
nu u-ya-ad-du
24. (nu a-ši ^{URU}U-ra-an URU-an) [a-uš-du ma-aḥ-ḥa-an-na-aš ú-]c-
da-an-za e-eš-ta

III.

1. [.....] [.....]
2. [.....]-ta և նա եկավ [և Դանկուվա երկիրը]
3. [զմաց և այն գր]ավեց: Եվ [գերիմներ],
4. [խոշոր և մանր եղջերավոր անասուն վերցրեց և նրանց]
Հայասա երկիր տա[րավ]
5. [երբ այդ մասին Արես լսեցի], նրան գրեցի [....]
6. [.....] այնուհետև ինձ ոչի[նչ-]ir: Եվ Իստիտինա?
քաղաքի մարդիկ ով (էլ) որ չ[x]
7. [.....Բայց դու] եկար և դեպի Դա[նկուվա] երկիր
8. [զմացիր և գր]ավեցիր և այնտեղից [գերիմներ]
9. [խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ վերցրեցիր և] և
Հայասա երկիր տա[րար]:
10. [Սակայն տերը (Ազ)[գի երկրի ինձ.....] ինչ պատասխան
[գրեցիր]:
11. [Այն ինչ դու ինձ] (գրեց)իր: [Գերիմները] ինձ հետ
12. [եկան] (և ով որ? եկ)[ավ, նրան չեմ]

13. [տա?]: (Բայց եթե հարձակվեցիր?)[.....]..[....ես]
14. (նորից) ուղարկեցի նամակ: Եվ ես եկ[ա ե]
15. (քո երկրի սահմանի մոտ) [բա]նակեցի, բայց քո երկրի վրա չհարձակվեցի:
16. [Եվ ես] գերիներին, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուն չվերցրեցի:
17. (Իսկ դու) [Արևիս բ]արկացրեցիր, եկար և Դանկուվա երկրի վրա
18. [հարձակվեցիր և այն ամայացրեցի]: Եվ աստվածները թող ինձ հետ լինեն,
19. [թող դատեն և ին](ձ) առաջնորդեն:
20. [Նա ինձ թշնամակ]ան բառեր գրեց:
21. [Եվ ես բա](ր)կացա և զնացի դեպի նա: Եվ Ուրա քաղաքը, որն
22. (Ազգի) [երկրի] առաջին սահմանային ամրոցն է, այն մի գառիվայր (դժվարամատչելի) տեղում էր գտնվում:
23. (Եվ ով որ այս նամակները) x x x-ya լսի, թող գա
24. (և Ուրա քաղաքը) [տեսնի, երբ նա] կանգուն էր:

7. 2BoTU 56 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, MVAG, 1933, № 38, S. 102-103).

IV.

7. [..... LÚ^{MEŠ URU}·Ha]-ya-ša-ma GIM-an
8. [..... iš-ta-ma-aš-ši-ir ^DUTU^{sf}-wa ú-iz-zi
9. [nu-mu-kán LÚ *TE4-MA* me-na-aḫ-ḫa-a]n-da pa-ra-a ne-e-e-cr
10. [nu-mu wa-tar-na-aḫ-ḫi-ir *BE-]LÍ-NI*-wa-kán ku[-it x]
11. [.....n]u-wa-ra-at na-aḫ[-šar-ri-ya-an-ta-at]
12. [.....]-wa-kán [.....]

IV.

7. [..... Երբ Հա]յասայի մարդիկ
8. [..... լսեցին, որ Արևը գալիս է,
9. [ինձ ընդառաջ պատվիրակ(դեսպանորդ) ուղարկեցին]:

10. [Եվ ինձ հաղորդեցին: Ինչու է մե]ր տերը

11. [.....և] վախեցաւ

12. [.....]-wa-kán [.....]

8. KBo IV 4=2BoTU 58 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, MVAG, 1933, № 38, S. 130-139).

III.

57. ma-aḫ-ḫa-an-ma ḫa-me-cš-ḫa-an-za ki-ša-at nu *I-NA* KUR^{URU} Az-zi
58. da-a-an KAS-ši nam-ma pa-a-un nu-za *I-NA* ^{URU}In-ga-la-wa
59. *A-NA* ÉRIN^{MES} ANŠU.KUR.RA^{ḪIA} ú-wa-a-tar i-ya-nu-un LÚ^{MES}
^{URU}Az-zi-ma
60. ^DUTU^{ŠI} ku-it ka-ru-ú ḫu-ul-li-iš-ki-nu-un
61. ^MNu-u-wa-an-za-ša-aš GAL.GEŠTIN *ŠA-PAL* ^{URU}Kán-nu-wa-ra
ḫu-u[l-li-iš-ki-i]t
62. nu-mu-za nam-ma UD.KAM^{ḪIA} za-aḫ-ḫi-ya-u-wa-an-zi *Ú-UL*
[ku-wa-at-ka]
63. ḫa-an-da-al-li-i-e-er nu-mu-za-kán MÚ.KAM-za wa-al-ḫu[-u-
wa-an-zi]
64. zi-ik-ki-ir MÚ.KAM-za-wa-aš[-ši-kán] an-da [ḫa-at-ke-cš-nu-
um-me-ni]
65. ma-aḫ-ḫa-an-ma ^DUTU^{ŠI} [me-mi-a]n iš-[ta-ma-aš-šu-un]
66. LÚ^{MES} ^{URU}Az-zi-wa[-ták-kán] MÚ.KAM-za *ŠA(G) K[ARAS^{ḪIA}]*
67. GUL-aḫ-ḫu-u-wa-an-z[i] zi-ik-kán-zi [x]
68. nu-za ^DUTU^{ŠI} KARAS^{ḪIA} iš-ḫi-ú-ul-la-aḫ-ḫu-un [KARAS^{ḪIA}]
69. ma-aḫ-ḫa-an UD.KAM-ti pu-tal-li-ya-an-da i-ya-at-ta[ri]
70. MÚ.KAM-az-ma-at-kán še-e-na-aḫ-aš *QA-TAM-MA* e-cš-zi
71. nu ma-aḫ-ḫa-an LÚ^{MES} ^{URU}Az-zi e-ni-iš-ša-an pa-aḫ-ša[-nu-wa-
an.....]
72. a-ú-e-er nu nam-ma (.....)

III.

57. Հենց որ գարունը բացվեց, դեպի Ազգի երկիր
58. երկրորդ անգամ ճամապարհ ընկա և Խնգալավա քաղաքում
59. հետիոտն զորքերի և մարտականքերի զորատես անցակաց-
րեցի: Բայց Ազգիի մարդիկ
60. Արևիս դեմ արդեն կռվել էին,
61. Նուվանցան՝ մեծ մեռանապետը Կաննուվարա՝ քաղաքի
մոտ հաղթել էր]:
62. Եվ ինձ հետ այնուիետև ցերեկով կռվել [բռնորովին]
63. չհամարձակվեցին և ինձ գիշերը հարվածել]
64. որոշեցին: Գիշերը [մրանց] կ[ճնշենք]
65. Իսկ երբ Արևս [այդ լույրը] [սեցի],
66. Ազգիի մարդիկ գիշերով զ[որքերի] կենտրոնին
67. էին նախատեսում հարվածել [x]:
68. Եվ Արևս զորքերը միավորեցի: [Զորքերը]
69. գիշերը ցերեկվա նման մարտական վիճակով զնացին:
70. Գիշերն այդ կերպ դարանում մնացին:
71. Եվ երբ Ազգիի մարդիկ այդ պաշտպանությունը.....]
72. տեսան, այնուիետև (.....)

IV.

4. nu I-NA^{URU} A-ri-ip-ša-a an-da[-an za-aḫ-ḫi-ya i-ya-an-ni-ya-nu-un]
5. a-ši-ma-kán^{URU} A-ri-ip-ša-aš Š[À A.A]B.BA ki-it-ta-ri
6. nam-ma-aš-ši URU-ri-a-še-eš-šar ku-it na-aš ԽUR.SAG^{NA} pe-e-
ru-nu[-uš ḫar-kir]
7. nam-ma-at me-ek-ki pár-ku nu-kán KUR-e ku-it ḫu-u-ma-an ša-
ra-a pa-a[-an]
8. e-eš-ta na-an ÉRIN^{MEŠ} pa-an-ku-uš ḫar-ta na-an^{DUTU} za-aḫ-ḫi-
ya-nu-u[n]
9. nu-mu^{DUTU} NIR.GÁL BE-LÍ-YA^{DUTU} URU A-ri-in-na GAŠAN-YA^{DUTU}
^{URU} Ha-at-ti
10. ^{DUTU} LAMMA^{URU} Ha-at-ti^{DUTU} KARAŠ^{DUTU} IŠTAR LÍL DINGIR^{MEŠ}-ya
ḫu-u-ma-an-te-eš

11. pi-ra-an ɥu-u-i-e-er ŠA 1-EN GAL-ya Ú-UL pa-it
12. [nu-]kán^{URU} A-ri-ip-ša-a-an za-aḥ-ḥi-ya-az kat-ta da-aḥ-ḥu-un
13. [n]a-an^{URU} Ḥa-at-tu-ši ɥu-u-ma-an-ti-i ša-a-ru-ù-i ma-ni-ya-aḥ-ḥu-un
14. [nu]-za ÉRIN^{MES} ANŠU.KUR.RA^{HI.A} ŠA BI-IR-TI IŠ-TU NAM.RA^{HI.A} GUD UDU-ya
15. [me]-ck-ki ú-e-mi-ya-at nu^DUTU^{Šr} a-pe-e-da-ni-pát UD-ti
16. [A-]NA^{URU} A-ri-ip-ša-a-pit še-e-šu-un
17. lu-uk-kat-ta-ma I-NA^{URU} Du-uk-ka-am-ma an-da-an za-aḥ-ḥi-ya i-ya-an-ni-ya-nu-un
18. ma-aḥ-ḥa-an-ma-mu-kán LÚ^{MES} URU Du-uk-ka-am-ma me-na-aḥ-ḥa<-an>-da a-ú-e-ir
19. na-at-mu me-na-aḥ-ḥa-an-da ú-e-ir na-at-mu GÌR^{MES}-aš kat-ta-an
20. ḥa-a-li-i-e-er nu-mu me-mi-ir BE-LÍ-NI-wa-an-na-aš ŠA^{URU} A-ri-ip-ša-a
21. i-wa-ar^{URU} Ḥa-at-tu-ši ša-a-ru-u-wa-an-zi le-e ma-ni-ya-aḥ-ti
22. nu-wa-an-na-aš BE-LÍ-NI an-da a-ra-an-da ar-nu-ut nu-wa-an-na-aš^{URU} Ḥa-at<-tu>-ši
23. ar-ḥa pe-e-ḥu-te nu-wa-an-na-aš-za ÉRIN^{MES}
ANŠU.KUR.RA^{HI.A} i-ya nu nam-ma^DUTU^{Šr}
24. URU Du-uk-ka-ma-an URU-an [ša-]a-ru-u-wa-an-zi Ú-UL tar-na-aḥ-ḥu-un
25. na-an-kán IŠ-TU NAM.RA x x-ḥ-ḥu-un NAM.RA^{URU} Du-uk-kà-ma
26. 3 LI-IM NAM.RA I-NA É[LUGAL] ku-in ú-wa-te-nu-un
27. na-an-za-an ÉRIN^{MES} ANŠU.KUR.R[A^{HI.A}] i-ya-nu-un
28. ma-aḥ-ḥa-an-ma LÚ^{MES} URU Az-zi a-ú-e-er URU.DIDLI^{HI.A} BÀD-kán ku-it za-aḥ-ḥi-ya-az
29. kat-ta da-aš-ki-u-wa-an te-ḥ-ḥu-un nu LÚ^{MES} URU Az-zi ku-i-e-eš
30. URU.DIDLI^{HI.A} BÀD^{NÀ} pé-e-ru-nu-uš ḤUR.SAG^{MES}-uš pár-ga-u-e-eš na-ak-ki-i

31. AŠ-R^{HLA} EGIR-pa ħar-kir na-at na-aḥ-ša-ri-ya-an-da-ti nu-mu LÚ^{MES} ŠU.GI KUR⁷⁷
32. me-na-aḥ-ḥa-an-da ú-e-er na-at-mu GIR^{MES}-aš kat-ta-an ḥa-a-li-i-c-er
33. nu-mu me-mi-ir BE-LÍ-NI-wa-an-na-aš le-c ku-it-ki ħar-ni-ik-ti
34. nu-wa-an-na-aš-za BE-LÍ-NI ĪR-an-ni da-a nu-wa A-NA BE-LÍ<-NI> ÉRIN^{MES} ANŠU.KUR.RA^{HLA}
35. pe-eš-ki-u-wa-an ti-i-ya-u-e-ni [NAM.R]A^{URU} Ḥa-at-ti-ya-wa-an-na-aš-kán ku-iš
36. an-da nu-wa-ra-an pa-ra-a pi-i-y[a-u]-e-ni na-aš nam-ma DUTU^{S/} Ú-UL
37. ħar-ni-in-ku-un na-aš-za ĪR-an-ni da-aḥ-ḥu-un na-aš-za ĪR-aḥ-ḥu-un
38. nu-mu MU.KAM-za ku-it še-ir te-c-pa-u-e-eš-ša-an-za e-eš-ta nu nam-ma
39. KUR^{URU} Az-zi Ú-UL da-ni-nu-nu-un nu LÚ^{MES} URU Az-zi li-in-ga-nu-nu-un
40. nam-ma^{URU} Ḥa-at-tu-ši ú-wa-nu-un nu^{URU} Ḥa-at-tu-ši
41. gi-im-ma-an-da-ri<-ya>-nu-un

IV.

4. Եվ Արիսաա քաղաքը գրա[վելու համար շարժվեցի]:
5. Այդ Արիսաա քաղաքը ծ[ովի մե]ջ էր գտնվում:
6. Նրա բնակչությունը հեռացել էր և զբաղեցրել էր ժայռոտ լեռը,
7. հեռվից այն շատ բարձր էր երևում: Եվ ողջ երկիրը վեր էր բարձրացել:
8. Եվ այն զորքերը ամբողջովին ավերեցին: Եվ նրան Արևս հարվածեցի:
9. Եվ ինձ Ամարոպի հզոր աստվածը՝ իմ տերը, Արիմնայի Արևի աստվածուհին՝ իմ տիրուհին, Խաթթիի Ամարոպի աստվածը,
10. Խաթթիի Հովանավոր աստվածը, Բանակի Ամարոպի աստվածը, Դաշտի Իշտար աստվածուհին, բոլոր աստվածները

11. առաջնորդում էին և ինձ հետ էին և ինձ չըբեցին:
12. Եվ Արիպսա քաղաքին հարվածեցի, նվաճեցի
13. և Խաթթուսաս քաղաք ամբողջ ավարը ուղարկեցի:
14. Եվ զինվորները, կառամարտիկները ամբողջում գերիներ, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուն
15. շատ գտան: Եվ ես՝ Արևս, այդ օրը
16. Արիպսայում զիշերեցի:
17. Հաջորդ օրը դեպի Դուգգամա քաղաք արշավեցի՝ այն նվաճելու համար:
18. Երբ Դուգգամա քաղաքի մարդիկ ինձ տեսան իրենց առջև,
19. Նրանք ինձ ընդառաջ եկան և իմ ոտքերի առջև
20. ծունկի եկան և ինձ ասացին՝ մեր տե՛ր, մեզ Արիպսա քաղաքի
21. նման Խաթթուսաս քաղաքի համար ավարի չմատնես:
22. Մեզ, մեր տե՛ր, ամբողջովին մի ավարառի, այլևս մեզ Խաթթուսաս քաղաքի համար
23. մի՛ տար: Մեզ՝ որպես զինվորներ, կառամարտիկներ՝ ր վերցրու: Այնուհետև Արևս
24. Դուգգաման՝ այդ քաղաքը, չավերեցի:
25. Եվ նրանցից գերիներ x x-ի-իս-տ, գերիներ Դուգգամայից
26. 3000 գերի թագավորական պալատ բերեցի:
27. Եվ նրանց զինվորներ և կառամարտիկներ դարձրեցի:
28. Երբ Ազգիի մարդիկ տեսան, որ իրենց ամրացված քաղաքները ինչպես եմ
29. նվաճում, Ազգի երկրի մարդիկ, որոնք
30. ամբողջներում և լեռների բարձր և դժվարամատչ
31. վայրերում էին ապաստանել, նրանք վախեցան: Եվ երկրի ավագներն ինձ
32. ընդառաջ եկան: Եվ ոտքերիս առջև ծունկի եկան:
33. Եվ ինձ ասացին՝ մեր տե՛ր, մեզ մի՛ ոչնչացրու,
34. այլևս մեզ, մեր տե՛ր, ծառայությա՛ն վերցրու, և մեր տիրոջը զինվորներ, կառամարտիկներ
35. կուղարկենք: Խաթթիի գերիներին, որ մեզ մոտ են,

36. նրանց կողարկենք: Եվ թող այնուհետև Արևը
37. չոչնչացնի, ալ ծառայության վերցնի:
38. Եվ քանի որ տարին վերջանում էր,
39. Ազգի երկիրը չամրացրեցի և Ազգի մարդկանց երդման տակ
դրեցի:
40. Այնուհետև Խաթթուսա քաղաք եկա: Եվ Խաթթուսասում
41. ձմեռեցի:

9. KBo IV 4=2BoTU 58 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, MVAG, 1933, № 38, S. 138-141).

IV.

42. ma-aḫ-ḫa-an-ma ḫa-me-eš-ḫa-an-za ki-ša-at ma-an *I-NA* KUR
^{URU}Az-zi ta-ni-nu-ma-an-zi
43. pa-a-un ma-aḫ-ḫa-an-ma LÚ^{MES} URU^{URU} Az-zi iš-ta-ma-aš-šir ^DUTU^{SI}-
wa ú-iz-zi
44. nu LÚ^{MES} URU^{URU} Az-zi ^mMu-ut-ti-in LÚ^{URU} Ḫa-li-ma-na-a me-na-
aḫ-ḫa-an-da
45. [u-]i-e-er nu-mu ki-iš-ša-an wa-a[-tar-]na-aḫ-ḫi-ir *BE-LÍ<-NI>*-
wa-an-na-aš ka-ru-ú
46. [ku-]it ḫar-ni-ik-ta nu-wa *BE-LÍ-NI* li-e nam-ma ú-wa-ši nu-wa-
an-na-aš-za *BE-LÍ-NI*
47. [ÌR-a]n-ni da-a nu-wa *A-NA BE-LÍ-NI* ÉRIN^{MES}
ANŠU.KUR.RA^{MES} pe-eš-ki-u-wa-an ti-ya-u-e-ni
48. [NAM.R]A^{URU} Ḫa-at-ti-ya-wa-an-na-aš-kán ku-iš an-da nu-wa-
ra-an pa-ra-a pi-i-ya-u-e-ni
49. [nu-mu NA]M.RA^{URU} Ḫa-at-ti 1 *LI[-IM]* NAM.RA EGIR-pa pi-
i-e-er
50. [nu-m]u e-ni-iš-ša-an ku-it [^mMu-]ut-ti-in LÚ^{URU} Ḫa-li-ma-na-a
51. [me-]na-aḫ-ḫa-an-da u-i-e-er [NAM.RA]^{URU} Ḫa-at-ti-ya-mu
EGIR-pa pi-i-e-er

52. nu nam-ma ^DUTU^{Šr} I-NA KUR ^U[^{RU}Az-z]i Ú-UL pa-a-un na-aš-
za ĪR-an-ni
53. da-aḫ-ḫu-un na-aš-za ĪR-aḫ-ḫu[-un] nu nam-ma ^DUTU^{Šr} a-pé-c-
da-ni MU.KAM-ti
54. gi-im-ri Ú-UL ku-wa-pí-ik-ki pa-a-un nu I-NA ^{URU}A-an-ku-wa
an-da-an
55. ú-wa-nu-un nu I-NA ^{URU}A-an-ku-wa gi-im-ma-an-ta-ri-ya-nu-un

IV.

42. Երբ գարունը բացվեց, Ազգի երկիրը կարգավորելու համար
43. գնացի: Երբ Ազգի երկրի մարդիկ լսեցին, որ Արևը գալիս է,
44. Ազգիի մարդիկ Մուտտիմ՝ Խալիմանա քաղաքի մարդուն
ընդառաջ
45. ուղարկեցին: Եվ ինձ այսպես դիմեց. մեր տե՛ր, մեզ արդեն
46. հարվածել ես: Մեր տե՛ր, նորից մեզ մոտ մի՛ արի, այլ մեր
տե՛ր, մեզ
47. [ծառայությ]ա՛ն վերցրու: Մեր տիրոջը զինվորներ և
կառամարտիկներ կուղարկենք:
48. Խաթթիի գերիները, որ մեզ մոտ են, նրանց կուղարկենք:
49. [Եվ ինձ] Խաթթի երկրի 1000 գերի վերադարձրեցին:
50. [Եվ ինձ] քանի որ [Մու]տտիմ՝ Խալիմանա քաղաքի մարդը
51. [ընդ]առաջ եկավ և [գերիներին] Խաթթի երկրի վերադարձրեց,
52. Թող Արևը [Ազգ]ի չգնա: Եվ թող մեզ ծառայության
53. վերցնի և մեզ ծառայեցնի: Այնուհետև, Արևս, քանի որ
54. ձմեռամուտ էր, ոչ մի տեղ չգնացի: Դեպի Անկուվա քաղաք
55. գնացի և Անկուվայում ձմեռեցի:

10. Friedrich J., Staatsverträge des Hatti-Reiches in
hethitischer Sprache, 2 T., Leipzig, 1930, S. 134-136.

50. nu-uš-ma-aš ka-a-ša ki-e k[u-e u]d-da-a-ar ŠA.PAL NI.IŠ
DINGIR^{LIM}

51. te-eh-ḫu-un na-at ma-a-an [šu-me-eš LÚ^{MEŠ} URU^H]a-ya-ša ^mMa-ri-ya-aš-ša
52. *Ú-UL* pa-aḫ-ḫa-aš-te-ni nu-uš-ma[-aš ke-e] *NI.IŠ* DINGIR^{LIM} šu-me-en-za-an
53. SAG.DU^{MEŠ}-KU-NU *QA.DU* DAM^{MEŠ}-KU-NU DUMU^{MEŠ}[-KU-NU ŠEŠ]^{MEŠ}-KU-NU MUNUS.KU^{MEŠ}-KU-NU
54. MÁŠ^{H1.A}-KU-NU *Ē*^{MEŠ}-KU-NU A.ŠÀ^{H1.A}-KU-NU U[RU DIDLI^{H1.A}-KU-N]U ^{GIŠ}SAR.GEŠTIN-KU-NU
55. KISLAḤ^{H1.A}-KU-NU GUD^{H1.A}-KU-NU UDU^{H1.A}-KU-NU [*QA.DU MIM-MU-KU-NU*-ya]
56. kat-ta-an ar-ḫa <ḫar-ga-nu-wa-an-du> da-an-ku-wa-ya-az-ma-aš-k[án tág-n]a-az
57. še-ir ar-ḫa ni-ni-in-kán-du nu-uš-ša-an a[m-mu-uk]
58. *A.NA* LÚ <^{MEŠ}> KUR^{URU} Ḫa-ya-ša ^mMa-ri-ya <KUR>^{URU} Ḫa-ya-ša-y[a]
59. i-da-a-lu *Ú-UL* tág-ga-aš-[ḫi]

50. Եվ ձեզ այսպես երդման տակ
51. դրեցի, եթե [դուք՝ մարդիկ Հ]այասսայի, և Մարիյա
52. չկատարեք, ապա [այս] երդումը ձեզ
53. բոլորիդ՝ ձեր կանանց, ձեր որդիների, ձեր եղբայրների, ձեր քույրերի, ձեր
54. ընտանիքների, ձեր տների, ձեր դաշտերի, ձեր քա[ղաքների, ձեր] խաղողի այգիների, ձեր
55. արտերի, ձեր խոշոր եղջերավոր անասունների, ձեր ոչխարների, ձեր [ունեցվածքի հետ միասին]
56. թող սաստիկ <ոչնչացնի>, ս[և եր]կրի
57. երեսից: Եվ [ես]
58. Հայասսայի մարդկանց, Մարիյային՝ Հայասա երկրի,
59. չարիք չեմ պատճառի:

11. KUB XXVI 39 (Forrer E., *Hajasa-Azzi, Caucasică*, 1931, № 9, S. 6. Քոսյան Ա., Հայաստանի ասորականները (KUB XXVI 39), ՄՍՍԵԺ, 2005, XXIV, էջ 445-446).

I.

26. [^DU.GUR ^{URU}Ha-ya-ša ^DIŠTAR ^{URU}Pa-a-at-te-u-[.....]

27.

28. [^D.....-š/t]a?-an-nu-uš ^{URU}La-ḫi-ir-ḫi-la ^DZa-ag-ga(-)
[.....^[URU]Qa?-ad-ku/ma-ša/ta?

29. [^DU ^{URU}Ar-ni-ya ^DTa-a-ru-u-mu-uš ^{URU}Kam?-[.....]

30. [^DU ^{URU}Pa-aḫ-ḫu-u-te-ya ^DTe-ri-it-ti-tu-u-ni-i[š]

31. [^{URU}U Ta-ma-at-ta ^DU-na-ga-aš-ta-aš ^{URU}Ga-zu-ú[?]

32. ^DU tak-ša-an-na-aš ^{URU}Ar-ḫi-ta ^DBa-al-ta-ik

33. [^{URU}U Du-ug-ga-am-ma-na ^DU-na-ag-ga-aš-ta-aš ^{URU}Pár-ra-ya

34. [^D...r]a(?)-ḫu-ḫu-uš ^{URU}Ga-aš-mi-ya-ḫa ^DŠi-il-l[i?-x]-l[i? ^{URU}.....]

12. KUB XIV 4 (Քոսյան Ա., Մորսիլիս II-ի հայաստական արքաները (նոր սկզբնաղբյուրներ), ՊԲՀ, 2004, քիվ 2, էջ 199-200).

IV.

24. [ma-a-an I-NA KUR ^{URU}A]z-zi-ma i-ya-aḫ-ḫa-at nu ^DUTU-uš ša-
ki-ya-aḫ-ta MUNUS. LUGAL-ma

25. [.....ki-iš-ša-a]n me-mi-iš-ki-it e-ni-wa ku-it
^DUTU-uš š[a-ki-y]a-aḫ-ta

26. [.....i-ši-y]a-aḫ-ta Ú-UL-wa ŠA LUGAL ÚŠ i-ši-
ya-aḫ-ta nu-[wa] ma-a-an

27. [.....]^{MEŠ} ^{URU}Ha-at-ti-ma-wa-za AŠ-ŠUM
BE-LU-UT-TI ta-ma-a-in

28. [.....-w]a-za ^fAm-mi-in-na-ya N[UMUN?] ŠA
^fAm-mi-in-na-ya-ya

29. [... i-y)a-an-zi ^DUTU^{SI}-ma-za I-NA
KUR ^{URU}Ha-ia-ša
30. [...]x tup-pí-az EGIR-an-da ha-
at-ra-a-cš
31. [... EGIR-an-d]a wa-tar-na-aḫ-ta ma-a-an
^{URU}Ha-ya-ša-az-ma
32. [...] ḫu-u-da-a-ak Ú-UL
me-mi-iš-ta
24. Իսկ [երբ] ես Ա[զգի երկիր] արշավեցի, արևը նշան տվեց:
Իսկ թագուհին
25. [Խաթթ]ի[ում] [խոսում էր (այսպես)]. Այդ նշանը, որ արևը
տվեց,
26. [ի՞նչ է այն կանխա]գուշակում: Արդյո՞ք (այն) արքայի
մասին չի կանխագուշակում: Եվ եթե
27. [այն կանխագուշակում է արքայի մասին, արդյոք] Խաթթիի
[բնակիչ]ները ուր[իշ] մեկին իշխանության
28. [չախտի ընտրեն]: Արդյոք նրանք Ամմիննայային և
Ամմիննայայի
29. [որդուն(?)]-են: Իսկ Արևս Հայասայում
30. [...] կավե սալիկի վրա դու
պատասխանեցիր:
31. [...] նա հրաման [արձակ]եց: Իսկ (երբ)
Հայասայից
32. [...] նա շտապ/անմիջապես չասաց:

ԽԵԹԱԿԱՆ ԱՐՔԱՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿ

- Թուրխալիյաս I/II (Ք.ա. XIV դարի սկիզբ)
Առնուվանդաս I (Ք.ա. XIV դարի I կես)
Խաթթուսիլիս II (Ք.ա. XIV դարի I կես)
Թուրխալիյաս III (Ք.ա. 1360-1344թթ.)
Սուպպիլուլիումաս I (Ք.ա. 1344-1322թթ.)
Առնուվանդաս II (Ք.ա. 1322-1321թթ.)
Մուրսիլիս II (Ք.ա. 1321-1295թթ.)
Մուվատալիս II (Ք.ա. 1295-1272թթ.)
Ուրլիս-Թեշուր (Մուրսիլիս III) (Ք.ա. 1272-1267թթ.)
Խաթթուսիլիս III (Ք.ա. 1267-1237թթ.)
Թուրխալիյաս IV (Ք.ա. 1237-1209թթ.)
Առնուվանդաս III (Ք.ա. 1209-1207թթ.)
Սուպպիլուլիումաս II (Ք.ա. 1207---թթ.)

HAYASA: THE POLITICAL AND CULTURAL HISTORY.

SUMMARY

The history of the kingdom of Hayasa (known from the Hittite sources) is an inseparable part of the Armenian history. The kingdom of Hayasa played an important role in the historic events of ancient world in the 2nd millennium BC.

The study of the cuneiform inscriptions related to Hayasa allows to present a complete picture of the military and political history of this ancient state unit of the Armenian Highland. It is important for an objective assessment of the history of that time.

The conclusions made as a result of the study are as follows:

At the beginning of the 14th century BC, according to the Hittite sources, the kingdom of Hayasa-Azzi emerged in the Armenian Highland. In a relatively short period of time this state displayed a great vitality by playing an important role in the region's political life.

Analyzing the opinions of the specialists regarding the historical-geographical position of Hayasa-Azzi, we can indicate that they locate it mainly in the north-west of the Armenian Highland. Meanwhile, it is also evident that the Hittite sources contain data about Hayasa so far as the Hittites could penetrate into the western regions of the Armenian Highland. Thus, the extension of Hayasa-Azzi towards east is probable, taking into consideration the fact that the area in question was part of the Late Bronze Age cultural areal of the Armenian Highland.

It is natural that in addition to the Hittite Empire which was its western neighbor; Hayasa also had relations with its southern and eastern neighboring countries.

Hayasa-Azzi had its territory, court, army, settlements and pantheon.

The Hittite sources differentiated between units having royal power and political formations that were simply governed by tribal chiefs. The Hittites speak about Anniya, Hukkana and Karanni as kings. The kings of Hatti signed treaties, established relationships by marriage and invited the kings of Hayasa to their court.

Judging from the correspondence between Hatti and Hayasa, it is worth mentioning that there should be scribes in the Hayasaean court who conducted state correspondence.

The men of Azzi served in the Hittite army as charioteers. The army of Hayasa-Azzi had at least 700 chariots and an infantry of 10.000 warriors. It was a considerable force for the time.

The Hittite sources give information about more than twenty towns (settlements). Thus, the towns of Hayasa-Azzi mentioned in the Hittite sources testify to the existence of urban life in the country and cult centers in those towns. At the same time from one part of "Hukkana's Treaty" it can be concluded also that the Hayasacans were farming and breeding cattle.

The Hayasaean town Aripša, which was mentioned in the campaign made during the 10th year of Muršiliš' reign, was described as a town "in the sea". It was not situated on the coast of the Black Sea because in that case the Hittites would have to pass through the Eastern-Pontic Mountains and their confrontation with the martial Kaska tribes would be inevitable. During that campaign Muršiliš had moved across the territory of Upper Armenia and, passing through Turuberan, reached the shore of Lake Van where Aripša was situated. Thus, authors who assume that the town was situated on the shore of Lake Van are correct. Hayasa-Azzi stretched at least from the Upper Euphrates valley to the basin of Lake Van.

In the 13th century BC Hayasa-Azzi was an independent state and was neither a subject to the Hittite Empire nor the Assyrian Empire. The division of the Hittite Empire into several states at the

beginning of the 12th century BC had to result in creating more favorable conditions for Hayasa-Azzi. Assyria also faced a political fall that time. Thus, there was no serious external factor that could result in the fall of Hayasa-Azzi. We assume that Hayasa existed also during the 12th century BC: not as a united state, but as a state consisting of several political units (Nairi states).

In Late Bronze Age the territories of the historic regions of Great Armenia, namely part of the territories of Tayk and Upper Armenia's provinces, the western districts of Ayrarat province, the northern districts of the Turuberan province and the north-east of Armenia Minor were parts of Hayasa-Azzi.

At present there are a number of archaeological sites in that region - Sos, Karaz, Blur, Güzelova, Büyüktepe, etc. The archaeological excavations in Upper Armenia and adjacent regions throw a new light upon the history and culture of Hayasa, its political and economic relations.

The pantheon of Hayasa was presented in one Hittite inscription which was probably part of a treaty between the Hittite and the Hayasacan kings. Fourteen cult centers and deities were mentioned in the treaty. According to that list we can conclude that there were *temples* in those 14 settlements.

The name of Hayasa originated from the ethnic name *Hay* of earlier epochs. The original name *Hay* (Armenian) of the autochthons of the land, situated to the east, was familiar to the Hittites. Thus, according to the rules of their language, the Hittites added the suffix "asa" which meant in their language a place. Therefore, we have the toponym Hay+asa.

Being the neighbor of the Hittite Empire Hayasa could not help bearing its political, cultural and economic influence. But having an original culture the state of Hayasa-Azzi was a part of the political, cultural and economic entity of the Armenian Highland.

Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, «Հայաստան» հրատարակչություն, 432 էջ:

Այվազյան Հ., Հայերեն մետաղաձուլների ծագումնաբանության հարցի շուրջ, Բանբեր Երևանի Համալսարանի, 1998, թիվ 3, էջ 182-192:

Ավետիսյան Հ., Հնագույն եթնիկական տեղաշարժերը և Հայկական լեռնաշխարհը մ.թ.ա. III-I հազարամյակներում, ՊԲՀ, 1994, թիվ 1-2, էջ 239-246:

Ավետիսյան Հ., Հայկական լեռնաշխարհը խոտի-խեթական ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունների ոլորտում, ՊԲՀ, 1996, թիվ 1-2, էջ 221-230:

Ավետիսյան Հ., Արամեացիների տեղաշարժը դեպի Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան շրջաններ և նրանց պայքարը Ասորեստանի դեմ (մ.թ.ա. XII-XI դդ.), ՊԲՀ, 1998, թիվ 3, էջ 125-132:

Ավետիսյան Հ., Հայկական լեռնաշխարհի և Հյուսիսային Միջագետքի պետական կազմավորումների քաղաքական պատմությունը մ.թ.ա. XVII-IX դդ., Երևան, 2002, «Զեյթուն» հրատարակչություն, 187 էջ:

Բարսեղյան Լ., Խայասա-Ազգիի ու նրա մի քանի բնակավայրերի տեղադրման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1963, թիվ 3, էջ 307-313:

Բարսեղյան Լ., Հայասա-Ազգիի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մասին, ՏՀԳ, 1963, թիվ 6, էջ 101-106:

Բարսեղյան Լ., Հայասա-Ազգիի ռազմա-քաղաքական պատմությունից, ՏՀԳ, 1964, թիվ 7, էջ 73-79:

Բարսեղյան Լ., Հայ ժողովրդի ծագման և կազմավորման հարցերը պատմագիտության մեջ, Երևան, 1996, ՀՀ ԳԱԱ Գիտական տեղեկատվության կենտրոն, 304 էջ:

Գաբրիելյան Հ., Հայկական լեռնաշխարհի, Երևան, 2000, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 374 էջ:

Դանիելյան Է., Հին Հայաստանի պատմության հայեցակարգային հիմնահարցերը պատմագրության մեջ, ՊԲՀ, 2003, թիվ 3, էջ 30-37:

Դավթյան Ա., Հայոց աստղային դիցաբանություն, Երևան, 2004, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 264 էջ:

Երեմյան Ս., Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում, ՊԲՀ, 1958, թիվ 3, էջ 59-74:

Երեմյան Ս., Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, ՊԲՀ, 1970, թիվ 2, էջ 27-56:

Խսրաբեյան Հ., Պաշտամունքն ու հավատալիքը ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում (ըստ հնագիտական նյութերի), Երևան, 1973, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 172 էջ:

Խաչատրյան Ա., Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն, Երևան, 1933, հրատարակչություն Մելքոնյան ֆոնդի, 555 էջ:

Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, «Զանգակ-97» հրատարակչություն, 159 էջ:

Կարապետյան Լ., Հայաստանի գունագարդ խեցեղենի ձևերը և զարդանախշերը, ՊԲՀ, 1964, թիվ 3, էջ 212-219:

Կրկյաշարյան Ս., Հին Հայաստանի պետական կառուցվածքը (մ.թ.ա. VI-մ.թ. IVդդ.), Երևան, 2005, «Լուսակն» հրատարակչություն, 311 էջ:

Հակոբյան Թ., Ուրվագծեր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության: Հնագույն ժամանակներից մինչև XX դարի սկիզբը, Երևան, 1960, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 480 էջ:

Հակոբյան Թ., Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Երևան, 1987, «Հայաստան» հրատարակչություն, 256 էջ:

«Հայ» անունը ըստ Պ. Կրեյմերի, ՀԱ, 1933, թիվ 7-8, էջ 429-432:

Հմայակյան Հ., Հայաստան ^dՍ.GUR-ը և Արա Գեղեցիկը, ՄՍԱԵԺ, 2004, XXIII, էջ 381-394:

Հմայակյան Հ., Հոգևոր ավանդույթների ժառանգականութ-

յունը (Պաղարերության պաշտամունքից մինչև քրիստոնեություն), 21-րդ դար, 2005, թիվ 2(8), էջ 165-175:

Ղազարյան Ռ., Հայաս-Ազգի տեղադրության հարցի շուրջ (ըստ Մուրսիլիս II-ի տարեգրության), Մերձավոր Արևելք, 2005, էջ 35-39:

Ղափանցյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն (Հին շրջան), Երևան, 1961, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱԱ հրատարակչություն, 362 էջ:

Մարտիրոսեան Ն., Հայերենի յարաբերութիւնը հեթիտերենի հետ (Նպաստ մը Հեթիտ եւ Հայ բառաքնութեան), ՀԱ, 1924, թիվ 9-10, էջ 453-459, 1926, թիվ 7-8, էջ 369-374:

Մարտիրոսյան Ն., «Գիլգամեշ» դյուցազներգությունը, ՊԲՀ, 1958, թիվ 3, էջ 75-83:

Մարտիրոսյան Ն., Պրպտումներ փոքրասիական անուններու մասին, ՊԲՀ, 1961, թիվ 3-4, էջ 82-107:

Մարտիրոսյան Ն., Նպաստ մը հեթ և հայ բառաքնության, ՊԲՀ, 1972, թիվ 2, էջ 163-186:

Մելքոնյան Ա., Էրզրում, Էրզրումի մահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դարի առաջին երեսնամյակին (պատմաօղովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 1994, «Հայաստան», ԳԱԱ հրատարակչություններ, 180 էջ:

Սկրտչյան Ն., Խեթա-հայկական ընդհանրություններ, ԼՀԳ, 1970, թիվ 7, էջ 58-69:

Մնացականյան Հ., Լճաշենի մշակույթի զարգացման հիմնական էտապները, ՊԲՀ, 1965, թիվ 2, էջ 95-114:

Մովսիսյան Ա., Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում (ըստ գրավոր աղբյուրների), Երևան, 2005, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 176 էջ:

Պետրոսյան Ա., Հայկական դիցարանի հնագույն ակունքները, ՊԲՀ, 2004, թիվ 2, էջ 205-233:

Պետրոսյան Ա., Հայոց ազգածագման հարցեր, Երևան, 2006, «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամ, 146 էջ:

Պետրոսյան Ս., Պետրոսյան Ծ., Հնագույն Շոփքի դիցական գլխավոր եռյակի շուրջ, Գիտական աշխատություններ, 2001,

թիվ 4, Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, էջ 79-96, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ:

Պետրոսյան Ա., Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին ու վաղմիջնադարյան Հայաստանում, Պատմական գիտությունների դոկտորի ատենախոսություն, Երևան, 2001, 350 էջ:

Պետրոսյան Ա., Հին հայոց խաղողագործ աստվածը, Հայկական լեռնաշխարհը հայոց և համաշխարհային քաղաքակրթության բնօրրան, Հայագիտական գիտաժողով, Երևան, 2004, էջ 158-164, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ:

Ջահուկյան Գ., Հայերենի և խեթա-լուվական լեզուների բառային կազմի ծագումնային զուգադիպումները, ՊԲՀ, 1967, թիվ 4, էջ 57-74:

Ջահուկյան Գ., Հայասայի լեզվի հիմնամատուլիական ծագման վարկածը, ՊԲՀ, 1976, թիվ 1, էջ 89-110:

Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 748 էջ:

Ջահուկյան Գ., Լեզվական նոր տվյալներ հայոց նախաքրիստոնեական կրոնի և հավատալիքների մասին, ՊԲՀ, 1992, թիվ 1, էջ 14-27:

Վարդումյան Գ., Հայկական լեռնաշխարհը հայոց հավատքի բնօրրան, Հայկական լեռնաշխարհը հայոց և համաշխարհային քաղաքակրթության բնօրրան, Հայագիտական գիտաժողով, Երևան, 2004, էջ 142-150, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ:

Տաշեան Յ., Հաթեր եւ ուրարտեանք, Վիեննա, 1934, Մխիթարեան տպարան, 343 էջ:

Տաշեան Յ., Թէ ի՞նչպէս կազմուեցաւ հայ ազգը, ՀԱ, 1934, թիվ 1-2, էջ 28-31:

Տիրացյան Գ., Հայերի ոչ հնդեվրոպական նախնիները՝ խուռի ուրարտացիները և Ուրարտու-Հայաստան պրոբլեմը, ՊԲՀ, 1985, թիվ 1, էջ 195-207:

Քասունի Ե., Նախահայկական Հայաստան, Հայաստանի

քննական պատմությունը նորքարային շրջանէն 600 Ն. Ք., Պէյ-րութ, 1950, տպարան-«Ջարթօնք», 752 էջ:

Քոսյան Ա., էթնիկական տեղաշարժերը Փոքր Ասիայում և Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. XII դարում («Ծովի ժողովուրդներ», մուշկեր և ուրումեացիներ), ՊԲՀ, 1991, թիվ 1, էջ 65-78:

Քոսյան Ա., Կրկին էթնիկական տեղաշարժերի մասին, ՊԲՀ, 1994, թիվ 1-2, էջ 247-255:

Քոսյան Ա., «Արևելյան» և «արևմտյան» մուշկերի խնդիրը, ՊԲՀ, 1996, թիվ 1-2, էջ 207-220:

Քոսյան Ա., Իսուվան (Ծովքը) մ.թ.ա. XIII-XII դարերում, ՊԲՀ, 1997, թիվ 1, էջ 177-192:

Քոսյան Ա., Հին Առաջավոր Ասիայի եվ Էգեյան ծովի ավազանի պատմության պարբերացման շուրջ, ՄՍԱԵԺ, 1998, XVII, էջ 124-140:

Քոսյան Ա., Տուն Թորգոմայ (առասպել և իրականություն), Երևան, 1998, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, 79 էջ:

Քոսյան Ա., Իսուվան և Գորդիոնը մ.թ.ա. XII-X դարերում (Համեմատական վերլուծություն), ՊԲՀ, 1998, թիվ 3, էջ 117-124:

Քոսյան Ա., Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999, «Չանգակ-97» հրատարակչություն, 264 էջ:

Քոսյան Ա., Ասորեստանը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները մ.թ.ա. XIII դարի երկրորդ կեսին, ՊԲՀ, 1999, թիվ 2-3, էջ 222-231:

Քոսյան Ա., Խեթական պետությունը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները մ.թ.ա. XV դարում, ՊԲՀ, 2000, թիվ 3, էջ 161-174:

Քոսյան Ա., Նոր նյութեր Խեթական տերության և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխհարաբերությունների մասին, ՄՍԱԵԺ, 2001, XX, էջ 233-245:

Քոսյան Ա., Անի-Կամախը խեթական դարաշրջանում, ՊԲՀ, 2002, թիվ 3, էջ 225-241:

Քոսյան Ա., Նոր տեղանուններ խեթական սեպագիր տեքստերում, ՄՍԱԵԺ, 2003, XXII, էջ 252-264:

Քոսյան Ա., Խեթական KUB XXVI 62 սեպագիր տեքստը և Վերին Եփրատի ավազանի պատմական աշխարհագրության խնդիրները, ՄՍԱԵԺ, 2004, XXIII, էջ 472-484:

Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների), Երևան, 2004, «Չանգակ-97» հրատարակչություն, 166 էջ:

Քոսյան Ա., Մուսիլիս II-ի հայաստան արշավանքները (նոր սկզբնաղբյուրներ), ՊԲՀ, 2004, թիվ 2, էջ 197-204:

Քոսյան Ա., Հայաստանի աստվածները (KUB XXVI 39), ՄՍԱԵԺ, 2005, XXIV, էջ 444-457:

Քոսյան Ա., Հայաստան և Ազգին, Շնորհի ի վերուստ. առասպել, ծես և պատմություն: Հոդվածների ժողովածու նվիրված Սարգիս Հարությունյանի 80-ամյակին, Երևան, 2008, էջ 263-291:

Арешян Г., Вопросы типологии населенных пунктов Армении позднего бронзового и раннего железного веков, Научные сообщения, II Республиканская научная конференция по проблемам культуры и искусства Армении. Тезисы докладов по секции древнего и средневекового искусства, Москва, 1978, № X, с. 91-108.

Арутюнян Н., Биайнили (Урарту), Военно-политическая история и вопросы топонимики, Ереван, 1970, изд. АН Арм.ССР, 474с.

Арутюнян Н., Топонимика Урарту. Хурриты и урарты, 1, Ереван, 1985, изд. АН Арм.ССР, 308с.

Барсегян Л., Из истории древнейших племенных союзов Армянского нагорья в XV-XIII вв. до н. э. (Хайаса-Аззи). Автореферат диссертации кандидата исторических наук, Ереван, 1964, изд. АН Арм. ССР, 31с.

Бэизяну В., Некоторые вопросы этногенеза армян, ИФЖ, 1961, № 2, с. 91-123.

Вардумян Г., Дохристианские культы армян, ՀԱԲ, 1991, № 18, էջ 65-70:

Герны О., Хетты, Москва, Москва, 1987, изд. "Наука", 239с.

Головлева Л., Царство Алзи во второй половине II тыс. до н.э. Из истории древнейших государственных образований на Армянском нагорье, Древний Восток, 1978, № 3, с. 71-87.

Джаукян Г., Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ереван, 1964, изд. АН Арм. ССР, 96с.

Джаукян Г., О соотношении хайасского и армянского языков, ИФЖ, 1988, № 1, с. 60-79.

Джаукян Г., О соотношении хайасского и армянского языков, ИФЖ, 1988, № 2, с. 68-88.

Дьяконов И., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, № 2, 3, 4; 265-356, 207-264, 283-305 с.

Дьяконов И., Хетты, фригийцы и армяне, ПАСБ, 1961, № 1, с. 333-368.

Дьяконов И., Предыстория армянского народа. История Армянского нагорья с 1500 по 500 г. до н.э. Хурриты, лувийцы, протоармяне, Ереван, 1968, изд. АН Арм.ССР, 264с.

Дьяконов И., К праистории армянского языка (о фактах, свидетельствах и логике), ИФЖ, 1983, № 4, с. 149-178.

Есаян С., Амулеты, связанные с культом солнца из Армении, Советская археология, 1968, № 2, с. 255-260.

Есаян С., Мнацаканян А., О статуэтках из Лчашена, ИФЖ, 1975, № 2, с. 253-261.

Есаян С., Традиции гончарного производства Армении эпохи средней и поздней бронзы. (К вопросу о преемственности форм и орнаментальных мотивов). Междисциплинарные исследования культуртогенеза и этногенеза Армянского нагорья и сопредельных областей. (Сборник докладов), Ереван, 1990, с. 126-136, изд. Ереванского университета.

Иванов В., Выделение разных хронологических слоев в древнеармянском и проблема первоначальной структуры текста гимна Ва(х)агну, ИФЖ, 1983, № 4, с. 22-43.

Иванов В., О взаимодействии индоевропейских и северокавказских диалектов в ареале Армянского нагорья ок. III-I тыс. до. н.э. Междисциплинарные исследования культуртогенеза и этногенеза Армянского нагорья и сопредельных областей. (Сборник докладов), Ереван, 1990, с. 137-144, изд. Ереванского университета.

Капанцян Г., Хайаса-колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история. Ереван, 1948, изд. АН Арм. ССР, 291с.

Карапетян Л., Производящее хозяйство и духовная культура племен Армении в эпоху поздней бронзы и раннего железа, Ереван, 1980, изд. АН Арм. ССР, 107с.

Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956, с. 68-155, Айпетрат, 156с.

Мартirosян А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, изд. АН Арм. ССР, 312с.

Меликишвили Г., Наири-Урарту. Древневосточные материалы по истории народов Закавказья. № 1. Тбилиси, 1954, изд. АН Груз. ССР, 447с.

Немировский А., “Пространные анналы” Мурсилиса II - текстологическая условность?, ВДИ, 2005, № 1, с. 3-14.

Петросян А., Армянский эпос и мифология (истоки, миф и история), Ереван, 2002, НАН РА, Институт археологии и этнографии, 239с.

Петросян С., Племенной союз Хайаса-Аззи в системе двоичных противопоставлений, ВОН, 1987, № 3, с. 77-87.

Хачатрян В., Восточные провинции Хеттской империи (Вопросы топонимики), Ереван, 1971, изд. АН Арм. ССР, 182с.

Хачатрян В., Хайасцы, ВОН, 1972, № 8, с. 32-41.

Хачатрян В., Хайаса и Наири, ВОН, 1973, № 11, с. 37-47.

Хачатрян В., Наири и Армина, ВОН, 1976, № 8, с. 59-72.

Хачатрян В., Некоторые вопросы хронологии Хеттского царства, Древний Восток, 1978, № 3, с. 93-106.

Хачатрян В., Марийа-титул хайасских царей, Древний Восток, 1988, № 5, с. 57-62.

Alp S., Die Lage von Šamuḫa, Anatolia, 1956, № I, S. 77-80.

Alp S., Hethitische Briefe aus Maṣat-Höyük, ТТКХ, № VI/35. Ankara, 1991, 465 S.

Belli O., Konyar E., Archaeological Survey on Early Iron Age Fortresses and Necropoleis in Northeast Anatolia, Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000), Edited by O. Belli, Istanbul, 2001, p. 331-335, Istanbul Üniversitesi.

Boese J., Wilhelm G., Aššur-dan I, Ninurta-apil-ekur und die mittelassyrische Chronologie, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 1979, № 71, S. 19-38.

Bryce T., The Boundaries of Hatti and Hittite Border Policy, Tel Aviv, 1986-1987, № 13-14, p. 85-102.

Bryce T., The Kingdom of the Hittites, 1998, Oxford, University Press, 464p.

Carruba O., Die Hajasa-Verträge Hattis, Documentum Asiae Minoris (Festschrift H. Otten), Wiesbaden, 1988, S. 59-75.

Cavaignac E., L'extension de la zone des Gasgas a l'ouest, RHA, 1931, № 4, p. 101-110.

Cavaignac E., Le premier royaume d'Arménie, RHA, 1934, № 17, p. 9-14.

Cavaignac E., L'histoire politique de l'Orient de 1340 à 1230: succession des événements, RHA, 1935, № 20, p. 117-126.

Cavaignac E., La place du Palâ et du Tumanna, RHA, 1936, № 22, p. 173-178.

Cavaignac E., L'Epoque de Tell-El-Amarna: Subbiluliuma et Mursil (XIV siècle), Histoire Générale de L'Antiquité, 1946, № 102, p. 53-67.

Cornelius F., Zur hethitischen Geographie: die Nachbarn des Hethiterreiches, RHA, 1958, № 62, S. 1-17.

Cornelius F., Geographie des Hethiterreiches, Orientalia, 1958, № 27, S. 225-251, 373-398.

Cornelius F., Neue Aufschlüsse zur hethitischen Geographie, Orientalia, 1963, № 32, 3, S. 233-245.

Cornelius F., Neue Arbeiten zur hethitischen Geographie, Anatolica, 1967, № I, S. 62-77.

Del Monte G., Tischler J., Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, № VI, Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1978; Dr. Ludwig Reichert Verlag, 596 S.

Del Monte G., Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, № VI/2, Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte, Supplement, Wiesbaden, 1992; Dr. Ludwig Reichert Verlag, 218 S.

Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter, Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 18 Januar-28 April 2002, Konrad Theiss Verlag, 374S.

Ertem H., Boğazköy Metinlerinde Geçen. Coğrafya Adlari Dizini (Çivi yazılı metin yerleri ve Bibliyografya ile birlikte), Ankara, 1973, Ankara Üniversitesi Basımevi, 206 s.

Forrer E., Hajsas-Azzi, Caucasica, 1931, № 9, S. 1-24.

Friedrich J., Aus dem hethitischen Schriftum, Leipzig, 1925, H. I-II.

Friedrich J., Der Vertrag des Šuppiluliumaš mit Hukkanaš und den Leuten von Hayaša, Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 T., Leipzig, 1930, Hinrichs'sche Buchhandlung, S. 103-163.

Friedrich J., Hethitisches Elementarbuch, II T., Heidelberg, 1946; Carl Winter. Universitätsverlag, 131 S.

Garstang J., Gurney O., The Geography of the Hittite Empire, London, 1959; The British Institute of Archaeology at Ankara, 133 p.

Goetze A., Zur Geographie des Hethiterreiches, Kleinasiatische Forschungen, 1930, B. 1, H. 1, S. 108-114.

Goetze A., Kleinasien (Zweite, neubearbeitete Auflage). München, 1957, Beck'sche Verlagsbuchhandlung, XVI+228 S.

Gonnet H., Les montagnes d'Asie Mineure d'après les textes hittites, t. 26, 1968, 205p.

Götze A., Die Annalen des Muršiliš, MVAG, 1933, № 38, 329 S.

Götze A., Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography, New Haven, 1940, Yale Oriental Series, 97 p.

Grayson A., The Assyrian Royal Inscriptions, № I-II, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1972, 1976, 158 p., 213 p.

Güneri S., Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması, AST, 1988, № 5/2, s. 45-76.

Güneri S., Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler, TAD, 1992, XXX, s. 149-195.

Güneri S., Erzurum Karaz, Pulur ve Güzelova'da geç Karaz Kültürü evresi Yerleşmeleri ile ilgili arkeolojik keşifler, Doğudan yükselen ışık arkeoloji yazıları, 2007, s.267-324.

Gurney O., Mita of Paḫḫuwa, AAA, 1948, № 28, p. 32-47.

Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II, JCS, 1956, № 10, 2-4; Oriental Institute, University of Chicago, 41-68, 75-98, 107-130 p.

Güterbock H., Survival of the Hittite Dynasty, The Crisis Years: the 12th Century B. C. From Beyond the Danube to the Tigris, Dubuque, 1992, p. 53-55.

Haas V., Die ältesten Nachrichten zur Geschichte des armenischen Hochlands. Xenia. Das Reich Urartu. Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v.Chr., Kostanzer Altorientalische Symposien, B. I, 1986, S. 21-30; Universitätsverlag Konstanz.

Haas V., Geschichte der hethitischen Religion, Leiden, New York, Köln, 1994; E.J. Brill, 1025 S.

Hoffter H., A Join in to the Hittite Mita-text, JCS, 1976, № 28, p. 60-62.

Hoffner H., Histories and Historians of the Ancient Near East: The Hittites, *Orientalia*, 1980, № 49, 4, p. 283-332.

Houwink ten Cate Ph. H. J., The Records of the Early Hittite Empire (C. 1450-1380 B.C.), Leiden, 1970; Publications de l' Institut historique et archéologique nederlandais de Stamboul, 87 p.

Hrozny F., Die ersten Zehn Regierungsjahre des Königs Muršilis II, *Hethitische Keilschrifttexte aus Boghazköi*, 1919, S. 156-223.

Jahukyan G., The Hayaša Language and its Relation to the Indo-European Languages, *Ar.Or.*, 1961, № 29/3, p. 353-405.

Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000), Edited by Oktay Belli, Istanbul, 2001.

Kammenhuber A., Keilschrifttexte aus Boğazköy (KBo XVI), *Orientalia*, 1970, № 39, 4, S. 547-567.

Kempinski A., Suppiluliuma I: The Early Years of His Career, Tel Aviv, 1993, № 1, Occasional Publications, „kinattūtu ša dārāti“, Raphael Kutscher Memorial Volume.

Kökten K., Kuzey-doğu Anadolu prehistoryasında Bayburt çevresinin yeri. Die Bedeutung der Umgebung von Bayburt Innerhalb der Vorgeschichte Nordost-Anatoliens, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1945, № III/5, s. 465-505.

Kökten K., Orta, doğu ve kuzey Anadolu'da yapılan tarih öncesi araştırmaları, *TTKB*, 1944, № VIII/32, s. 659-680.

Kökten K., 1945 Yılında Türk Tarih Kurumu adına yapılan tarihöncesi araştırmaları, *TTKB*, 1947, № XI/43, s. 431-472.

Kökten K., Bazi Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1947, № V/2, Türk Tarih Kongresi Basimevi, s. 223-236.

Kosyan A., Amuwasand I in the East, *AJNES*, 2006, № 1, p. 72-97.

Koşay H., **Turfan K.**, Erzurum-Karaz kazisi Raporu, *TTKB*, 1959, № XXIII, s. 349-413.

Koşay H., **Vary H.**, Die Ausgrabungen von Pulur: Bericht über

die Kampagne von 1960. Atatürk University Publications, № 24, Ankara, 1964, Türk Tarih Kurumu.

Koşay H., Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları), TTKY, 1964, № XVII, 1, s. 91-94.

Koşay H., Vary H., Güzelova Kazisi. Ausgrabungen von Güzelova, Atatürk Üniversitesi Yayınları № 46, Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırmaları, S. 20, Ankara, 1967, Türk Tarih Kurumu Besimevi, 54 s.

Lamb W., The Culture of North-east Anatolia and its Neighbours, AnSt, 1954, № 4, p. 21-32.

Laroche E., Catalogue des textes hittites, Paris, 1971; Editions Klincksieck, 267 p. (Premier Supplément), RHA, 1972, № 30, p. 94-133.

Lloyd S., Early Highland Peoples of Anatolia, London, 1967; Thames and Hudson, 145 p.

Macqueen J., The Hittites and their Contemporaries in Asia Minor, London, 1975, (2nd edition 1986), Thames & Hudson, 176 p.

Maxwell-Hyslop K., Assyrian Sources of Iron. A Preliminary Survey of the Historical and Geographical Evidence, IRAQ, 1974, № XXXVI, p. 139-154.

Mellaart J., Anatolian Trade with Europe and Anatolian Geography and Culture Provinces in the Late Bronze Age, AnSt, 1968, № XVIII, p. 187-202.

Otten H., Die Apologie Hattušiliš III: Das Bild der Überlieferung, Wiesbaden, 1981, Harrassowitz, IX+127 S.

Özfirat A., Doğu Anadolu Yayla Kültürleri, İstanbul, 2001, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 170 s.

Özfirat A., Research on the Cultures of East Anatolia in the 2nd Millennium B.C., İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000), Edited by O. Belli, İstanbul, 2001, p. 326-330, İstanbul Üniversitesi.

Özguç T., Early Anatolian Archaeology in the Light of Recent Research, Anatolia, 1963, № 7, p. 7.

Roth K., Die Bedeutung des Armenischen, Herausgeber der Zeitschrift "Armeniaca" ՀԱ, 1927, քիւ 11-12, էջ 741-750:

Sagona A., An Archaeological Survey of the Bayburt and Kelkit Regions, North-Eastern Anatolia: The Pre-classical Period, AST, 1989, № 7, p. 425-433.

Sagona A., Pemberton E., McPhee I., Excavations at Büyüktepe Höyük, 1990: First Preliminary Report, AnSt, 1991, № 41, p. 145-158.

Sagona A., Bayburt Survey, 1990, AST, 1991, № 9, p. 397-403.

Sagona A., Bayburt Survey, 1991, AST, 1992, № 10, p. 261-268.

Sagona A., Pemberton E., McPhee I., Excavations at Büyüktepe Höyük, 1992: Third Preliminary Report, AnSt, 1993, № 43, p. 69-83.

Sagona A., Pemberton E., McPhee I., Sagona C., Büyüktepe Höyük 1993 Activities, KST, 1994, № XVI, 1, p. 161-164.

Sagona A., Sagona C., Özkörucuklu H., Excavations at Sos Höyük 1994: First Preliminary Report, AnSt, 1995, № 45, p. 193-218.

Sagona A., Sagona C., Özkörucuklu H., Excavation at Sos Höyük -1994, KST, 1995, № XVII, 1, p. 151-155.

Sagona A., Erkmen M., Sagona C., Excavations at Sos Höyük, 1995, KST, 1996, № XVIII, 1, p. 137-143.

Sagona A., Erkmen M., Sagona C., Thomas I., Excavations at Sos Höyük, 1995: Second Preliminary Report, AnSt, 1996, № 46, 1, p. 27-52.

Sagona A., Erkmen M., Sagona C., Howells S., Excavations at Sos Höyük, 1996. Third Preliminary Report, Anatolica, 1997, № XXIII, p. 181-203.

Sagona A., Erkmen M., Sagona C., Excavations at Sos Höyük, 1997, KST, 1998, № XX, 1, p. 205-206.

Sagona A., Erkmen M., Sagona C., McNiven I., Howells S., Excavations at Sos Höyük, 1997, Fourth Preliminary Report, Anatolica, 1998, № XXIV, p. 31.

Sagona A., Sagona C., Excavations at Sos Höyük, 1998 to 2000: Fifth-Preliminary Report, ANES, 2000, № 37, p. 56-127.

Sayce A., Hittite and Moscho-Hittite, RHA, 1930, № 1, f. 1-8.

Singer I., Hittites and Hattians in Anatolia at the Beginning of the Second Millennium B.C., JIES, 1981, № 9, 1-2, p. 119-134.

Sturtevant E., Bechtel G., A Hittite Chrestomathy, Philadelphia, 1935, 99 p.

Ünal A., Hititler Devrinde Anadolu, I, Istanbul, 2002; Arkeoloji ve Sanat Yayinlari, 206 s.

Wallis Budge E., King L., The Annals of the Kings of Assyria, vol. 1, London, 1902, 391 p.

Wilhelm G., Boese J., Absolute Chronologie und die hethitische Geschichte des 15 und 14 Jahrhunderts v. Chr., High, Middle or Low?, Acts of an International Colloquium on Absolute Chronology Held at the University of Gothenburg 20th-22nd August 1987, Part 1, Gothenburg, 1987, Paul Astroms Forlag, 117 S.

Yakar J., Hittite Involvement in Western Anatolia, AnSt, 1976, № 26, p. 117-128.

Yakar J., Recent Contributions to the Historical Geography of the Hittite Empire, MVDÖG, 1980, № 112, p. 75-94.

Yakar J., Beyond the Eastern Borders of the Hittite Empire: an Archaeological Assessment. In: Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sadat Alp, Ankara, 1992, p. 507-516.

Yakar J., Ethnoarchaeology of Anatolia: Rural Socio-Economy in the Bronze and Iron Ages, Tel Aviv, 2000, 495p.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ԼՀԳ** - Լրաբեր հասարակական գիտությունների (Երևան):
- ՀԱ** - Հանդես Ամսօրեայ (Վիեննա):
- ՀԱԲ** - Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն (Երևան):
- ՄՄԱԵԺ** - Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (Երևան):
- ՊԲՀ** - Պատմա-բանասիրական հանդես (Երևան):
- ՏՀԳ** - Տեղեկագիր: Հասարակական գիտություններ (Երևան):
- Մերձավոր Արևելք** - Մերձավոր Արևելք: Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ (Երևան):
- 21-րդ դար** - «21-րդ դար»: «Նորավանդ» գիտակրթական հիմնադրամի հանդես (Երևան):
- АВИИУ** – Дьяконов И., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, № 2, 3, 4.
- ВДИ** – Вестник древней истории (Москва).
- ВОН** – Вестник общественных наук (ԼՀԳ).
- Древний Восток** – Древний Восток (Ереван).
- ИФЖ** – Историко-филологический журнал (ՊԲՀ).
- ИЛР, 1** – Капанцян Г., Историко-лингвистические работы. К начальной истории армян. Древняя Малая Азия, т. 1, Ереван, 1956.
- ПАСб** – Переднеазиатский сборник (Москва).
- ААА** - Annals of Archaeology and Anthropology (Liverpool).
- AJA** – American Journal of Archaeology (Baltimore/Princeton).
- AJNES** – Aramazd. Armenian Journal of Near Eastern Studies (Yerevan).
- АКА** – E.A.W. Budge and L.W. King, The Annals of the Kings of Assyria, № 1, London, 1902.
- Anatolia** – Anatolia. Revue annuelle de l'Institut d'Archéologie de l'Université d'Ankara (Ankara).
- Anatolica** – Anatolica. Annuaire international pour les civilisations de L'Asie antérieure (Istanbul).
- ANES** - Ancient Near Eastern Studies (Louvain/Melbourne).

- AnSt** - Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara (London).
- ARI** - Grayson A., The Assyrian Royal Inscriptions, № I-II, Wiesbaden, 1972-1976.
- Ar.Or.** - Archiv Orientální (Praha).
- AST** - Araştırma Sonuçları Toplantısı (Ankara/İstanbul).
- BoTU** - Forrer E., Die Boghazköi-Texte in Umschrift (=MVDOG; 1922, 1926, Berlin, 1941, 1942, Leipzig).
- CTH** - Laroche E., Catalogue des textes hittites (Paris), 1971 (Premier Supplément), RHA, 1972, № 30, p. 94-133.
- JCS** - Journal of Cuneiform Studies (New Haven).
- JIES** - Journal of Indo-European Studies (Hattiesburg/San Diego).
- JNES** - Journal of Near Eastern Studies (Chicago).
- IBoT** - Istanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Boğazköy Tabletleri(nden Seçme Metinler) (İstanbul/Ankara).
- KBo** - Keilschrifttexte aus Boğhazköi (Leipzig/Berlin, 1923ff).
- KST** - Kazi Sonuçları Toplantısı (Ankara).
- KUB** - Keilschrifturkunden aus Boğhazköi (Berlin, 1921ff).
- MVAG** - Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft (Berlin/Leipzig).
- MVDOG** - Mitteilungen Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft (Berlin).
- Orientalia** - Orientalia. Nova Series (Roma).
- Oriens** - Oriens. Zeitschrift der internationalen Gesellschaft für Orientforschung. Leiden.
- RGTC, VI** - Del Monte G., Tischler J., Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, № VI. Die Orts-und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1978.
- RGTC, VI/2** - Del Monte G., Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, № VI/2. Die Orts-und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1992.
- RHA** - Revue Hittite et Asianique (Paris).
- TAD** - Türk Arkeoloji Dergisi (Ankara).

Tel Aviv – Tel Aviv, Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University.

TTKB - Türk Tarih Kurumu Belleten (Ankara/İstanbul).

TTKY - Türk Tarih Kurumu Yayınlarından (Ankara).

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	4
ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ	14
ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՊԱՏՄԱՍԸԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ	14
ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	35
ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ (Ք.Ա. XIV-XIIIԴԴ.)	62
ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՓՈԽՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱ-ԱԶԶԻԻ ԵՎ ԽԱԹԹԻԻ ՄԻՋԵՎ (Ք.Ա. XIV ԴԱՐ)	62
ԽԵԹԱՀԱՅԱՍՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Ք.Ա. XIII ԴԱՐՈՒՄ	75
ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ	84
ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ	91
ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՏԱՐԱԾՔԻՑ	91
ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ	102
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	117
ՀԱՎԵԼՎԱԾ	122
ԽԵԹԱԿԱՆ ԱՐՔԱՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՄԱԿ	141
SUMMARY	142
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	145
ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	160
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ	163

ՀԱԶԱՐՅԱՆ ՌՈԲԵՐՏ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ**

GHAZARYAN ROBERT

**HAYASA
THE POLITICAL AND CULTURAL
HISTORY**

Հրատարակիչ տնօրեն՝ Ռուզան Սահակյան
Սրբագրիչ՝ Սյուզաննա Չրադյան
Ձևավորումը՝ Արթուր Բոյախյանի

Ստորագրված է տպագրության 02.04. 2009: Չափսը՝ 60 x 84 1/32:

Թուղթը՝ օֆսեթ № 1: Տառատեսակը՝ «Times Armenian»:

Տպագրությունը օֆսեթ: 10,25 տպ. մամուլ:

Տպաքանակը՝ 300 օրինակ:

Տպագրվել է «Գևորգ - Հրայր» ՍՊԸ

հրատարակչությունում

Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:

Հեռ. 52-79-74, 52-79-47:

Էլ. փոստ lusakn@rambler.ru

ՀԱՍ Հիմնարար գիտ. գրադ.

FL0110321

ՌՈՔԵՐՏ ՊԵՏՐՈՍԻ ՂԱԾԻ
Պատմական գիտություններ

A π
94374

Ռոբերտ Պետրոսի Ղազարյանը ծնվել է 1976թ. հոկտեմբերի 4-ին քաղաք Երևանում: 1983-1993թթ. սովորել է Երևանի Խ. Աբովյանի անվան N 84 միջնակարգ դպրոցում: 1995թ. ընդունվել է Խ.Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի պատմաաշխարհագրական ֆակուլտետի պատմության բաժինը, որը գերազանց առաջադիմությամբ ավարտել է 2001թ.-ին: 1997-1999թթ. ծառայել է ՀՀ Ազգային բանակում:

2001թ. ընդունվել է ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի հեռակա ասպիրանտուրայի բաժին: 2005թ. ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտում պաշտպանել է «Հայասա-Ազգիի քաղաքական և մշակութային պատմությունը» վերնագրով թեկնածուական աշխատությունը:

2005թ. հունվարից աշխատանքի է անցել ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Հին Արևելքի բաժնում: 2008թ. հունիսից հանդիսանում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գիտնական քարտուղարը:

Ունի գիտամանկավարժական գործունեության փորձ: Հեղինակ է մեկ տասնյակից ավելի հոդվածների և գեկույցների: